Mehmet Kanar

Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi

iletişim

Mehmet Kanar — Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi

İLETİŞİM

MEHMET KANAR

Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi

MEHMET KANAR 1954'te Konya'da doğdu. 1975 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nü bitirdi. 1976'da aynı bölümde asistan olarak çalışmaya başladı. 1979'da doktor, 1990'da doçent, 1996'da da profesör olan Kanar bugün aynı fakültenin Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü'nün Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı'dır. Bilimsel çalışmaları (*Fehmî ve Sebisteri'den Sem ve Pervane*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995; *Pratik Farsça Konuşma Kılavuzu*, Okan Dağıtımcılık ve Yayıncılık, İstanbul, 1986) çevirileri ve makaleleri olan Kanar, sözlük alanında da önemli çalışmalara (*Büyük Farsça-Türkçe Sözlük* , Birim Yayınları, İstanbul, 1993; *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, Birim Yayınları, İstanbul, 1993) imza atmıştır.

İletişim Yayınları 517 • Başvuru Dizisi 4
ISBN 975-470-726-X
© 1999 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 1999, İstanbul (1000 adet)

YAYIN YÖNETMENİ Mustafa Bayka
YAYIN DANIŞMANI Ahmet İnsel
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Fatoş Gencosman
KAPAK RESMİ İranlı nakkaş Muhammed-i Tecvîdî'nin bir eserinden detay
KAPAK FİLMİ Diacan Grafik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Metin Pınar
KAPAK BASKISI Sena Ofset
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

İletişim Yayınları

MEHMET KANAR

Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi

iletişim

İçindekiler

Önsöz ... 9

Giriş 11

Meşrutiyet İnkılabı ve Sonrası ... 23

Farsçayı Tanıyalım ... 41

BİRİNCİ BÖLÜM

Nesir ... 45

A. Avrupa Bilim ve Tekniğini Alış ... 45

1. Matbaa ... 46

2. İlkokullar ve Darülfünun ... 48

3. Tercümeler ... 49

B. XIX. Yüzyılda Iran Nesri ... 53

C. XIX. Yüzyılda Tarihi Eserler ... 62

D. XIX. Yüzyılda Hal Tercümesi ve Ansiklopedik Eserler ... 67

E. XIX. Yüzyılda Avrupa'yı Taklit Ederek Sade Nesir Yazanlar ... 71

1 Sade Nesrin Iran'daki Temsilcileri ... 71

a. Rızakuli Han Hidayet ... 71

b. Itimadüssaltana ... 75

c. Muhammed Tahir-i Mirza ... 79

d. Emînüddevle ... 80

e. Müsteşârüddevle ... 84

f. Nâsırüddin Şah ... 85

2. Sade Nesrin İran Dışındaki Temsilcileri ... 86
a. Tâlibof ... 86
b. Hacı Zeynülâbidîn Merâga'î ... 93
c. Mirza Melkum Han ... 96
d. Seyyid Cemaleddîn-i Afgânî ... 98
e. Mirza Aka Hân-ı Kirmanî ... 100
f. Şeyh Ahmed-i Ruhî 105
g. Mirza Habîb-i Isfahanî 105
F. Gazetecilik ... 107
1. Meşrutiyetten Önce Yayınlanan Farsça Gazeteler 109
a. Tahran Gazeteleri ... 109
b. Eyalet Gazeteleri ... 113
c. İran Dışında Yayınlanan Farsça Gazeteler 114
2. Meşrutiyet İnkılabından Sonra Yayınlanan Farsça Gazeteler 119
a. Tahran Gazeteleri ... 119
b. Eyalet Gazeteleri ... 123
c. İran Dışında Yayınlanan Farsça Gazeteler 125
G. Dergiler ... 129
H. Hikâye ve Roman Türünün Doğuşu 135
1. Tarihî Romanlar 137
a. Husrevî ... 138
b. Şeyh Musa ... 140
c. Bedî' ... 141
d. San'atîzade ... 142
2. Sosyal Romanlar 143
a. Muşfik-i Kazımî 143
b. Halilî ... 144
c. Devletâbâdî 145
d. San'atîzade ... 146
3. Hikâye Türünün Doğuşu ... 146
a. Cemalzâde 147
b. Sadık Hidayet ... 154
c. Muhammed-i Hicâzî ... 156
d. Bozarg-ı Alevî 161
4. Çocuk Edebiyatı 163
5. Sürgün ve Göçmen Edebiyatı ... 165
6. Avrupai Tarzda Çalışan İlk Edebiyat Araştırmacıları ... 173
I. İran Tiyatrosunun Doğuşu ve Gelişmesi ... 176
a. Taziye ve Diğer Gösteri Türleri ... 176

b. Tercümeler ve Tiyatro Toplulukları ... 180
c. Âhundzade ... 184
d. Mirza Aka Tebrîzî ... 187
e. Murtaza Kulî Fikrî ... 188
f. Ahmed-i Mahmûdî ... 188
g. Ebul-Hasan-i Furûgî ... 189
h. Seyyid Ali Nasr 190
i. Hasan-i Mukaddem ... 191
j. Şehrzad ... 192

İKİNCİ BÖLÜM
Şiir 193
A. XVIII. Yüzyıla Kadar Farsça Şiirin Gelişmesi ... 193
B. Bâzgeşt Devri ... 196
C. Meşrutiyet Devrinde Şiir Konuları ... 199
D. Kaçar Devri Şairleri ... 201
1. Meşrutiyetten Önceki Şairler ... 202
a. Fethali Han Sabâ ... 202
b. Neşât-i Isfahânî ... 203
c. Micmer-i Isfahânî ... 204
d. Kâimmekâm-i Ferâhânî-i Senâ'î ... 205
e. Visâl-i Şîrâzî ... 206
f. Kurretül-ayn ... 208
g. Kâ'ânî-i Şîrâzî ... 208
h. Furûgî-i Bistâmî ... 210
i. Yağmâ-yı Candakî ... 210
j. Surûş-i Isfahânî ... 211
k. Rızâkuli Han Hidâyet ... 213
l. Fethali Hân-i Şeybânî ... 214
m. Sipihr-i Kâşânî ... 215
n. Mahmud Han Meliküş-şüera ... 215
o. Mirza Hasan Safî Ali Şah ... 216
p. Safâ ... 217
r. Hac Mirza Habîb-i Horâsânî ... 217
2. Meşrutiyetten Sonraki Şairler ... 218
a. Na'îm ... 219
b. Edîbül-memâlik ... 219
c. Işkî ... 221
d. Edîb-i Nişâbûrî ... 223

e. İrec Mirza ... 224
f. Şûrîde ... 227
g. Edîb-i Pîşâverî ... 228
h. Ârif-i Kazvînî ... 229
i. Ganîzâde ... 231
j. Vahîd-i Destgirdî ... 231
k. Takî Dâniş ... 232
l. Muhammed Takî Bahar ... 233
m. Lâhûtî ... 236
n. Nizâm-i Vefâ ... 239
E. Yeni Şiirin Doğuşu ... 239
1. Nîmâ Yûşic ... 242
2. Nîmâ'dan Günümüze Modern İran Şiiri ... 245

Bibliyografya ve Kısaltmalar ... 257
Diğer Kısaltmalar ... 263
Dizin ... 265

ÖNSÖZ

Bu çalışmada İran'da başlayan yenileşme hareketleri ile birlikte modern İran edebiyatının doğuşu ve Pehlevî hanedanı döneminin başladığı 1925 yılma kadarki gelişmeler ele alınmış, bu yıldan günümüze kadar İran edebiyatının da kısa bir panoraması verilmiştir. Şimdiye kadar ülkemizde daha çok eski İran edebiyatı ile uğraşılmış, Firdevsî, Hafız, Câmî gibi şairlerin yaşam öyküleri ve eserleri ile edebiyatımız üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Ülkemizde şimdiye kadar pek az araştırmaya konu olan modern İran edebiyatı hakkındaki bu çalışmada edebî gelişme sosyal gelişmeye paralel olarak ele alınmış, asıl konuya girilmeden önce bu ülkenin tarihi, sosyal ve fikrî durumu ile dili hakkında bilgi verilmiştir. Bu nedenle İran'a matbaanın getirilişi, avrupâî tarzda üniversite ve okulların açılması, tercüme faaliyetlerinin başlaması, gazete ve dergi çıkarılması gibi yenilik hareketleri incelenmeye çalışıldığı gibi İran'ın Türkiye ve diğer komşu ülkelerden bu hususta nasıl etkilendiği araştırılmıştır.

Bu giriş bilgilerinden sonra Farsça nesrin hangi aşamalardan geçerek XIX. yüzyıla kadar geldiği ele alınmış, XIX.

yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde uğradığı değişiklikler ve bu dönemin nâsirleri üzerinde durulmuş, bunun ardından İran edebiyatında yeni bir tür olan roman, hikâye, çocuk edebiyatı ve tiyatro incelenirken bunların ilk büyük temsilcileri hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Bunu izleyen bölümde İran şiirinin XIX. yüzyıla kadar geçirdiği aşamalar, bu devirde ortaya çıkan Bâzgeşt (geriye dönüş) akımı, Bâzgeşt dönemi şairleri, klasik Fars şiirinden sıyrılıp daha yeni şekil, konu ve mazmun arayışında olan şairler zikredildikten sonra modern İran şiirinin kurucusu olarak kabul edilen Nîmâ Yûşic tanıtılmış ve Nîmâ'dan sonra İran şiirine damgasını vuran belli başlı şairler ele alınmıştır.

Her yönüyle geniş malzemeye ihtiyaç gösteren ve tenkide açık olan bu çalışmanın modern İran edebiyatının doğuşu ve gelişmesi hakkında bir dereceye kadar fikir verebileceği ve bu yolda çalışanlara yardımcı olabileceği inancındayım.

Prof.Dr Mehmet Kanar

Daha çok Türk kabilelerinin gayretleriyle kurulmuş olan Safevî hanedanı (1501-1736), [1] Şah İsmail'in[2] (salt.sür. 1501-1524) 1501 yılında idareyi ele almasıyla başlamış ve 235 yıllık uzun bir hakimiyetten sonra ortadan kalkmıştır. Hanedanın bu kadar uzun süre devam etmesinin sebeplerinden biri olarak muhtemelen tahtta hak iddia edebilecek olan kişilerin zamanında ortadan kaldırılmış olması söylenebilir.[3] İran, bu hanedanın idaresinde uzun bir devre barış içinde yaşadı. Ancak, Şiîliğe taassup derecesinde bağlı olmaları, Afgan Devleti'nin[4] başlangıcını teşkil eden Sünnîlerin ayaklanmasına yol açtı. İran'a 8 yıl kadar hakim olan Afganhları, Türk soyundan ve Afşar kabilesinden olan Nadir Şah (1736-1747)[5] ülkeden çıkarıp 1735 yılında saltanatı ele geçirdi.

---

1 Safeviler için bkz. IA,X,53-59; *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/579-588. Şah İsmail hakkında geniş bilgi için bkz. IA, XI/275-279.

3 IA,V/1024.

4 Afganistan için bkz. IA, III/133-178.

5 *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/589-592; IA, IX/21-31.

Nadir Şah o sıralarda Türklerin elinde bulunan Azerbaycan ve Gürcistan'ı İran'a katmak ve Afganistan'ı istila etmek için buralara ve ayrıca Hindistan'a seferler yaptı (1737-1739).[6] Fakat hanedanındaki entrikalar yüzünden 1747'de öldürüldü ve İran'da bundan böyle yıllarca süren buhranlı bir dönem başladı. Nadir Şah, Şiîleri ortadan kaldırmak istediği için Safevî hanedanına mensup birini idareye geçirmek istememişti. Bunun üzerine iktidar Zend[7] kabilesinden Kerim Han Zend'e (1750-1779)[8] geçti. Kerim Han, aldığı tedbirler sayesinde İran'daki karışıklıkların önüne geçebildiyse de, 1779 yılında ölümünden sonra yerine geçen halefleri İran tarihinin en karanlık günlerini yaşattılar. Kaçar aşiretinden[9] Aka Muhammed Han (salt.sür.1779-1797)[10] halefler arasındaki bu kargaşalıktan faydalanarak, uzun süren savaşlardan sonra ülkedeki huzursuzluğun önüne geçebildi. Aka Muhammed Han devrinin en önemli olayı, 1795 yılında, İran'a bağlı bulunan Gürcistan prensinin, Rusya İmparatoriçesi Katerina II.'nin himayesi altına girip topraklarını ona vermesi üzerine Aka Muhammed Han'ın Tiflis'e girerek Hıristiyan halkı katletmesidir. Bu hadiseden sonra Rus ordusu Kafkasya'yı işgal ederek Gürcistan, Dağistan ve Şirvan'ı işgal etmiştir.[11]

Kaçariye[12] sülalesinin kurucusu olan Aka Muhammed Han Kaçar, 1796-7 yılında, 63 yaşında iken öldürüldü ve 1925 yılına kadar sürecek olan Kaçar hanedanı (1779-1925) İran tarihindeki yerini aldı. Aka Muhammed Han,

---

6 Browne, *Tarih-i edebiyat-i İran*, s.110-111.

7 Zendler için bkz. *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/592-594

8 Browne, *Tarih-i edebiyat-i İran*, s.113; krş.İA, VI/588-589.

9 Kaçar aşiretinin doğuşu ve gelişmesi için bkz. İA, VI/33-38.

10 Aka Muhammed Han hakkında geniş bilgi için bkz. İA, I/148.

11 Raymond Furon, *İran*, s.150.

12 Kaçar hanedanı için bkz. *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/594-604.

Adil Şah'ın (1747-1748) emriyle çocukluğunda hadım edildiği için[13] bundan sonra tahta, yeğeni, Fethali Şah geçti (1779). Fethali Şah'ın padişahlığı zamanında (1797-1834) Ruslar yavaş yavaş İran'ın kuzey taraflarına doğru ilerlediler. Önce Gürcistan'ı İran'dan kopardılar. Sonra Kafkas emirliklerini de ele geçirmek istediler. Gürcistan'ı kaybetmek istemeyen İran, Rusya'ya karşı savaş hazırlığına başladı. İngilizlerin yardımlarını da umdukları için 1804'de ilk Rus-İran savaşı patlak verdi. Ancak Kaçar şahı bu savaşta, modern silahlarla donanmış ve askerî tekniği haiz bulunan rakibi karşısındaki güçsüzlüğünü gördü Bu sırada Fransa İran yoluyla Hindistan topraklarına ulaşmak istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için İran ile 1222/1807 yılında Polonya'da Filkenstein'da bir antlaşma imzaladı.[14] Bu antlaşmaya göre Fransa, Rusya'nın elinde bulunan Gürcistan'ın İran'a katılmasına çalışacak, İran ordusunun ıslahı ve güçlendirilmesi için top, tüfek, çeşitli silahlar ve askerî uzmanlar gönderecek, bunun karşılığında İran, Fransa'nın İngiltere ve Rusya'ya karşı yaptığı savaşlarda Fransa'nın müttefiki olacak, derhal İngiltere'ye savaş açacak, idaresi altında bulunan Afganlıları Hindistan harbine zorlayacak, Fransız ordusunun İran üzerinden Hindistan'a geçmesine izin verecek, gerek duyulursa, Basra Körfezindeki liman ve sahilleri Fransız denizcilerinin kullanımına açacaktı.[15]

Fethali Şah devrinde Tahran'a İngiltere ve Fransa'dan bazı askerî ve sivil heyetler geldi. 1807-1811 yılları arasında gelen İngiliz heyetlerinde Sir John Malcolm, Pottinger, Christie, James Morrier, Sir Gore Ouseley ve Sir Harford John Brydges, 1806-1807 yılları arasında gelen Fransız he-

---

13 Bkz. İA, I/148.

14 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/3.

15 *Tarih-i mufassal-i İran*, s.772-773.

yetlerinde General Romieu ve A.Jaubert bulunuyordu.[16]

1807 yılında General Gardanne başkanlığındaki Fransız heyeti henüz yoldayken Napolyon, Tilsit'te Rus çarı Aleksandr I.'ile İngiltere aleyhine bir antlaşma imzaladı. Fransa bu antlaşma esnasında Filkenstein'da yapılan antlaşmayı, özellikle Gürcistan meselesini açmadı ve İran'a oyalama siyaseti güttü.[17]

Bu sırada İran'a gelen ve General Gardanne başkanlığındaki mühendis ve askerî uzmanlardan kurulu heyet İran askerlerine savaş tekniklerini öğretmeye başladı. Ayrıca Isfahan'da top dökümhanesi kurularak top döküldü.[18]

Bu kez Fransa ile Rusya arasında yapılan Tilsit antlaşmasından zararlı çıkan İran, tekrar İngiliz dostluğunu tercih etti. İngiltere temsilcisi Sir Harford, Fethali Şah'a değerli hediyeler sunarak bir antlaşma yaptı (1809). Bu antlaşmaya göre İngiltere, İran ile Rusya arasında savaş çıktığında İran'a yılda 120.000 sterlin verecek, buna karşılık İran ve İngiltere Rusya karşısında birleşeceklerdi.[19] Bu antlaşmadan beş yıl sonra (1814) Fransızları İran'dan çıkarıp Rusya'nın işgal ettiği toprakları ele geçirmek isteyen İngiltere, İran ile bir antlaşma daha imzaladı. İran'ın siyasî bağımlılığını daha da arttıran bu antlaşmaya göre İran, İngiltere'nin düşmam olan bütün Avrupa ülkeleri ile yaptığı antlaşmaları lağvedecek, İngiltere ile savaş halinde olan ülkelerin İran yoluyla Hindistan'a geçmelerine izin vermeyecekti. Buna karşılık İngiltere, İran ile Avrupa ülkeleri arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapacak, bunda başarılı olamazsa, Hindistan'dan İran'a askerî yardım gönderecek, yahut savaş süre-

16 Browne, *Tarih-i edebiyat-i İran*, s.120.

17 Tarih-i mufassal-ı İran, s.774.

18 a.g.e., s.773.

19 a.g.e., s.775.

since her yıl İran'a 150.000 sterlin verecek, İran ile Afganistan arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, İngiltere tarafsız kalacak, ancak Afganistan emiri Hindistan'a saldırırsa, İran da Afganistan'a savaş açacaktı.[20] Bundan sonra İran'ın Rusya'ya karşı yaptığı mücadeleler ağır bir yenilgi ile sonuçlandı.

İran-Rus savaşlarının birinci devresi (1804-1813) İran için çok ağır şartlar taşıyan Gülistan antlaşmasıyla son buldu. İngiltere'den Sir Gore Ouseley'nin aracılığıyla imzalanan bu antlaşmaya göre İran; Rusya'nın 1813 yılına kadar ele geçirdiği toprakları Rusya'ya bırakacaktı. Buna göre Gürcistan, Karadeniz sahillerindeki iller, Bakü, Derbend, Şervan, Karabağ, Gence, Mukan Rusya'ya bırakılıyor; Hazar Denizinde gemi işletmecilik hakkı yine Rusya'ya terkediliyor, buna karşılık Rusya, Abbas Mirza'nın İran'da saltanat nayipliğini resmen tanıyor ve onu saltanata geçirmeyi garanti ediyordu.[21]

İran-Rus savaşlarının ikinci devresi (1825-1827) -ki İran'ın Rusya'ya verdiği toprakları geri alma çabalarıdır- 1827 yılında, İran için yıkıcı hükümler getiren Türkmençay[22] antlaşmasıyla sonuçlandı. Bu antlaşmanın en önemli maddelerine göre İran, Gülistan antlaşmasındaki topraklara ilave olarak Eyrevan, Nahcevan ve Ordubad'ı da kaybetti. Savaş tazminatı olarak beş milyon Tümen vermeyi taahhüt etti. Hazar denizindeki gemi işletmeciliği haklarından mahrum kaldı. Rusya, İran'da uygun gördüğü her yere, on kişiyi geçmemek kaydıyla konsolos ve ticarî ataşe göndermeye hak kazandı. Fethali Şah da İran'a başkaldıran Azerbaycan hanlarını bağışladı.[23] Bu yenilgi, Rusya'nın İran üzerindeki hakimiyetini arttırdığı

20 a.g.e., s.776-777

21 a.g.e., s.783-784; daha geniş bilgi için bkz. *Tarih-i siyasî ve diplomasî-i İran*, I/174-182.

22 a.g.e., VI/36; IA, V/1025.

23 *Tarih-i mufassal-ı İran*, s.799-800; krş Raymond Furon, a.g.e., s.152.

gibi, Rus-İngiliz rekabetini de hızlandırdı.

Şair ruhlu bir hükümdar olan ve şiirlerinde Hakan mahlasını kullanan Fethali Şah,[24] 1834 yılı Ekiminde, geride 57 oğul ve 47 kız bırakarak öldü.[25] Onun yerine, torunu Abbas Mirza'nm (ölm.1833)[26] oğlu Muhammed Şah geçerek 1834-l848 yılları arasında 14 yıl padişahlık yaptı.

Muhammed Şah'm padişahlığı zamanında İran-Rus savaşları devam etti. Ülke içinde kargaşa, huzursuzluk son haddini buldu. Bu dönemde, Şah'm en güçlü veziri Mirza Ebu'l-Kasım Kâimmakam[27] öldürülerek (1835) yerine Hacı Mirza Akasi getirildi. Hacı Mirza Akasi'nin sadrazamlık döneminde, 1837 yılında başlayan ve Afganistan'ı almak umuduyla girişilen uzun süreli Herat kuşatmasından[28] İran'ın doğuya doğru ilerlemesini istemeyen İngiltere'nin müdahelesiyle vazgeçildi.[29] Böylelikle Afganistan da İran'dan tamamen ayrılmış oldu (1838). Muhammed Şah'm ömrünün son yıllarmda Bâbîler ayaklandı.[30] Kendisinin, onikinci imam Mehdi'nin gaybmdan bin sene sonra (23 Mayıs 1844) zuhur ettiğini söyleyen Seyyid Ali Muhammed Bâb'ın[31] baş-

---

24 Browne, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.119.

25 Browne, a.g.e., s.120.

26 Abbas Mirza hakkında geniş bilgi için bkz. İA, I/16.

27 *Tarih-i muşassal-ı İran*, s.810-811.

28 Browne, *Tarihi-i edebiyat-ı İran*, s.121.

29 Raymond Furon, a.g.e., s.153.

30 Bâbîlerin Horasan ve Mazenderan'daki ayaklanmaları vezir Emir-i Kebir'in gayretleriyle bastırılmış, daha önce Azerbaycan'daki Çehrık kalesine hapsedilmiş bulunan reisleri Seyyid Ali Muhammed Tebriz'e getirilerek öldürülmüştü. Onun yerine geçmek isteyen ve baba tarafından kardeş olup Subh-i Ezel adıyla tanınan Mirza Yahya ile Mirza Hüseynali Bahaullah (1817-1892) arasında mücadele başladı. Ancak Subh-i Ezel'e bagh olan Ezelîler azınlıkta kaldı. Bugün dünyanın çeşitli yorelerine dağılmış bulunan Bahailer ise Kaçar hanedanı boyunca sorun olmakta devam ettiler. Bkz. *Tarih-i muşassal-ı İran*, s.822-823; krş. İA, II/223.

31 Browne, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.123; krş.İA, II/163-165.

kanlığındaki ayaklanma, Muhammed Şah'tan sonra daha da kuvvetlendi.[32] Muhammed Şah 5 Eylül 1848 tarihinde öldü ve tahtını yaklaşık 50 yıl padişahlık yapacak olan Nâsırüddin Şah'a (1848-1896) terketti.

Veliahd Nâsırüddin Mirza Tebriz'de kalıyordu. Tahran'a gelinceye kadar devlet idaresini annesi üstlendi. Bu arada, halktan nefret eden Hacı Mirza Akasi sadaretten düştü ve Şah Abdülazim'e[33] sığınmak zorunda kaldı. Nâsırüddin Şah, Emir-i Nizam adıyla bilinen Mirza Taki Han'ı[34] sadrazamlığa getirdi. İran'ın en meşhur sadrazamlarından biri olan ve memleketine büyük faydalar sağlayan Mirza Taki Han 1852 yılında öldürüldü.[35] Rus yenilgisinden sonra İran üzerindeki İngiliz ve Rus baskısı daha da arttığı gibi, her iki devlet de Asya'da yayılma siyaseti güttüklerinden aralarındaki rekabet gün geçtikçe kızıştı. Bu rekabetten zararlı çıkan İran oldu. İngilizler İran'da karışıklık çıkardılar. Başkentte başlayan karışıklıklar Berucerd, Kirmanşahan, Kürdistan, Şiraz, Kirman, Yezd ve Horasan'a sıçradı. Layık olmayan kimseler önemli mevkilere yerleştirildiler. Kimine de para verildi.[36] Bu arada Bâbîler de eylemlerine devam ettiler.[37] 10 Ağustos 1852 tarihinde Nâsırüddin Şah'a suikast düzenlemeleri üzerine Bâbîlerden 28 reis öldürüldü; bir kısmı da sürüldü. Ölenler arasında ünlü şair Kurretül-ayn da bulunuyordu.[38]

Rusya ve İngiltere, İran'ın malî durumunu o kadar tahrip

---

32 Browne, a.g.e., s.124.

33 Tahran'da dinî bir merkez.

34 Taki Han hakkında daha geniş bilgi için bkz. İA, XI/678; Abbas İkbal Aştiyânî, *Mirza Taki Han Emir-i Kebir, be-küşiş-i İrec EJşar, çap-i dovvom*, Tahran 1355.

35 Browne, a.g.e., s.124.

36 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/223.

37 Browne, a.g.e., s.124.

38 Browne, a.g.e., s.126.

ettiler ki İran onlara el açmak zorunda kaldı. Her iki devlet çok ağır şartlarla İran'a "imtiyaz" adı altında borç verdiler. Bu imtiyazlardan biri de Nâsırüddin Şah tarafından verilen tütün imtiyazı (1890)[39] idi ve bu imtiyaz 1891 yılında karışıklıklara yol açmıştı.[40] Bu karışıklıkların altında halkın yönetim tarzına karşı muhalefeti yatmaktaydı.[41] Halkın önce Tebriz, daha sonra Tahran ve Isfahan'daki direnişleri sonunda Şah tütün imtiyazını aynı yıl, o zamanlar yine İngilizler tarafından yeni kurulan Bank-i Şahinşâhî'den sağladığı 500.000 sterlin ile geri aldı. Bu da İran'ın ilk ağır borçlanması oldu.[42]

İngilizler telgraf idaresini[43] Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar uzanacak olan demiryolu-tramvay işletmelerini, maden, orman ve petrol işletmeleriyle petrol şirketlerini, bankaları idareleri altına aldılar. İran'ın kuzey bölgelerinde ise Rusya yollar yapmaya başladı. Bu devlet, Nâsırüddin Şah'ın Rusya'ya yaptığı ikinci geziden de yararlanarak bu bölgedeki bankaların kredi imtiyazlarını ele geçirdi. Böylece bu iki devlet İran'ın iktisadî ve hayatî önem taşıyan imkanlarını ele geçirmiş oldular. Bu durum karşısında önceleri padişah olduğunu zanneden Nâsırüddin Şah, sonradan İran'ın genel durumuna vakıf olduysa da, bu durumdan kurtulmak için kendisiyle birlikte çalışacak güvenilir insanlar kalmamıştı.[44] Nâsırüddin Şah zamanında cereyan eden olaylar kendisinden sonra tahta geçecek olan Muzaffe-

---

39 Tütün imtiyazının tam metni için bkz. *Tarih-i bîdârî-i İranîyan*, s.38-40.

40 a.g.e., s.128.

41 *İdeoloji-yi nehzet-i mesrutiyet-i İran*, s.40.

42 *Tarih-i mesrûta-i İran*, s.17

43 İngiltere Hindistan'la haberleşme imkanını sağlamak için 1864 yılında İran'da telgraf idaresini kurmuş, 1870 ve 1872 yıllarında da bu tesisleri genişletmişti. Bkz. Browne, a.g.e., s.127

44 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/224.

rüddin Şah (salt.sür.1896-1907) zamanında değişiklik yapılmasına yol açtı.[45]

Nâsırüddin Şah elli yıllık mutlak padişahlığı ve yabancılara verdiği imtiyazlardan sonra, hükümdarlığının ellinci yıl törenlerinden dört gün önce Şah Abdülazim'de, [46] İttihâd-i islam'ın (panislamizm) savunucularından Seyyid Cemaleddin-i Afgani'nin (1838-1897) hayranları arasında bulunan Mirza Rıza-yı Kirmanî[47] tarafından öldürüldü (5 Mayıs 1896).

Nâsırüddin Şah'ın elli yıllık padişahlığı süresince yapılan işlerin ve teşebbüslerin topluca veya tek tek özgürlük düşüncelerinin doğmasında büyük rolü oldu. Abbas Mirza (ölm.1833) ve veziri Ebu'l-Kâsım Kâimmakam'ın (1779-1835)[48] yeni teknik ve sanayiin alınması yolunda bulundukları girişimler bir yana bırakılacak olursa, Mirza Taki Han'ın (ölm.1852) ordu ve devlet dairelerindeki ıslahatı ve 1852'de kurmuş olduğu Darülfünun, Medrese-i âli (Yüksekokul) ile yabancı öğretmenlerin getirilmesi[49] ve Avrupa'ya tahsil için öğrenci gönderilmesi bu yolda önemli bir adım sayılır. Nâsırüddin Şah'ın 1873, 1877 ve 1889 yıllarında Avrupa'ya yaptığı gezilerin de yenilik hareketlerinde katkısı olduğu söylenebilir. Bundan başka Seyyid Cemaleddin-i Afganî'nin (1838-1897)[50] 1886 ve 1889 yıllarında İran'a

---

45 Browne, a.g.e., s.128.

46 Tahran'ın 8 km. güneyinde yer alan eski Rey şehri ve din büyükleri ile bazı padişahların türbelerinin bulunduğu mevki. Bkz. M. Mu'în, *Ferheng-i Farsî*, V/636.

47 Mirza Rıza-i kirmanî hakkında bkz. *Tarih-i bîdârî-i İraniyan*, s.74-91.

48 Kaimmakam hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Berresîhâ-yi tarihî*, 1352 Behmen-Isfend, sayı 6, s.263-269.

49 *Tarih-i mufassal-ı İran*, s.825-827.

50 Seyyid Cemaleddin-I Afganî hakkında daha geniş bilgi için bkz. Müderris-i Çihardehî, Seyyid Cemaleddin-i Esedâbâdî, 1343 ş., krş. İA, III/81-85; Browne, The Perian Revolution, s.3. vd.

yapmış olduğu seyahatler de kayda değer. Afganî, panislamizm propagandası yaparak kamuoyunun uyanmasına yardımcı oldu. Çok önceden ülkenin maddî ve manevî bunalımını farketmişti. Bu durumun endişesi içinde olan bazı aydın ve özgürlük yanlısı kimseler de İran dışında gazete, dergi ve kitap yoluyla halkı aydınlatmaya çalıştılar. İran Dışişleri Bakanlığında görevli olan Şehzade Mirza Melkum Han (1833-1908)[51] Londra'da *Kanun*[52] gazetesini çıkardı (1889). Bu gazetede yazılan uyarıcı makaleler İranhların düşünce tarzının değişmesinde etkili oldu. Mirza Fethali Âhundzade (1812-1878)[53] eğitici makale ve piyesleriyle, Mirza Aka Han-ı Kirmânî (1854-1896)[54] ise makale ve şiirleriyle İran'da yeni düşüncelerin doğmasını sağladılar. Hacı Mirza Abdurrahim Tâlibof (1834-1911), [55] kitaplarında sosyal sorunları sade bir anlatımla dile getirdi. Hac Zeynülâbidîn-i Merâga'î (1839-1910)[56] İstanbul'da bulunduğu sıralarda, o zamanki Türk edebiyatı ve Türk romanlarının tesiri altında kalarak sosyal içerikli romanlar yazdı. Bundan başka Mısır, Hindistan ve İstanbul'da Farsça gazeteler yayınlandı.

İran'da Batı ile ilk diyaloğu kuranlar Azerbaycanlılar olmuştur. Çünkü Azerbaycan tüccarları Kafkasya ve Osmanlı Ülkesine gidip geliyorlardı. O sıralarda Rus-Japon savaşı devam etmekteydi. Rusların Japonlar karşısında beklenmedik yenilgisi İranlıların siyasal düşüncelerinde ve dünya görüşlerinde çok etkili oldu. Aşağıda daha etraflıca ele alınacağı üzere İran'da gerçekleşen Meşrutiyet devriminden yak-

51 Mirza Melkum Han hakkında geniş bilgi için bkz. *Fihrist*.

52 *Fihrist-i ruznamchâ-yi farsî*, s.122.

53 Ahundzade için bkz. *Fihrist*.

54 Mirza Aka Han-ı Kirmanî için bkz. *Fihrist*.

55 Talibof için bkz. *Fihrist*.

56 Zeynülabidin Meraga'î için bkz. *Fihrist*.

laşık bir yıl önce, 1905 yılı Ekim ayında Rusya'da Ekim İnkılabı oldu.[57] İran bu devrimden, Kafkasya'da yayınlanmakta olan ve İran halkının fikrî uyanışında önemli bir rol oynayan Molla Nasreddin gazetesi vasıtasıyla haberdar olmuştu. Bu gazeteden sonra İran'da çeşitli gazeteler yayınlanmaya başladı. Gazete ve kitap yoluyla halkın değişmekte olan düşüncesi yeni bir idare sisteminin kurulması ve daha müreffeh bir hayata ulaşılması yolunda idi. Böylelikle eski düzenin, pörsümüş sosyal ve medenî hayatın değiştirilmesi meyli gitgide yaygınlaşarak Meşrutiyet İnkılabına yol açtı.

57 Ekim İnkılabı hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Devrimler ve Karşı Devrimler Tarihi Ansiklopedisi*, III/577

Nâsırüddin Şah 1896 yılında öldürülünce, ülkenin idaresini Muzafferüddin Şah (salt.sür.1896-1907) üstlendi. Muzafferüddin Şah babası gibi halim selim bir kişiliğe sahip olup devlet idareciliği için gerekli siyaset ve yönetim bilgilerinden yoksundu[1] Sadrazam olan Eminüssultan (ölm.1907) da açıkça yabancıların etkisi altındaydı.[2]

Meşrutiyet devrimini doğuran sebepler siyasi ve ekonomik ağırlıklı olup bunların en önemlisi yönetimdeki gevşeklikti. Muzafferüddin Şah hükümeti Nâsırüddin Şah zamanında olduğu gibi devlet mefhumunun sosyal sorumluluklarını idrak edemediği için topluma karşı bir tutum takındı.[3] Bu tutum, halkın devlete karşı tepki göstermesine yol açtı. Bunun üzerine 1896-1906 yılları arasında örgütlü bir hareket başladı. Bu hareket on yıllık bir dönem içinde yayınla-

1 Muzafferüddin Şah hakkında etraflı bilgi için bkz. Cevad Şeyhülislamî, Muzafferüddin Şah Kaçar, *Rahnemâ-yi kitab, Mordad-Mihr 1349*, sayı 5-7, s.367-380; krş. Ez Şabâ tâ Nîmâ, II/2.

2 Raymond Furon, a.g.e., s.160; krş. Ez *Sabâ tâ Nîmâ*, II/2.

3 *İdeoloji-yi nehzet-i meşrutiyet-i İran*, s.143.

nan halkla ilgili yazılarda, hatta resmî ve yarı resmî kaynaklarda görülebilir.[4] Bu hareketi, ayrıca ıslahat programlarının[5] uygulanmasından doğan ekonomik kriz de hızlandırdı. Gerçekten de dışarıdan alınan borçlar[6] ve bu borçların Avrupa'ya geziler[7] düzenlenerek savurganlıkla harcanması[8] mevcut huzursuzluğu bir kat daha arttırdığı gibi siyasal bakımdan da İran'ın bir sömürge haline gelmesine ve ülkede buna karşı bir tepkinin doğmasına neden oldu.[9]

Bu arada halkın inançlarını istismar eden din adamları da vardı. Çeşitli mal, mülk ve gelirleri olan bu insanlar halkın dünyevî işlerine karışacak kadar da ileri gidiyorlardı. Aynı zamanda Kerbela ve Necef gibi din merkezlerinde bulunan din adamlarının halk üzerinde büyük tesiri inkar edilemeyecek ölçüdeydi.[10]

Fakirlik, işsizlik, cahillik, çaresizlik İran'ı baştanbaşa sarmıştı. Kuraklık ve açlığın yanında veba gibi salgın hastalıklar, bunun yanısıra toplanan ağır vergiler halkı cendereye sokmuştu. İşsiz kalan sanatkar ve köylüler bölük bölük yurt dışına gidiyorlardı. Bu ülkelerin başında, İran'ın kom-

---

4 a.g.e., s.144

5 Bu dönemde Eminüddevle hükümeti malî reform çalışmalarında bulunmaktaydı. Reform planının ana gayelerini malî idarenin merkezileştirilmesi, bütün eyaletlerden alınan vergilerin hazineye aktarılması, girdi-çıktıların kontrolü, gümrük ve posta idaresinin ıslahı için Belçikalı danışman ve uzmanların görevlendirilmesi - ki daha sonra uzun tartışmalar sonunda Jozef Nouz başkanlığındaki Belçika ekonomik heyeti, gümrük ve posta teşkilatlarını ıslah ederek işletmeye başladılar- gibi önemli sorunlar teşkil ediyordu. Bkz. *İdeoloji-yi nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.110.

6 Mesela 1900 yılında İran kuzey gümrükleri ipotek edilerek Rusya'dan 22,5 milyon menat borç alınmıştı. Bkz. *Tarih-i meşruta-i İran*, s.25.

7 Muzaffereddin Şah Avrupa'da tedavi görmek için Gümrük İdaresinin 75 yıllık gelirini Rusya'ya bırakmıştı. Bkz. *Doğu Dilleri Mecmuası*, II/1, 15.

8 *Tarih-i meşruat-i İran*, s.29.

9 *İdeoloji-yi nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.144.

10 İA, V/1026.

şuları olan Rusya ve Osmanlı Devleti gelmekteydi. Rusya'ya gidenlerin önemli bir kısmı Bakü'deki maden ocaklarında çalışmış[11] Osmanlı Ülkesine gidenler ise daha çok ticaretle meşgul olmuşlardır. Bu sıralarda, ilerde saltanata geçecek olan veliaht Muhammed Ali Mirza (salt.sür.1907-1909) da Tebriz'de bulunuyordu.

Meşrutiyet ilan edilmeden önce birbiri ardısıra bazı olaylar cereyan etti. Tahran hakimi olan Alâüddevle, tüccarlardan 17 ve seyyitlerden iki kişiyi şeker fiyatlarını arttırmak suçuyla tutukladı. Bu hadise meşrutiyet isteyenler için bir bahane oldu. Modern eğitim görmüş, Batıdaki siyasal düşüncelerin temsilcileri sayılan, yönetim sisteminin değişip parlamento düzeninin kurulmasını isteyen ve düşüncelerinin ilk dayanağı Büyük Fransız Devrimi ideolojisi olan Mirza Melkum Han, Mirza Abdurrahim Tâlibof ve Seyyid Hasen-i Takîzade gibi aydınlar, [12] bilimadamları ve Molla Kazım-ı Horasanî (ölm.1911), Hacı Mirza Hüseyn-i Tahranî, Hacı Şeyh Zeynülâbidîn-i Mâzenderanî gibi aydın görüşlü din adamları, [13] tüccarlar[14] ülkenin çeşitli yörelerine dağılarak yönetime muhalif kimselerle birleştiler. Bu hadiseler Meşrutiyet inkılabının öncüsü oldu.

Halk[15] ve bilimadamları 1905 Kasım'ında Şah Abdüla-

11 Bakü işçilerinin %22'si İranlı idi. Bkz. *Kârname-i Rıza Şah-ı Kebir*, s.18.

12 Meşrutiyet hareketinin önderlerinden olan bu aydın görüşlü kimseler yıllarca yurt dışında kalarak o ülkelerin yönetim şekillerine aşina olmuş kimselerdi ve aynı zamanda Avrupa, Osmanlı Devleti ve Mısır gibi ülkelerin yeni edebiyatları ve fikir hareketleri hakkında bilgi sahibi idiler. Bkz. *Iranşehr*, II/105; krş *Fikr-i demokrasi-i ictimâî*, s.4.

13 Din adamlarının bir kısmı anayasacıların tesiri altında kalarak halka meşrutiyet mefhumunu açıklamaya çalıştılar. Meşrutiyet siyasetinin en iyi şer'î açıklamalarını "Tenbihül-ümmet ve tenzihül-millet" ve " Usûl-i umde-i meşrutiyet" adlı iki risalede ortaya koydular. Bkz. *Fikr-i demokrasi-i ictimâ'î*, s.4.

14 Tüccarlar haklı olarak yeni bir sosyal ortam elde etmek istiyorlardı. Sosyal uyanış hareketleri içinde ister istemez onlar da ıslahatçılarla birlikte meşrutiyet hareketlerine katıldılar.

15 İnkılab isteyen halk arasında, çogu devlet dairelerinde memur olan aydın kimseler, din adamları, tüccar, esnaf ve işçiler bulunmaktaydı. Bkz. *Ideoloji-i*

zim'de toplandı. Bu hareket Kirman, Fars ve diğer bölgelere de sıçradı. Bunun üzerine Muzafferüddin Şah o zamanlar sadrazam olan Aynüddevle'yi azledeceğine ve halk tarafından şiddetle istenilen ve o zamana kadar İran'da kurulu olmayan Adalethane veya Adliye'yi[16] kuracağma dair söz verdi. Bir süre için de olsa hareket durdu. Fakat Muzafferüddin Şah sözünde durmadığı gibi göstericileri daha da baskı altma aldı. Bu sırada Osmanlı Devletinde Abdülhamit'in Kanun-i esasî'yi lağvederek yeniden istibdat dönemini başlatması, oralarda olup bitenleri yakmdan izleyen özgürlükçüleri umutsuzluğa düşürdü.[17] Şahm sözünü tutmaması halkm tekrar harekete geçmesine neden oldu. Daha çok aydmların sürdürdüğü bu hareketi, "imtiyaz" adı altmda ülkenin önemli bölgelerinin yabancılara peşkeş çekilmesi ve çoğunlukla cahil ve dünyada olup bitenlerden tamamen habersiz olan halkm küçük bir azmlık tarafmdan yönetilmesi bir kat daha şiddetlendirdi. Mesela 1872'de Baron Julius Reuter adlı bir İngiliz, altm, gümüş ve kıymetli taşlar dışmda bütün madenleri çıkarma hakkı, demiryolu ve tramvay tesisleri yapım hakkı, baraj kurma, kanal açma, banka kurma, her türlü sanayii oluşturma, ormanlardan ve ekili olmayan alanlardan 70 yıl süreyle yararlanma imtiyazı sağladı. Devletin kârm yalnız dörtte birini aldığı ve 50 yıl süreyle İngiliz Majör Talbout ve ortaklarına verilen tütün tekeli (1890) yanısıra 1901'de Avustralyalı William Knut Darci'ye güney petrolleri imtiyazı verildi ve "Şirket-i Neft-i İran u İngiliz (İran İngiltere Petrol Şirketi)" kuruldu.[18] Bu arada 1901 ve 1903 yıllarında Rusya ve İngiltere'den çok ağır şartlar altmda borç alınmıştı.[19] Bu borçlar İran'm yabancı

nehzat-i meşrutiyet-i İran, s.147

16 *Tarih-i meşruta-i İran*, s.72.

17 *İranşehr*, 1/1015.

18 a.g.e., 1/1133; krş. *Tarih-i Meşruta-i İran*, s.15.

19 *İdeoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.115.

devletlere olan siyasal bağımlılığım arttırdığı gibi, ekonomik bunalımı daha da şiddetlendirdi.

İran tarımla uğraşan, tipik, geri kalmış bir Asya ülkesiydi. Kirman, Belûcistan gibi güneydoğu bölgelerinde hâlâ kölelik devam etmekteydi.

Ülkenin yönetim şekli mutlak krallık idi. Zıllullah (Allah'm gölgesi) sayılan bir padişah ve onun teb'ası (raiyyet) vardı. Halk şahm istibdadı; vezir, vali ve devlet memurlarının baskısı altmda eziliyordu. Kendi bölgesinde bağımsız emirlik süren kimseler şah tarafmdan azledilmediği sürece halkm can, mal ve namusuna el uzatıyorlardı. Ülkenin herhangi bir yöresinde ister şehzade, ister emir olsun, merkezî hükümete başkaldıracak olursa, hemen başı eziliyordu. Kaçar hanedanı aşiretler arasmdaki anlaşmazlıklardan yararlanarak onları baskı altmda tutuyordu.[20]

İran böylesi vahim bir sosyal ve ekonomik ortamdayken 1906 Haziran'mda çarşılar kapandı. Bilimadamları dinî bir merkez olan Kum şehrine gittiler. Büyük bir halk yığını da Tahran'daki İngiltere elçiliğine sığmdı. Bu hareketler Tebriz, İsfahan ve Şiraz'a da yayılınca sadrazam Aynüddevle görevinden istifa etti. Onun yerine sadrazamlığa Nasrullah Han Muşîrüddevle gelince, Tahran'dan ayrılan alimler ve din adamları şehre dönmeye başladılar. Halkm heyecanmdan korkan ve tehlikeyi sezen Muzafferüddin Şah ister istemez 5 Haziran 1906'da Meşrutiyet Fermam ile halk tarafmdan seçilmiş kimselerden oluşan Millî Meclis'in kurulmasını kabul etti. Muzafferüddin Şah'm imzaladığı bu fermanda,[21] tüm İran halkmm refah ve emniyetinin sağlanması ve devlet dairelerinde gerekli reformlarm yapılması için şehzadeler, bilimadamları, Kaçar hanedanma mensup kimseler,

---

20 İA, V/1025.

21 *Tarih-i nehzat-i İran*, s.166-167

âyan, tüccar ve esnaftan seçilen üyelerle Meclis-i Şûrâ-yi Millî'nin (Millî Şura Meclisi) başkent Tahran'da oluşturulmasına karar verilmiş, bu meclisin tüzüğü fermanda açıklanmıştı.[22]

Fermanın ilanıyla birlikte Osmanlı ülkesine sığınmış olan bilimadamları İran'a dönmeye başladılar.

Birinci Meclis 8 Ekim 1906'da Şah'ın da katılımıyla, bugün müze olan Kâh-i Gülistan'da (Gülistan Kasrı) açıldı. Muzafferüddin Şah ömrünün son günlerinde hazırlanan anayasanın[23] 51 maddesini imzaladı.[24] 1 Aralık 1906'da ölünce, oğlu veliaht Muhammed Ali Mirza onun yerine geçti.

Meşrutiyet ilan edilmekle halkın temel sorunları çözülmemişti. Mecliste bulunan Azerbaycan milletvekilleri yeni şahı Tebriz'den tanıdıkları için ona güvenmiyorlardı. Saray ile meclis -dolayısıyla millet- arasındaki çekişme hâla sürüyordu. Buna rağmen meclisin kurulmasıyla yeni bir siyasî düşünce ve değişme zemini ortaya çıkmış oldu. Anayasacı hareket günden güne kuvvetlendi. Serbestlik sayesinde sosyal etkinlikler yaygınlaştı. Mesela Tahran'da ve diğer eyaletlerde ardı ardına il ve eyalet encümenleri kuruldu. Nitekim 1906 yılının ikinci yarısında bunların sayısı 140'ı geçmişti.[25] Bunun gibi sosyal hareketlerin şehirlerden köylere kadar uzanması İran halkının bilinçlenmesinde ve sosyal demokrasi düşüncesinin pekişmesinde çok etkili oldu.[26] Çıkan gazetelerin sayısı artıyordu. Mecliste bulunan üyelerin

22 *Tarih-i meşruta-i İran*, s.119.

23 İran anayasası hakkında geniş bilgi için bkz. İA, VI/175-176.

24 İran anayasasında, XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nde aydın görüşlü kimselerin ıslahat yolundaki çalışmalarıyla Kanun-i Esasî'nin çıkartılması İran'da büyük bir tesir yapmıştı. Ayrıca aydın İran gençlerinin Fransız ihtilali hakkında da bilgi sahibi olmaları Anayasanın oluşmasında tesirli olmuştur. Bkz. *İranşehr*, II/1015.

25 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/4.

26 *Fikr-i demokrasi-i ictimâ'î*, s.5.

çoğunun yeterince siyasî bilgisi olmasa da birtakım yeni kanunlar çıkartılıyordu. Bu kanunlar hazırlanırken Napolyon'un kanunları, Midhat Paşa'nın (1822-1883)[27] Kânun-i Esasî'si, Fransa ve İngiltere'nin sömürge ülkelerde uyguladıkları kanunlar esas alınıyordu.[28] Bir yandan bu tür çalışmalar devam ederken, öte yandan inkılabın görevini tamamladığını düşünen bazı milletvekilleri mücadelelerinde gevşek davranmaya başladılar. Muhammed Ali Şah bu gevşeklikten yararlanarak meşrutiyeti kaldırmak istedi ve emeline ulaşmak için bazı hazırlıklara başladı. Meşrutiyetin ilanından sonra görevden alınan ve o zamanlar Avrupa'da yaşayan Eminüssultan'ı Tahran'a çağırarak yeniden sadrazamlığa getirdi. Bu olaya ilk tepkiyi Tebriz şehri gösterdi. Çarşılar kapandı. Halk devletin meşrutiyet idaresine gösterdiği itinasızlığı protesto etti. İşin daha da kötüye gideceğini gören Muhammed Ali Şah meşrutiyet ve anayasayı kabul ettiğini, bunun gerektirdiği şeyleri de üstlendiğini halka açıkladı. Bunun üzerine ortalık yatışmış oldu. Bütün bu hadiselere rağmen şah ve sadrazam meşrutiyetçilere karşı muhalefetlerini gizlemeden sürdürdü. Çok geçmeden 31 Ağustos 1907'de sadrazam Emînüssultan genç bir İranlı tarafından öldürüldü. Bu olaylardan sonra anayasaya yeni maddeler eklendi. Adliye ve maliye ile ilgili maddeler tespit edilerek meşrutiyet idaresinin temeli ve halkın hakları biraz daha sağlamlaştırılmış oldu.

İran'da siyasal durum böyleyken, işgalci ülkeler İran üzerindeki emellerine kavuşabilmek için birbirleriyle rekabete girdiler. Rusya, İran üstünden Hindistan için bir geçit mesabesinde olan Basra Körfezi'ne açılmak istiyordu. Ruslarla rekabet halinde olan İngilizler ise Rusların güneye açılma-

27 Midhat Paşa için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII/132-133.

28 *İdeoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.13.

larma engel olmak istiyorlar ve Kaçar hükümetinin üstünden Rus nüfuzunu kaldırmayı hedefliyordu. Rusya gayesine ulaşabilmek için müstebit Kaçar hükümeti tarafım tuttu. İngiltere de Rusya'nın zıddına hürriyet hareketlerini destekledi. Sonuçta Çarlık, hakim tabakayı, İngiltere de görünüşte hakim sınıfa karşı olanların tarafını tutuyordu. Böylelikle İngiltere Türkmençay antlaşmasıyla başlayıp günden güne artmakta olan Rus nüfuzunu ortadan kaldırmak için İran hürriyetçileri ile adeta gizli bir birlik kurdu. Ancak bir süre sonra İngiltere Rusya ile bir antlaşma imzaladı. İran bir dereceye kadar da olsa acı gerçekleri anladı. Birbirleriyle rekabet halinde bulunan bu iki ezelî rakibin antlaşmaya varmalarının nedeni, yakında Avrupa'da bir savaşın çıkacağım kestirip bu savaşta müttefik devletler olarak yer almalarıydı. 1907 yılında yapılan bu antlaşmaya göre her iki devlet de İran'da işgalleri altında bulunan bölgelerden serbestçe yararlanacaklardı.[29] İran hürriyetçileri ve aydınları bu antlaşmayı duyunca çok öfkelendiler. Meclis de bu antlaşmaya itiraz etti. Ruslar 1907 antlaşmasından sonra İran hürriyetçilerine daha da sert davranmaya başladı. Öte yandan Şah Muhammed Ali Mirza Rusya'ya güvenerek meclise olan düşmanlık ve baskısını arttırdı. Her ne kadar Ekim 1907'de meclise giderek bağlılık yemini ettiyse de yine sözünde durmadı. Şahın bu davranışı saraya bağlı kimselerle anayasacılar arasındaki mücadeleyi arttırdı. Aynı yıl Muhammed Ali Şah'a arabasına bomba atılmak suretiyle bir suikast girişiminde bulunuldu. Bu olaydan sonra Rusya'ya başvuran Şah, Kazak kuvvetleri topladı. Bu kuvvetler Temmuz 1908'de Albay Liyakof komutasında meclisi kuşatarak bombaladı. Bazı özgürlükçüler öldürülürken, bir kısmı da İngiltere tarafından himaye gördükleri için İngiltere konso-

29 Raymond Furon, a.g.e., s.163.

losluğuna sığındı. Bu olaylar Osmanlı Devletinde de heyecanla karşılanmış ve ünlü hiciv şairi Eşref (1847-1912)[30] bu heyecanı şu iki şiirle ifade etmiştir:

Eski bir top yükletip bir merkebe,
Rastgele salmakta halka süngü şah
Padişahım, sen haya etmez misin?
Senden eşna' zulüm yaptı dünkü şah.

Marpucu attı elinden, çekti seyf-i sârimi,
Yaptı bir müdhiş dram, kan döktü zalim su gibi.
Bir top attı; milletin çıktı dumanı göklere,
Şah-ı İran kıydı mebusanı tönbaku gibi.

İntihab eyleseler de basın istifayı,
Ba'demâ dinlemeyin etse de bin kerre kasem,
Açtı sanma yeniden meclis-i mebusanı,
Yine top ağzına mebus arıyor şah-ı Acem.

Açılmış oldu bir mektep, buyursun ehl-i istibdad,
Kıtali mülk-i Fürs'ün şah-ı nev-câhından öğrensin.
Kulağı geçti boynuz; kan alır şimdi ahaliden.
Kızıl Sultan gidip zulmü Acem şahından öğrensin.

Çıkacak var mı yüzün nezd-i Resulullah'a?
Kurtarır mı seni mahşerde Hâmid-i Sâni?
Ahiret yok mu ki? Var ise demez mi Allah:
"Topa tuttun ne için meclis-i mebusanı?"

Milleti kırdı, perişan etti mebusanını,
Ol kadar can yaktı ki, Cengiz'i hayran eyledi.
Âferin! Abdülhamid Han'ı bıraktı gölgede,
Şah-ı İran attı top, İran'ı viran eyledi.

---

30 Eşref hakkında geniş bilgi için bkz. Hilmi Yücebaş, *Şair Eşref, Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, 2. baskı, İstanbul 1972.

İşte İran, işte Türkiyye. Uzağa gitmeyin.
Bir bina tecdid olunmaz ekseriyya çökmeden.
Hallolundu mesele: Bîhudedir, gelmez sonu
Tıfl-i hürriyet doğarsa evvela kan dökmeden.

Çıktı ahrar avına elde tüfek, önde köpek
Şöhret-i zulmü yetişti balamın âfaka
Önüne rast geleni bir dala sallandırarak
Nice eşcarı çevirdi Şecer-i Vakvak'a.

Bârekallah, eyleyüb i'lâ Yezid'in şanını
Halkı tazyik etti askerle dışardan padişah.
Topla dövdü dövdü, yıktı Kabe-i hürriyeti
Sûr-i mebusanı fethetti içerden, aldı Şah.

Sevk-i asker etmenin İran'a doğru hikmeti
Girdi Tahran'a el altında şu Moskof kuvveti
Bir kolundan Şah tuttu, bir kolundan padişah
S..tiler cebren ...nden mâder-i hürriyeti!

Dahilî bir iş diye her bir hükümet seyredüb
Mümkün olsa hiç diriğ etmez altından fiti.
Olmayınca ortada gavga-yı nan ü üstühan
Eski bir darb-ı meseldir bu: Isırmaz it iti.

Ahali oldu bâzîçe hükümdaran-ı islama
Acem şahı apansız başına halkın çorap ördü.
Yine bir kan döküldü üstüne tarih-i islamın
Beşikte duhter-i nevzad-ı hürriyet hayız gördü!

Sordular: Var mı lüzumu? diye bir müctehidin
Ortalıkdan dolaşan bir iki kofdan başka
Halka doğru savurup küfrü Acem şahı dedi:
Müctehid istemenem men Liyakof'dan başka.

Yükselir mevkii günden güne inşallah,
Eli bağlı olarak Şah-ı Acem dâre çıkar
Eylesen validesinden taleb-i izahat
Mutlaka silsilesi Hind-i Cigerhâre çıkar

Ba'demâ adl-i ilahî yetişir, çok sürmez
Göklere çıkmada İran'daki âh-i cankâh
Beline bağladığı seyf-i murassa Şah'ın
Bu yakında takılır boynuna inşallah!

Zuhur ettiyse medhiyyem müessir zehr-i hicvimden
Değil bende kabahat, bendeki baht-ı siyahımdır.
Eütur etmem asâyi sabre ettim ittikâ Eşref
Cihandan Şah gitti, şimdi nevbet Padişah'ındır![31]

Meclisin bombalanmasını müteakip 13 ay sürecek olan kısa bir istibdat dönemi başlamış oldu. Bu dönem içinde Tebriz şehri devrimcilerin toplandıkları bir merkez haline geldi. Azerbaycanlı meşrutiyetçiler, kumandan Settar Han'ın[32] liderliğinde bir araya geldiler. Bu hal İran'ın diğer bölgelerine de sıçradı. Fakat Azerbaycan'daki hareket, Kafkasya'ya olan yakınlığı sebebiyle diğer bölgelerdeki hareketlerden daha canlı oldu. Çünkü Rus devrimcileri ile İran hürriyetçileri işbirliği halindeydiler.[33] Tebrizlileri sindirmek için ardarda gönderdiği kuvvetler fayda sağlamayınca Şah, kendisini Avrupa'nın bekçisi olarak gören Nikolay II'ye[34] sığınarak, ondan Azerbaycan'ın işgalini istedi. Rus kuvvetleri on aylık kuşatmadan sonra Tebriz'i ele geçirdi. Bu sırada Tahran'da da işler karışıp bazı önemli kişiler Osmanlı Dev-

31 Hilmi Yücebaş, a.g.e., s.325-327

32 Settar Han hakkında geniş bilgi için bkz. Huşeng İbramî, *Settar Han Serdar-ı Milli*, Tahran, 2. baskı, tarihsiz.

33 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/8.

34 a.g.e., aynı yer.

leti elçiliğine sığınmak zorunda kaldılar. İran dışında yaşayan kimi hürriyetçiler bulundukları ülkelerde halkı Şah aleyhine harekete geçirmek için çalışmaya başladılar. Ancak, bu sırada İngiltere ve Rusya İran'a silahlı müdahelede bulundular. Buna rağmen, aralarında Kafkas devrimcilerinin de bulunduğu Azeri ordusu Tahran'ı kuşattı (1909). Şah Muhammed Ali Mirza Rus ordusuna sığınmak zorunda kaldı. Bir süre sonra da meclis kararıyla padişahlıktan indirilerek yerine 13 yaşındaki veliaht Ahmed-i Mirza (salt.sür. 1909-1925) getirildi. İkinci meclis, birinci meclisin kapanmasından bir yıl sonra 16 Kasım 1909'da çocuk denecek yaştaki Ahmed-i Mirza'nın da bulunduğu toplantıda açıldı. Ne var ki ikinci meclisin açılmasıyla her sorun çözüme kavuşturulmuş olmuyordu. Çünkü Ruslar çıkarları gereği İran'dan henüz çekilmemişlerdi. İstibdadın ağır baskısından kurtulan İran tekrar emperyalizmin pençesine düşmüştü. Rusya'ya sığınan eski şah Muhammed Ali Mirza meclisi dağıtmak için tekrar Tahran'a saldırdıysa da, yenilip Rusya'ya kaçmak zorunda kaldı (1911). Bu kez perde arkasında çalışan Rusya Reşt'ten Kazvin'e kadar olan bölgeyi işgal etti. Buna karşın İngiltere de güney bölgelerine Hind birliklerini gönderdi. Aym yıl Rusya İran'a bir ültimatom verdi. Bu ültimatoma göre Rusya İran'dan malî durumun düzeltilmesi için W.M.Shuster[35] başkanlığında gönderilen Amerikan heyetinin İran'ı terketmesini, İran'da görevlendirilecek yabancı danışman ve uzmanların çalışabilmesi için Rusya ve İngiltere'den onay alınmasını ve Rusya'nın İran'daki askerî işgal masraflarının karşılanmasını istiyordu. Başlangıçta İran meclisi bu ültimatomu kesinlikle reddetti. Tebriz ve Gilan halkı da direnişlerini arttırdı. Ama İran'a yeni kuvvetler gönderen Rusya Tebriz, Reşt ve Meşhed gibi şehirlerde

35 a.g.e., II/10.

toplukıyıma başladı. Bunun üzerine İran meclisi Rusya tarafından verilen ültimatomun şartlarını kabul etmek zorunda kaldı (1912). Ardındari meclis kapanarak sıkıyönetim ilan edildi ve hürriyetçilerin elebaşları sürüldü. Ültimatomdan sonra İngiltere ve Rusya'nın İran'ın iç işlerine müdaheleleri daha da arttı. Ruslar Tebriz demiryolu imtiyazını elde ettikleri gibi Tebriz ve Kazvin'i ağır vergiler ödemeye mecbur ettiler. İngilizler de Bûşehr gümrüğünü ele geçirdiler. 1912 yılında meclisin kapanmasından sonra İran'da çıkan bütün gazeteler kapanmış, Rus ve İngiliz kuvvetleri yine İran'da olduğu gibi kalmış, muhalefet gösterilmesine rağmen İran 1907 yılında yapılan antlaşmanın şartlarını[36] kabul etmişti. İran'ın Çarlık Rusya'sı ve İngiltere'ye olan iktisadî ve malî bağımlılığı günden güne artmış, hatta 1911-1914 yılları arasında İran'ın bu iki devletten aldığı borç tutarı 6.804.000 liraya ulaşmıştı.[37]

Bu olaylardan sonra Kaçar hanedanının son padişahı olan Ahmed Şah 1914 yılında taç giydi. Birkaç ay sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı ile komşularının zulmünden bıkmış olan İran için bir kurtuluş umudu belirmiş oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında İran petrol şirketlerinin önemi arttı. Yarı sermayesi İngilizlere ait petrol şirketlerinde iki İngiliz müdür bulunuyordu ve bu müdürlerin veto hakları da vardı.

İran Birinci Dünya Savaşı'na katılmadı. Yeni kurulmuş olan Müstevfi'l-Memâlik hükümeti 2 Kasım 1914'de İran'ın savaşta tarafsız kalacağını ilan ettiyse de emperyalist ülkelerin İran'ın tarafsızlığını bozması sonucunda ülke siyaset arenası haline getirildi.

---

36 Bu antlaşmaya göre İngiltere ve Rusya İran'ı iki nüfuz bölgesine ayırıyorlardı. İngiltere petrol yönünden çok zengin olan güney bölgelerinin imtiyazlarını elinde bulunduruyordu.

37 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/199.

İngilizler daha savaşın başındayken Çarlık Rusyasının iktisadî sıkıntıda olmasından yararlanarak İran'daki Rus nüfuz bölgelerini ele geçirmeye çalıştılar. Dolayısıyla yabancı güçlerin İran üzerindeki rekabetleri de kızışmış oldu. Savaşın başlamasıyla birlikte, bir zamanlar Seyyid Cemaleddin-i Afganî (1838-1897) ve dostlarının uğraştığı İttihad-ı islam (panislamizm) davası yeniden gündeme geldi. Bu dava kamuoyunun uyanmasına yardımcı oldu.[38] Bu düşünce İngiliz ve Ruslardan bıkan İranlıları Osmanlılarla anlaşmaya sevketti.[39] Çünkü aym düşünce, o zamanlar Osmanlı Devleti için de geçerliydi. Bundan yararlanan ve daha önce İstanbul'a göç eden özgürlükçü İranlılar, tekrar ülkelerine döndüler. Bunlar 1916'da Kirmanşahan'ın ele geçirilmesi ile başlayan Türk hareketine[40] katıldılar. Fakat Bender Pehlevi'ye (Enzeli)[41] asker çıkaran Ruslar bu harekete karşı koydular. İngiltere'ye Hindistan'da saldırmak isteyen Almanlar İran'ın güney ve merkez bölgelerini ellerinde bulunduruyorlardı. Bu sırada İran'da sık sık hükümet değişikliği yüzünden kesin bir karara varılamıyordu. İran'ın batısında Türklerle müttefik olan Almanlar Hemedan'ı işgal edip Türkiye ile devamlı irtibat halinde bulunuyorlardı. İngiltere Almanya'mn bu hareketini önlemek için Rusya ile anlaştığı gibi, güney İran'daki kuvvetlerini de arttırdı. Alman ve Türk kuvvetleri Kirmanşah'ta toplandıktan sonra Türkiye'den göç eden muhacir İranlılar Kirmanşah'ta geçici bir hükümet kurdularsa da (1916), Rusların Kirmanşah'ı ele geçirmesiyle bu hükümet dağıldığı gibi muhacir İranlılar da Osmanlı Türkleri ile birlikte İstanbul'a döndüler. Böylelikle Alman tahakkümün-

38 İA, V/1026.

39 Muderris-i Çihardehî, *Seyyid Cemaleddin-i Esedâbâdî*, s.26.

40 İA, V/1026.

41 Bugün Bender Pehlevî adıyla tanınan, Hazerdenizi kıyısında bir liman şehridir.

den kurtulan İran tekrar Rus ve İngiliz nüfuzu altına girmiş oldu. Bununla birlikte Alman-İngiliz mücadelesi devam etti. Petrol bölgesini Almanlara karşı korumak isteyen İngilizler güneyde Tufengdârân-i cenûb-i İran (Güney İran Tüfekçileri) adı altında bir kuvvet oluşturdular. Bu sırada İran'da hükümetler sık sık değişmeye devam ediyordu. Bunda genç şah Ahmed-i Mirza'nın dirayetsiz ve tecrübesiz oluşunun da büyük etkisi olduğu inkar edilemez.

Birinci Dünya Savaşı İran'ın mamur şehirlerinin yıkılmasına, halkın fakirlik ve cehalet içinde kalmasına neden olmuştu. Halk artık yabancı askerî kuvvetlerin İran'ı terketmesini istiyordu. Ne var ki, hükümetin beceriksizliği ve kararsızlığı sonucunda İran'da isyanlar başgösterdi. Bu isyanların en büyüğü Cengel ayaklanmasıdır (1915-1921). İşçi, köylü, çiftçi ve şehirlilerden oluşan Cengellilerin başında Komite-i ittihad-ı islam'dan (İslam Birliği Komitesi) Mirza Kûçek Han[42] bulunuyordu. Bu isyanın sürdüğü 1917 yılında Büyük Ekim İhtilali ile Romanoflar hanedanı ortadan kalkıp yerini ihtilalcilerin kurduğu hükümet aldı. Bu harekatın İran'da da yankısı büyük oldu. Rusya İngiltere ile birlikte İran'ı aralarında bölüşmeyi amaçlayan antlaşmayı yürürlükten kaldırdı. Bu arada İran'ın Çarlık Rusyasına olan bütün borçları ile kapitülasyonlar kaldırıldığı gibi Ruslar tarafından kurulan İran İstikraz Bankası kapatıldı. Ayrıca Rusların işlettiği liman tesisleri, kara ve demiryolları, posta ve telgraf işletmesi İran'a bırakıldı. Ancak, İngiltere Almanya ve Osmanlı Devleti ile ayrı ayrı antlaşma yaparak savaştan çekilen Rusya'yı rahat bırakmadı. Bakü'deki Sovyet petrol yataklarını ele geçirmek için harekete geçtiyse de Mirza Kûçek Han başkanlığındaki Cengelliler tarafından önlendi. Bu suretle amacına ulaşamayan İngiltere Cengellileri res-

---

42 Mirza Küçek Han hakkında fazla bilgi için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/203-204.

men tammak suretiyle emeline ulaşmak istedi (1918). Bu antlaşma sonucunda İngilizler rahatça Bakü'ye gidip gelmeye başladılar.[43] İngiliz yanlısı Vusûküddevle kabinesi işbaşına geçince İngilizler Mirza Kûçek Han'dan hükümetle anlaşmaya varmasını istediler. Ancak Mirza Kûçek Han bu öneriyi kabul etmeyince düzenli bir orduya sahip olan İngilizlerle yapılan savaşta mağlup oldu (Mayıs 1919) ve ormana sığınmak zorunda kaldı.

İran hükümeti Rus İhtilalinden sonra İngilizlerin İran'ın bütünlüğünü ve bağımsızlığını tanıyacağını samyordu. Fakat İngiltere imparatorluk çıkarlarım korumak için İran'dan çekilmekte olan Rus askerlerinin yerini aldı. Sonra da Vusûküddevle kabinesi ile bir antlaşma yaptı (9 Ağustos 1919). Altı maddelik bu antlaşmaya göre, İran ordusu ve ülkenin tüm zenginlikleri İngiliz müsteşarların kontrolü altında olacaktı.[44] Fakat yapılan bu antlaşma İran'da büyük tepkilere yol açtı. Vusûküddevle özgürlükçülerin ileri gelenlerini yakalattı ve bazı devlet ricalini de sürgüne yollayarak olayları bastırmak istedi. Kamuoyunun Rusya ile antlaşma yapılması isteği yamsıra Osmanlı Devleti ve Afganistan'da baş gösteren millî direnişler İngilizlerle yapılan bu antlaşmayı bozdu. İran'da demokratik bir hükümet kurmak isteyen Şeyh Muhammed-i Hiyabanî[45] başkanlığındaki inkılapçılar Vusûküddevle hükümeti ve İngiltere'ye karşı ayaklamp (Mart 1920) Azerbaycan'ın idaresini ellerine geçirerek buranın adını Âzâdistan koydular. Aym yıl Kızılordu Bakü'ye girerek İngiliz işgalcileri Bakü'den sürdü. Kızılordu'nun kaçan İngiliz kuvvetlerini takip için İran'a girmesiy-

43 a.g.e., II/207

44 a.g.e., II/208; krş. Raymond Furon, a.g.e., s.171.

45 Şeyh Muhammed-i Hiyabanî hakkında geniş bilgi için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/208 vd.

le durum tekrar değişti. Mirza Kûçek Han Ruslardan İran'a komünizmin girmeyeceğine ilişkin söz aldı; ancak bunu müteakiben kendisi Reşt'e girerek İnkılab-ı sorh-i İran (İran Kızıl Devrimi) komitesini kurup ardından Reşt'te Hükümet-i cumhûrî-yi inkılâbî (Devrimci Cumhuriyet Hükümeti)'ni ilan etti.[46] Hükümet programında İngiliz emperyalizmi ile mücadele, İran'ın bağımsızlık ve bütünlüğünü sağlama, İran'da cumhuriyet rejimini ayakta tutma, bütün kapitülasyonların kaldırılması, eşitlik, can ve mal güvenliğinin sağlanması, derebey denilebilen hanların ve aşırı zenginlerin haklarının sınırlanması gibi maddeler yer alıyordu. Ne var ki bu hükümet iç muhalefetler yüzünden ancak 17 ay ayakta kalabildi. Bundan sonra Tebriz, Horasan ve İran'ın diğer bölgelerinde çıkan isyanlar devam etti. Bu ayaklanmalar Seyyid Ziyaüddin ve önceleri Rusların İran'da kurdukları Kazak kıtasında küçük bir zabit olan Rıza Han[47] tarafından bastırıldı. Rıza Han Birinci Dünya Savaşı ve Rus Ekim İnkılabından sonra kuzeyden tehlike gelmeyeceğini anlayarak bu fırsatı kaçırmadı. Aynı zamanda Millî Savunma Bakanlığı'na (Vizaret-i ceng) da seçildiği için[48] elinde sınırsız yetkiler bulunuyordu. Çok geçmeden bu kuvvetleri iyi kullanmak suretiyle beklenen adam olduğunu gösterdi. Önce Ahmed Şah'ı zorla Avrupa'ya göndererek (1923) İran'a dönmesine bir daha izin vermedi.[49] Bütün dağınık kuvvetleri bir araya getirerek düzenli bir ordu kurdu.[50] Önce İngilizlerin güneyde ve Horasan'da bulunan kuvvetlerini ortadan kaldırdı. Ülkeyi altı askerî bölgeye ayırıp her bölgenin başı-

46 a.g.e., I 1/212.

47 İA, VI/37; krş. Raymond Furon, a.g.e., s.173.

48 Raymond Furon, a.g.e., s.173; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/220.

49 İA, VI/37

50 *Nigâhî be tarih-i siyasî ve diplomasi-i İran der devran-i A'lâhazret Rıza Şah-ı Kebir*, s.8.

na özel yetkilerle donatılmış güvenilir subaylar getirdi. Kuzeydeki bazı aşiretleri, hanları ve nüfuzlu kimseleri sindirerek silahtan arındırdı. 1924 yılında da başbakan oldu. Aynı yıl içinde meclis açıldı. Rıza Han'ın meclise sunduğu bütün teklifler kabul edildi.

İran'da durum böyleyken Çarlık Rusya'sının yerini Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, halifeliğin devam ettiği Osmanlı Devleti'nin yerini de Türkiye Cumhuriyeti almıştı. İran'da cumhuriyet söylentileri dolaşmaktaydı. Ancak bunlar gerçekleşemedi. Bundan sonra da Kaçar hanedanı aleyhindeki yayınlar devam ettiği gibi[51] bu hanedana karşı sürdürülen muhalefet meclise sıçradı. 30 Temmuz 1924 tarihinde Kaçar hanedanı hakkında meclise bir gensoru önergesi verildi. Fakat gensoru işlemi bitmeden Rıza Han kabinesi istifa etti. Rıza Han yeni kabinesini 1925 yılında kurdu. Bunun ardından çıkan isyanları bastırarak Hûzistan'ı fethetti. 14 Şubat 1925'de meclis, Rıza Han'ı Fermandih-i küll-i kıvâ (Genelkurmay başkam) olarak ilan etti. Rıza Han 2 Ekim 1925'de geçici bir hükümet kurdu. 12 Kasım 1925'de Ahmed Şah Kaçar meclis tarafından hal' edilerek Kaçar hanedanına son verildi ve yerini Pehlevi hanedanına bıraktı. Halkın Rıza Han hakkındaki tereddütleri bir yıl kadar sürdü, [52] Bu süre sonunda Diktatör Rıza Han, Pehlevi soyadıyla hükümdar olup 25 Nisan 1926'da taç giydi.[53]

---

51 a.g.e., s.9.

52 İA, V/1026.

53 Raymond Furon, a.g.e., s.174.

Zaman içinde Fırat nehrinden Orta Asya, Çin ve Hindistan'a kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılan Farsça üç bin yıllık bir tarihsel geçmişe sahip olup, Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran dilleri yani Aryâî diller grubuna mensuptur. Halen İran ve Afganistan'ın resmî dili olan Farsça bugün de Pakistan, Hindistan, Irak, Tacikistan ve Kafkasya'nın bazı yörelerinde konuşulmaktadır.

İran dilleri, Eski İran Dilleri, Orta İran Dilleri ve Yeni İran Dilleri olmak üzere üç dönem halinde ele alınır.

M.Ö. III. yüzyıla kadar İranlıların geniş İran ova ve yaylalarında sürdürdükleri göç sürecinde İran'da Eski İran Dilleri konuşulmuştur. Bu dillerin belli başlıları; İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan, Kürdistan, Hemedan, Rey ve yöresindeki bölgede yaşayan ve M.Ö. IX. yüzyılda ilk büyük İran devletini kuran Medlerin dili; M.Ö. 300'lü yıllara kadar İran'da konuşulan ve "Furs-i kadîm" ve "Furs-i Hahamenişî" de denilen Eski Farsça (Parsî-yi bâstân) ve İran'ın doğu ve kuzeydoğusunda konuşulan Avesta dilidir.

M.Ö. 835 yılından bu yana Asurlulardan kalan yazıtlarda

"Mad=Med" kavminden söz edildiği gibi, bu dilden Yunancaya birtakım kelimeler girmiştir. Med dili hakkmdaki asıl bilgiler, daha sonra hüküm süren Hahamenişîler (Ahamenitler) zamanından kalma yazıtlardan çıkarılmıştır.

Hahamenişîler döneminde Pars (Pers, Fars) ve İran'ın resmî dili olan ve aynı zamanda Sanskrit ve Avesta dillerine yakınlığı görülen Eski Farsça ile yazılmış eserler arasında günümüze kadar gelebilen en eski eser, M.Ö. 610-580 yılları arasında hüküm süren Büyük Daryuş'un (Daryuş-i bozorg) atası Ariyâremne'ye ait Hahamenişî yazıtlarıdır. Bu yazıtların en önemlisi, Büyük Daryuş'un emri ile Hemedan-Kirmanşah yolu üzerindeki Bîsutûn kayasına yazılan ve aynı adla anılan yazıttır. Çivi yazısı (hatt-i mîhî) ile yazılan bu yazıtlardan hemen hemen 500 kelime çıkarılmıştır. Kazılarda bulunan mühür ve kapların üstündeki yazılar ile Yunanlı tarihçilerin kendi dillerine çevirdikleri kimi özel ad ve sözcükler bu dile ait bilinen sözcük sayısını arttırmıştır.

Kutsal Avesta kitabı Zerdüşt'ün İranveç (Aeryanem Vaeja) dediği doğu ve kuzeydoğu İran'da konuşulan Avesta dili (Avestâî) ile yazılmıştır. Avesta'nın en eski bölümünü oluşturan Zerdüşt Gata'ları (Gasa) da bu dilin eski bir lehcesinden ibarettir.

Başlangıç tarihi M.Ö. III.-IV. yüzyıllar olarak tahmin edilen Orta İran Dillerinin belli başlıları Part dili (Partî) ya da Eşkânî Pehlevîsi, Mani dili, Orta Farsça (Parsî-yi miyâne), Sogd dili (Parsig/Parsîk), Huten ve Hârizm dilleridir.

Partî ve Orta Farsça dillerine ilk Sâsânî hükümdarlarına ilişkin yazıtlarda rastlanır. Bu yazıtların en önemlileri Birinci Şâpur'a ait "Nakş-i Rostem" ve "Pâykûlî" yazıtlarıdır. Part dili bir yandan çeşitli kavimlerin İran'ın doğu bölgelerine saldırıları, bir yandan da Sâsânîlerin resmî dilinin yaygınlaşmasıyla yavaş yavaş ortadan kalkmış, ancak Pehlevî diline de bu dilden bazı sözcükler girmiştir.

Part dilinden kalan ve Çin Türkistanı'nda Turfan kentinde yapılan kazılardan çıkarılan buluntular bu dilin Süryanî yazısından alınmış bir yazıya sahip olduğunu göstermektedir.

Orta Farsça (Parsî-yi miyâne) Sâsânîler döneminde İran'ın resmî dili olmuş ve bu devirden günümüze birçok eser ulaşmıştır. Sâsânîlerden kalan ve çoğu deri üstüne yazılan belgeler, Âramî dilinden alınma bir alfabe ile yazılmıştır. Çoğu Zerdüşt'ün eserlerinden oluşan Pehlevî kitapları, Avesta'nın bazı parçalarının tefsirleri olan Zend'ler, Kârnâme-yi Erdeşîr-i Pâpekân, Diraht-i Âsûrî gibi kitaplar da Orta Farsça ile kaleme alınmıştır. Orta Farsça'dan Yeni Farsça'ya birçok kelime girmiş olup, bunların çoğunluğunu Zerdüşt dini ile ilgili kelimeler oluşturur.

Sogd dili, Semerkant ve Buhara gibi merkezî şehirleri bulunan Sogd ülkesinde konuşulmuş, bir ara Orta Asya'da ortak dil haline gelmiş ve Çin'e kadar yayılmıştır. XI.-XII. yüzyıllara kadar varlığını koruyabilen bu dil, Türkçe ve Farsça'nın nüfuzu karşısında yok olup gitmiştir.

Oldukça az belgenin elimize geçtiği Huten dili, Orta İran Dillerinden biridir ve Kaşgar'ın güneydoğusunda konuşulmuştur. Eski Huten dilinin hayli karmaşık ve güç bir grameri olmasına karşın, Yeni Huten dilinde gramer ve özellikle fiil çekimleri daha da basitleşmiştir.

Yaklaşık XIV. yüzyıla kadar Hârizm'de yaygın olan Hârizm dili (Hârizmî) arap harfleriyle yazılmış ve henüz tam anlamıyla çözülememiştir. Bu dil zamanla yerini Türkçe ve Farsçaya bırakmıştır.

Yeni İran dilleri, Sâsânîlerin çöküşü ve İran'da islamî hareketlerle gelişmeye başlayarak günümüze kadar gelmiştir. Yüzlerce lehçesi bulunan bu dillerin belli başlıları Yeni Farsça (Fârsî-yi nev/nov) ya da Derî (saray dili), Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde konuşulan Oset (Assi) dili, Doğu Afganistan ve Kuzey Pakistan'da konuşulan Peştû (Pehtû) dili,

Belûçistan yöresinde yaygın olan Kuzey ve Güney Belûçî dilleri, Mâveraünnehir'deki Zerefşan ırmağının Yağnub kolu civarında konuşulan Yağnub dili, Hindistan'ın Pamir yaylalarında konuşulan ve çeşitli lehçeleri olan İran dilleridir.

Yeni Farsça bu gruptaki dillerin en önemlisi olup, Orta Farsça (Pehlevî) ve Eski Farsça'nın bir uzantısından ibarettir. Daha çok İran'ın güneybatısında yaygın olan Yeni Farsça islamî dönemde sarayların kurulmaya başlamasından sonra Derî, Pârsî-yi Derî, Pârsî ve Fârsî adlarını almış, eski alfabe yerini Arap alfabesine bırakmış, saray dili ve idarî dil olma özelliği yanısıra yavaş yavaş nesir ve şiir dili haline gelmiş ve Orta Farsça'nın zor gramerine karşın, daha kolay bir gramere sahip olmuştur. Ancak, İran'da İslamiyetin hakim oluşundan sonra Farsçaya giren Arapça kelimelerin sayısı da hızla artmıştır. Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar, İlhanlılar gibi Türk asıllı hanedanların İran'a hakim olmaları ile Türkçe; Moğolların İran'ı istilaları ile Moğolca; Safevîler döneminden itibaren Avrupa ile ilişkilerin başlaması sonucunda da başta Fransızca olmak üzere sırasıyla İngilizce, Rusça, Almanca ve İtalyanca kelimeler Farsçaya girmiştir.

NESİR

A. AVRUPA BİLİM VE TEKNİĞİNİ ALIŞ

XIX. yüzyıl başlarında Kerim Han Zend ölüp (1779) Aka Muhammed Han Kaçar (salt.sür.1779-1797) işbaşına geçtikten on yıl sonra Fransa'da yeni bir çağ başlatan Fransız İhtilali oldu (1789). İhtilal Avrupa ülkelerinde büyük tepkilere yol açtı. Yeniden büyük ülkeler oluştu. Avrupa'da sanayiin baş döndürücü hızla ilerlemesi, hızla sanayileşen bu ülkelerin hammadde aramalarına neden oldu ve gelişmemiş fakat hammadde bakımından zengin ülkelere dönmelerini gerektirdi.

İran, Avrupa'da meydana gelen siyasal ve ekonomik değişmelerden uzun bir süre etkilenmedi. Mistik hayat düzeni ve uyku hali bir süre daha öylece devam etti. Tanzimat hareketinin etkisi ile ancak Abbas Mirza (ölm. 1833) ve Fethali Şah (ölm. 1834) zamanında bazı kımıldanmalar oldu.[1] İran ordusunda ıslahat yapılarak ordu modernize edilmeye

1 *Berresi-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.30 v.d.

başlandı. Avrupa ile sağlanan irtibat sonucunda İran'da yeni düşüncenin zemini hazırlandı. Bazı endüstri kolları ile bilim yavaş yavaş İran'a açılmaya başladı. Rusya, Fransa ve İngiltere ile Iran arasındaki siyasî, askerî ve ekonomik faaliyetler sonucunda top dökümhaneleri, barut ve silah fabrikaları, dokuma atölyeleri kuruldu. Matbaanın kurulmasına, kitap telif ve tercümesine, gazete çıkarılmasına, posta, telgraf ve telefon teşkilatının tesisine[2] çalışıldı. Polis teşkilatı ve darphane kurulurken bir yandan da resmî gazeteler çıktı. Bakanlıklar Avrupaî usülde çalışmaya başladı.[3] Avrupa'ya, özellikle İngiltere ve Fransa'ya tahsil için öğrenci gönderildi. Islahat hareketlerinde Mirza Ebu'l-Kasım Kaimmakam (1779-1835) ve onu müteakip Mirza Taki Han Emir-i Kebir (ölm.1852)[4] gibi aydın görüşlü devlet adamları öncülük etiler. Fakat çok yavaş olan bu hareketlerin öncüleri de ne yazık ki bu yolda hayatlarından oldular.[5]

1. Matbaa

Matbaa Avrupa'dan İran'a gelen yenilik hareketlerinden biridir. İran'da uzun bir süre matbaa kurulması yolunda bir atılım olmadı. Buna rağmen İran dışında bazı Farsça kitaplar basıldı. Isfahan, Culfa'daki Vang Ermeni kilisesinde dini lider Haçator Gisarasi'nin başkanlığında bir matbaa kuruldu. Bu matbaada, 1638 yılında "Sağmos" (Zebur) basıldı. Ermenice basılan bu dini kitap İran'da basılan ilk kitap özelliğini taşımaktadır.[6] Bunu 1641 yılında basılan *Haran*

---

2 Bu teşkilat hakkında geniş bilgi için bkz. *İranşehr*, II/1497-1515.

3 *Tarih-i mcşruta-i İran*, s.18.

4 Emir-i Kebir ve ıslahatları hakkında geniş bilgi için bkz. Abbas İkbal Aştiyânî, *Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, bekuşiş-i İrec Efşar, Tahran 1355.

5 Ez *Sabâ tâ Nimâ*, I/15.

6 Leon Minasyan, *Evvelin çaphanc der İran*, Mecmua-i makalat-i pencumin kongre-i tahkikat-i İranî, nşr. Murtaza Teymurî, Isfahan 1354, I/244.

Varak (Serguzeşt-i peder-i ruhanî [Ruhani Pederin Öyküsü]) adlı dini kitap takip etti.

XIX. yüzyıl başlarında ilk Farsça kitaplar Hindistan'da basıldı. Kalküta'da bulunan İngiliz müsteşrikler 1810 yılında taşbasma matbaalar kurarak Farsça kitaplar basmaya başladılar. Bir süre sonra İstanbul'da Farsça kitaplar basıldı. Bunların ilki, Lisanül-acem veya Ferheng-i Şu'ûrî adındaki Farsça-Türkçe sözlüktür (İstanbul 1839). Daha sonra Kahire'de de Farsça kitap basımı sürdürülmüştür.[7] İlk defa Fethali Şah (salt.sür.1797-1834) zamanında ve Abbas Mirza'nın (ölm.1833) gayretleriyle birkaç kişi bu sanatı Avrupa'da öğrendi ve basımla ilgili malzeme ve tezgahları İran'a getirdiler.

İran'da matbaayı ilk önce kimin kurduğu bilinmiyor. Ancak bilindiği kadarıyla ilk matbaa Abbas Mirza tarafından 1817 veya 1820'de Tebriz'de kurulmuştur.[8] Bu matbaada basılan ilk eser Mirza İsa Kaimmakam-ı Ferâhânî'nin ikinci Rus-İran savaşı hakkındaki eseri *Risâle-i Cihâdiye*'dir[9] (1819). Daha sonra, Şiî mezhebinin Gazzâlî'si sayılan Muhammed Bâkır-ı Meclisî'nin *Hayâtül'-kulûb* (1824) ve *Zâdülma'âd*'ı basıldı.[10] Tebriz ve Tahran'da 1824'ten sonra kurulan matbaaları müteakip İsfahan, Urmiye, Şiraz, Meşhed, Reşt ve diğer şehirlerde de ardarda matbaalar kurulmaya başlandı. Bu matbaalarda öncelikle dini eserler basıldı.

Nâsırüddin Şah (salt.sür. 1848-1896) son Avrupa gezisinden dönerken (1889) İstanbul'da bir matbaa satın aldı.[11] Ancak bu matbaadan bir süre yararlanılmadı. Sonunda Baron Louis de Norman bunu elden geçirerek çalıştırdı; ardından da İran'a Latin harflerini getirdi.

---

7 *Iranşehr*, II/1247

8 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/229-230.

9 *Mirza Bozorg Kaimmakam-i Ferahani*, Cihadiye, Tebriz, 1234.

10 *Iranşehr*, II/1247

11 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/234.

Veliahd Muhammed Ali Mirza'nın (salt.sür. 1907-1909) kendi yönetiminde küçük bir matbaası vardı. Bu matbaada edip ve tarihçi İbn Ebi'l-Hadid'in (1190-1257)[12] *Şerh-i Nehcül-belâğa*'sı[13] basıldı (1903). Aynı matbaada 1907'de *Azerbaycan* gazetesi[14] yayınlandı.

Meşrutiyet fermanı çıktıktan sonra türlü türlü gazetelerin çıkmaya başlaması, edebî ve ilmî kitaplara duyulan ihtiyaç, matbaaların sayısında büyük bir artışa neden oldu.

2. İlkokullar ve Darülfünun

Yenilik hareketlerinden biri de modern anlamda ilkokulların açılmasıdır. İlk ilkokul 1896 yılında başarılı ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan Emînüddevle tarafından önce Tebriz'de ve sonra Tahran'da açıldı. Zamanla ilkokulların sayısı arttı. Ancak, birkaç ileri görüşlü din adamı dışında, bütün din adamları "debistan" denilen ilkokullara ve öğretmenlerine muhalefet ederek eski medrese usulünün devam etmesini savundular. Bütün bunlara rağmen 1900'lerde Tahran, Tebriz, Bûşehr, Reşt ve Meşhed'deki ilkokulların sayısı 21'e ulaştı.[15]

Darülfünun'un açılışı İran'da yapılan yenilik hareketlerinin en önemlilerinden biridir. Daha XIX. yüzyılın başlarından beri Avrupa ayarında eğitim ve öğretim yapabilecek bir kuruma ihtiyaç duyulmaktaydı. Yeni bilim ve tekniğin alınmasında öncülük edenlerden Abbas Mirza, Darülfünun'un kurulması için çok çalıştıysa da amacına ulaşamadı. Bu işi Mirza Taki Han Emîr-i Kebir yaptı. Onun Rusya'ya yaptığı seyahatte oradaki eğitim ve öğretim sistemini incelemesi

12 Hayatı hakkında bkz. *Brockelmann*, Suppl., I/497

13 *Şerh-i Nehcül-belâğa* için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Paşa no.427.

14 *Fihrist-i ruznamehâ-yi farsî*, s.2.

15 *Tarih-i meşruta-i İran*, s.38.

Darülfünun'un kuruluşunda büyük rol oynadı.[16] Rusya'dan döndükten sonra 1850 yılında Tahran'da İran'ın Avrupa ayarında öğretim yapabilecek ilk üniversitesini kurdu. Bunda 1847 yılında açılan İstanbul Darülfünunu'nun da tesiri olduğu inkar edilemez.[17] Darülfünun 1852 yılında açıldı ama Emîr-i Kebir de bu öğretim kurumunun açılışından iki hafta sonra öldürüldü.

Darülfünun'un öğretim kadrosunu İranlı öğretim üyeleri ile tıp, sanat ve askerî sahalarda ders verecek Avrupalı öğretim üyeleri oluşturmuştu.[18] Bundan başka, daha önce İran'a gelip yerleşmiş olan yabancılardan ve İsfahan Culfa Ermenilerinden[19] yararlanıldı. Darülfünun'un ilk öğrencileri şehzade, emir ve devlet ricali çocuklarıydı.[20] Darülfünun'da başlangıçta tıp, matematik, askerî dersler ve yabancı diller tedris ediliyordu. Sonraları Arapça ve Farsça dersleri de müfredata eklendi. Bunu edebiyat bölümünün kurulması izledi.

Darülfünun'da yerli ve yabancı öğretim üyeleri tarafından hazırlanan ders kitaplarının bir kısmı Avrupa görmüş İranlı öğrencilerin yardımıyla yapılan çeviri eserlerden ibaretti ve bunların çoğu Fransızca kitaplardan çevirilmişti. Ders kitapları Darülfünun'un bünyesinde bulunan matbaada taşbasması olarak basılıyordu.[21]

3. Tercümeler

Üniversitedeki bu yenilik hareketleri yavaş yavaş halka da yayıldı. Bir yanda ders kitaplarının çevirileri devam

---

16 Abbas Ikbal Aştiyânî, *Mirza Taki Han Emir-i Kebir*, s.157.

17 Abbas Ikbal Aştiyânî, a.g.e., s.157; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/253.

18 Bu hocalar hakkında geniş bilgi için bkz. Abbas Ikbal Aştiyânî, a.g.e., s.160-162.

19 Abbas Ikbal Aştiyânî, a.g.e., s.162.

20 Abbas Ikbal Aştiyânî, a.g.e., s.160.

21 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/259.

ederken öte yanda tarih kitapları tercüme edildi. Fakat mütercimler çeviri tekniğini bilmediklerinden kitap metnine fazla sadık kalmadıkları gibi metinlere ilaveler de yaptılar; araya Farsça şiirler eklediler. Önemsiz sayılabilecek eserlerin başına uzun mukaddimeler yazdılar. Bunun yanısıra klasik ve şaheser niteliğinde kitaplar dururken, fazla klasik sayılmayan eserlerin çevirileri yapıldı.[22]

Çoğu Fransız edebiyatından yapılan bu ilk çevirilerin en önemlileri şöyle sıralanabilir:

1) *Télémaque:* Fénelon'un (1651-1715) bu eseri Mirza Ali Han Nâzımül-ulum tarafından Farsçaya çevrilerek 1866'da yaymlanmıştır.[23] Mütercim kitabında okuyucunun dikkatini çekmek istediği anlamlı cümleleri büyük puntoyla bastırmıştır. Mirza Aka Han-ı Kirmanî de aynı eserin çevirisini yapmak istemiş, ancak bu çalışma yarım kalmıştır.[24]

2) *Merdumguriz:* Molière'in *Le Misanthrope* adlı eseri Mirza Habîb-i Isfahanî tarafından tercüme edilip önce İstanbul'da neşredilen *Ahter* gazetesinde tefrika halinde yayımlanmış, daha sonra 1869 yılında Tasvîr-i Efkâr matbaasında basılmıştır.

3) *Mantıkül-vahş:* Kitabın ilk tercümesi Mirza Ali Han Emînüddevle (1843-1904) tarafından *Himâriye* adıyla Arapça tercümesinden çevrilerek 1883'de basılmış, ancak daha sonra İtimâdüs-saltana (1843-1895) tarafından orijinal Fransızca metninden tercüme edilerek 1889'da yayınlanmıştır. Comtesse de Segure'un çocuklar için kaleme aldığı bu esere kitabın Fransızca metniyle ilgisi olmayan bazı konular eklenmiştir.[25]

---

22 a.g.e., I/260.

23 Aynı eser bu tarihten 4 yıl önce (1862) Yusuf Kamil Paşa tarafından Türkçeye çevrilmişti.

24 *Ideoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.56.

25 a.g.e., s.65 vd.

4) *Garâib u avâid-i milel:* Rifâ'a Beg-i Mısrî'nin bu eserini Mirza Habib-i Isfahanî Farsçaya çevirmiştir. Milletlerin gelenekleri ve görenekleri hakkında yazılmış sosyolojik ağırlıklı bir roman olan *Garâib u avâid-i milel*[26] 1886 yılında İstanbul'da basılmıştır.

5) *Tarih-i Iran* (History of Persia): Sir John Malcolm'un bu eseri İsmail b. Muhammed Hayret tarafından tercüme edilerek 1886 yılında Bombay'da basılmıştır.

6) *Serguzeşt-i Hacı Baba-yı Isfahanî:* Mirza Habib-i Isfahanî'nin sağlam ve sade bir dille eserin Fransızca tercümesinden Farsçaya çevirdiği bu eser İngiliz edebiyatçısı ve diplomatı Sir Robert Morier'e ait olup 1886-7'de Kalküta'da, daha sonra Tahran'da basılmıştır.

7) *Monte Cristo:* Alexandre Dumas'nm bu eserini Şehzade Muhammed Tahir-i Mirza Farsçaya çevirmiştir. Önce Tebriz'de basılan bu roman, 1894 yılında Tahran'da da basılmıştır. Aym romanın Teodor Kasap tarafından gerçekleştirilen Türkçe çevirisi 1871-1873 yılları arasında basılmıştı.

8) *Seyahatnâme-i Captain Hatteras be-kutb-i şimal:* İtimâdüs-saltana'nın Jules Verne'den (1828-1905) tercüme ettiği bu eser 1893 yılında Tahran'da basılmıştır. Aym eser, 1890 yılında *Kaptan Hatras'ın Seyahati* adıyla Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştı.

9) *Tarih-i Petr-i Kebir, Şarl-i Devazdehum:* Voltaire'in (1694-1778) bu iki eseri *(Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand, Histoire de Charles XII)* Abbas Mirza Nayibüssaltana'nın başkanlığındaki bir tercüme kurulu tarafından Farsçaya çevrilerek 1895 yılında Tahran'da basılmıştır.

10) *Se Tufengdar* (Üç Silahşörler): Alexandr Dumas'nın bu romanı Muhammed Tahir-i Mirza tarafından Farsçaya çevrilerek 1898'de Tahran'da basılmıştır.

---

26 a.g.e., s.83.

11) *Lui-yi Çihardehum* (Louis XIV) *ve panzdehum* (Louis XV): Yine Alexandre Dumas'ya ait olan bu iki eser de Muhammed Tahir-i Mirza tarafından Farsçaya çevrilerek 1904 yılmda Tebriz'de basılmıştır.

12) *Kıdbe-i Hindî* (La Chaumière İndienne): Bernardin dc Saint Pierre'in (1737-1814) bu romanı Mirza Muhammed Huseyn Zükâül-mülk tarafından Farsçaya çevrilerek 1904 yılmda Tahran'da basılmıştır.

13) *Manon Lesko* (Manon Lescaut): Abbé Prevost'un bu romanı Ebul-Kasım Surûş tarafından tercüme edilerek 1904'de Tahran'da basılmıştır.

14) *Tabib-i icbarî* (Zoraki Tabip): Molière'in (1622-1673)[27] bu piyesini İtimadüssaltana adapte ederek 1904 yılmda bastırmıştır. Aynı eser Türkçeye 1859 yılında adapte edilmişti.[28]

15) *Gil Blas:* Le Sage'm (1668-1747) bu eserini Muhammed Tahir-i Mirza Farsçaya çevirerek 1905 yılmda bastırmıştır. Aym eser, aym yıl Dr.Muhammed Han Kirmanşahanî-i Tahranî tarafmdan da Farsçaya çevrilerek yaymlanmıştır.

16) *Melike Margo* (La Reine Margot): Alexandre Dumas'nm bu eseri Muhammed Tahir-i Mirza tarafmdan Farsçaya çevrilerek 1905 yılmda basılmıştır. Aym eser, *Kraliçe Margo* adıyla Hüseyin Şükrü tarafmdan Türkçeye çevrilerek 1910'da yaymlanmıştır.[29]

17) *Bûse-i Azra* (The Virgins kiss): George Reynold tarafmdan kalemc alman ve Çeklerin özgürlük hareketi ve Bohemya'daki din reformunun tarihi ve siyasi romam olan bu eser Seyyid Hüseyn Han-i Şirazî tarafmdan 1889'da tercüme edilmiş, sansür sebebiyle ancak 1908 yılında basılabilmiştir.

---

27 Molière için bkz. Turan Oflazoğlu, *Molière*, İstanbul 1978.

28 Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.281.

29 M.Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.228; dipnot 4.

Tercümeye romanın aslıyla ilgisi olmayan bazı kinaye yollu cümleler konmuştur.[30]

18) *Arûsî-i mecbûrî* (Le Mariage forcé): Molière'in bu piyesi Hüseynkuli Mirza İmadüssaltana tarafından tercüme edilmiş ve 1911 yılında basılmıştır. Aynı eser dilimize Ahmed Vefik Paşa tarafından adapte edilerek 1870 yılında basılmıştı.

B. XIX. YÜZYILDA İRAN NESRİ

XIX. yüzyıldaki İran nesrinin durumunu anlayabilmek için X. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki gelişmesine kısaca bir göz atmak yerinde olur.

Aşağı yukarı 200 yıldan fazla bir süre Arap hakimiyeti altında kalan İran'da zamanla teşekkül eden küçük devletler (Tahirîler, Saffarîler ve Samanîler) sayesinde Farsça önem kazanmış ve o zamana kadar daha çok Arapça yazılan ve okutulan eserlerin yerini Farsçaları almaya başlamıştır. Genellikle Arap hakimiyetine karşı olduğu gibi, Arap gelenek ve göreneklerine karşı İran geleneklerine ve tarihine bağlı kalan Samanîler devrinde (864-1005)[31] yeni İran edebiyatının temel eserleri sayılabilecek kitaplar yazılmaya başlamış, özellikle eski İran tarihi canlandırılmaya çalışılmıştır. Bu arada nazımda görülen ilerleme kendini nesirde de göstermiştir. Gerçekten de Samanî hükümdarlarının şair ve ediplere gösterdikleri teveccüh sayesinde birçok mensur Farsça eser yazılmıştır. Bunlar arasında Ebul-Mueyyed-i Belhî'nin[32] İran bölgeleri hakkında değerli bilgiler içeren *Acâibül-berr vel-bahr* veya *Acâibül-büldan,* Samanî hükümdarı Ebu Man-

30 *İdeoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.76 v.d.

31 Samanîler için bkz. İA, X/140-143.

32 Ebul-Mueyyed-i Belhî için bkz. Şafak, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.120.

sur b.Nuh'un (964-997)[33] emriyle veziri Bel'amî[34] tarafından Farsçaya tercümesi yapılan, Muhammed b. Cerîr-i Taberî'nin[35] *Tarih-i Taberî*'si,[36] yine aym müellifin Horasan ve Maveraünnehir fıkıhçıları tarafından yapılan *Tefsir-i Muhammed b. Cerîr ber Kur'ân*'ı[37] zikredilebilir. Ayrıca asıl kaynağını Pehlevî veya bu dilden Arapçaya nakledilmiş eserlerin oluşturduğu bu kitapların en önemlileri Ebul-Mueyyedi Belhî'nin İslam öncesinden Arap hakimiyetine kadar süren dönemi içine alan *Şahnâme-i Ebû Belhî*, X. yüzyılın en iyi mensur şehnâmesi sayılan *Şâhnâme-i Ebû Mansûrî*'dir (yazılış tarihi 957). Daha sonra Dakikî (ölm.976-980)[38] ve Firdevsi'nin[39] (ölm.1020) yazdıkları manzum şehnâmelerin ilk kaynağı olan bu esere Samanî hükümdarı Ebu Mansur Muhammed b. Abdürrezzak'ın veziri Ebu Mansur el-Muammerî tarafından, o devrin Farsça nesrinin özelliklerini çok güzel bir şekilde aksettiren mukaddime yazıldı.[40] Bütün bu eserlerde sade ve edebî sanatlardan oldukça uzak bir nesir üslubu kullanılmıştır. Bu ve bundan sonra gelen dönemde yazılan kitapların hepsinde zor Arapça kelimeler, darbımeseller, ifâdeyi süslemek için getirilen Arapça şiirler yoktur. Dili halkın anlayacağı açık ve kısa cümlelerle ifade edilen bir dildir.[41]

X. yüzyılda Arapçanın etkisinden nispeten uzak kalan

---

33 Ebu Mansur b. Nuh için bkz. İA, IX/347-348.

34 Bel'amî için bkz. a.g.e., II/465-466.

35 Taberi için bkz.GAL, I/142; Suppl., I/217.

36 Yazma nüshaları için bkz. Storey, *Persian Literature*, I/II, 1229; krş. Münzevi, *Fihrist-i nüshahâ-i hattî-i farsî*, VI/4125-4129.

37 Berresî-i *edebiyat-i imruz-i İran*, s.19.

38 Dakikî için bkz. İA, III/462-464.

39 Firdevsi için bkz. a.g.e., IV/643-649.

40 *Muhtasarî der tarih-i tahavvul-i nazm u nesr-i Parsi*, s.16.

41 a.g.e., s.16-17.

Farsçaya XI. yüzyıldan itibaren Arapça kelimeler girmeye başladı. XII. yüzyılda Farsçadaki Arapça kelimelerin sayısı büyük artış gösterdi. Bu artışı doğuran belli başlı sebepler arasında İslam dininin rolü büyüktür. Gerçekten de İslamiyeti daha iyi tanıyabilmek ve *Kur'ân*'ı, hadisleri anlayabilmek için Arapça öğrenimine gereksinim duyulması, İslamî ilimlerin okutulması ile Arap dilinde oluşan ıstılahlar, Yunanca, Pehlevî, Süryanice ve Hindce'den yapılan çevirilerle Arap edebiyatının zenginleşmesi ister istemez İran dil ve edebiyatı üzerine etki yaptı. Böylece Farsça'daki Arapça kelime ve ıstılahlar günden güne arttı.

Bu arada, başlangıçta Sistan, Horasan ve Maveraünnehr'i içine alan bölgede meydana gelen Derî edebiyatı (saray edebiyatı) ve dili yavaş yavaş İran'ın diğer bölgelerine daha sonra da Gazneliler[42] yoluyla Hindistan'a, Selçuklular[43] yoluyla da Anadolu'ya yayıldı. Hindistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir sahada yayılma imkanı bulan Farsça ile XI. -XII. yüzyıllarda yazılmış mensur eserlere bakılacak olursa, iki türlü nesrin hakim olduğu görülür. Birincisi, X. yüzyıldan beri devam eden sade nesir, ikincisi ise secili güç nesir. Her türlü edebî sanattan, ağır ve anlaşılmaz kelimelerden uzak, sade ve berrak bir dille mensur esen yazan sade nesir temsilcileri ve bunların belli başlı eserleri arasında el-Bîrunî'nin[44] (ölm.1051) *el-Teſhîm*'i, İbni Sina'nın (ölm. 1037)[45] *Dânişnâme-i Alâ'î*'si, Ebül-Fazl-ı Beyhakî'nin (ölm. 1077)[46] *Tarih-i Beyhakî*'si, ünlü Selçuklu veziri Hace Nizamülmülk'ün (1018-1092)[47] *Siyasetnâme*'si zikredilebilir. Bu-

42 Gazneliler hakkında geniş bilgi için bkz. İA, IV/742-748.

43 Selçuklular hakkında geniş bilgi için bkz. a.g.e., X/353-416.

44 Birunî için bkz. a.g.e., II/635-647

45 İbn Sina için bkz. a.g.e., V/2, s.807-824.

46 Beyhaki için bkz. a.g.e., II/582-584.

47 Nizamülmülk için bkz. a.g.e., IX/329-333.

na sadelik ve akıcılık bakımından önem taşıyan Nasır b. Husrev'in (ölm.1 061)[48] *Sefernâme*'sini de eklemek gerekir.

XI. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, XII. yüzyılda gelişen ve uzun bir süre varlığını koruyan süslü ve müsecca nesir, vezin hariç, şiirde rastlanan bütün edebî sanatlarla doldurulmuştur. Arap nesrinin etkisiyle doğan bu nesrin ilk ve en büyük temsilcisi Hâce Abdullah-i Ensarî'dir (ölm. 1088).[49] Ancak, *Münâcatnâme*, *Kenzüssâlikin*[50] ve *Heft Hisar* adlı risalelerinde Arapça kelimelere fazla yer vermemiştir. Ebul-Ma'âlî Nasrullah b. Muhammed Abdülhamid-i Gaznevî tarafından Farsçaya tercümesi yapılan *Kelile ve Dimne*'de eşanlamlı cümleler, Arapça kelime, darbımesel ve şiirlere çok yer verilmiş,[51] buna karşın secî sanatından daha az yararlanılmıştır. Bunun nedeni, eserin bir hikâyeler mecmuasından ibaret ve tercüme bir eser oluşudur. 1160 yılında Nizamî-i Aruzî[52] tarafından kaleme alınan *Çihar Makale*'de secili ve sade nesir bir aradadır. Nitekim yazar, her makalenin giriş kısmında mümkün olduğu kadar bol seci yaptığı halde hikâyelere geçtiği vakit seciyi terkederek sade nesre döner.[53]

XIII.-XIV. yüzyıllarda her iki nesir türü ile eserler yazıldı. Cengiz ve Timur istilalarının devam ettiği yüzyıllarda dinî, siyasî, edebî ve ilmî bir merkez olan Bağdat bu önemini yavaş yavaş yitirmeye başladığı gibi[54] eserlerin Arapça yazılması da yavaş yavaş terkedilerek Farsça, edebiyat ve bilim

48 Nasır b. Husrev için bkz. İA, IX/96-97; krş. *Iranische Literatur Geschichte*, s.182-187

49 Ensari için bkz. İA, IV/277

50 Tahsin Yazıcı, Abdullah-i Ensari'nin Kanz al-salikin veya Zad al-Arifin'i, ŞM, I, Ankara 1956, s.59-88 ve a.g.e., II, İstanbul 1959, s.25-49.

51 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.23-24.

52 Nizami-i Aruzî için bkz. İA, IX/327-328.

53 Nizâmî-i Aruzî, Çihar Makale, nşr. Dr.Muhammed Mu'în, Tahran 1348, Dîbaçe, s.3-4.

54 *Tarih-i edebiyat der İran*, III/1143.

dili olarak birinci sırayı aldı.[55] Moğol devrinde secili nesir üslubunun devam etmesinin en önemli sebebi, XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın başlarında yetişen ünlü müelliflerin ve onların yetiştirdikleri kimselerin bu üsluba bağlı kalmalarıdır.[56] Moğol döneminde secili nesir yanında sade nesir de varlığını korudu. Hatta Şems-i Kays-i Razî (ölm. 1231'den sonra) *el-Mu'cem*'inde her iki üslubu da kullanmaktan çekinmedi. Bu dönemde secili nesirle yazılmış eserler arasında Alaeddin Atamelik b. Bahaeddin Muhammed Cüveynî'nin (ölm. 1282)[57] *Tarih-i Cihangüşây*'ı,[58] Abdullah b. Fazlullah-i Vassaf'ın[59] kısa adıyla *Tarih-i Vassaf*'ı, sade nesirle yazılan eserler arasında Avfî'nin *Cevâmiül-hikâyât*'ı, Reşidüddin Fazlullah (ölm. 1318)'ın *Camiüt-tevarih*'i, Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî'nin (ölm. 1349)[60] *Tarih-i Güzide*'si, Sa'dî-i Şirazî'nin (ölm. 1292)[61] güç nesirle karışık olan mensur ve manzum eseri *Gülistan* ve Ahmed-i Eflakî'nin[62] *Menakibül-arifin*'i zikredilebilir.

İran nesri Timur'un 1380-1381 yılında Horasan ve Sistan'da ayaklanışı ile başlayıp Şah İsmail-i Safevî'nin cülûsu arasında geçen dönem içinde de önceki nesir tarzı devam etti. Padişahların Türk oluşu, idarî ve askerî teşkilatta Türklerin bulunması Farsçaya Türkçe kelimelerin girmesine, hatta Türkçe eserler yazılmasına neden oldu. Bununla beraber, genel olarak bu dönemin nesri sade ve akıcıdır. Ancak, yazı-

---

55 *Muhtasarî der tarih-i tahavvul-u nazm u nesr-i Parsî*, s.55.

56 a.g.e., aynı yer.

57 Cuveyni için bkz. *Tarih-i edebiyat der İran*, III/1209-1213.

58 Alaeddin Atamelik b. Bahaeddin Muhammed b. Muhammed el-Cüveynî, *Tarih-i Cihangusay*, I-III, nşr.Muhammed Kazvinî, Leiden, 1329-1355.

59 Vassaf için bkz. *Tarih-i edebiyat der İran*, III/1209-1213.

60 Hamdullah Mustevfî hakkında geniş bilgi için bkz. a.g.e., III/1276-1280.

61 Sadi için bkz. a.g.e., III/1217-1219; İA, X/36-41,

62 Eflakî için bkz. *Tarih-i edebiyat der İran*, III/1282-1285.

lan eserlerin giriş kısımlarında konuyu kaybettirecek şekilde ağır ve anlaşılmaz ifadelerin geldiği görülmektedir.[63]

XVI. yüzyılın başları ile XVIII. yüzyılın ortaları arasında, yani Safeviler[64] döneminde (1501-1736) Farsça nesir Timurlular döneminde (1370-1495) olduğu gibi eski gelişmesini gösteremedi. Azerbaycan'ın merkez bölgelerinde Türkçe en çok konuşulan dil özelliğini kazanmaya başladı. Hatta Safevi padişahları Türkçeye büyük ilgi duydular. Nitekim Hatâ'î mahlasını kullanan Şah İsmail'in (1501-1524) *Türkçe Divan*'ı vardı. Osmanlı hükümdarları da bu durumun tersine İran edebiyatının etkisinde kalarak[65] Farsçaya önem vermişler ve hatta divanlar tertip etmişlerdir (Muhibbî mahlasıyla şiir yazan Kanuni Sultan Süleyman (cül.1520)[66] ve Selimî mahlasıyla *Farsça Divan*[67] tertip eden Yavuz Sultan Selim (cülusu 1512) gibi).[68]

Safeviler devri nesrinin bir başka özelliği de Timurlular dönemine nazaran daha çok mensur halk romanı yazılmasıdır (*Dâstân-i İskender, Tûtînâme, Rezmnâme,* meşhur Hind destanı *Ramayan ve Mahâbaharat* tercümeleri, *Kıssa-i Hezar Gîsû, Kıssa-i Talib-i Padişahzade ve Matlub, Kıssa-i Erşed u Raşid, Kıssa-i Eşref u Firuz-i Vezirzade, Şirinnâme, Kıssa-i Çihar Derviş, Nûşaferinnâme* vb.).[69] Bu mensur romanların dili sade ve akıcıdır.

---

63 *Muhtasarî der tarih-i tahavvul-inazm u nesr-i Parsî*, s.74.

64 Safeviler için bkz. *Iranische Literatur Geschichte*, s.280-281; krş. *Tarih-i muſassal-ı İran*, s.661 vd.

65 İran dil ve edebiyatının Osmanlı ülkesine tesiri hakkında bkz. Dr.Muhammed Emin-i Riyahî, *Nufuz-i zeban u edebiyat-i Farsî der kalemrov-i Osmanî*, Tahran 1350.

66 *Osmanlı Müelliſleri*, II/227-228.

67 *Dîvan-ı Selim*, Berlin 1904.

68 Diğer Farsça söyleyen Osmanlı hükümdarları için bkz. Dr. Abdülkerim Rûşenî, *Ferheng-i İran der halemrov-i Turhan*, Şiraz 1354, s.sî vu yek- sî vu du.

69 *Muhtasarî der tarih-i tahavvul-i nazm u nesr-i Parsî*, s.105.

Afşarlar (1736-1795),[70] Zendler (1750-1796)[71] ve Kaçarlar (1779-1925)[72] dönemlerinde Farsça nesir Safevi devri nesrinin gerek sanat gerekse ifade şekilleriyle anlaşılmaz hale geldiği durumdan kurtulmaya başladı. Kısmen de olsa XII., XIII. ve XIV yüzyılların nesrine dönmeye başladı. Nesirden çok şiirde bâzgeşt (geriye dönüş) akımının cereyan ettiği bu devrelerde tarihçi İbrahim Vekâyi'nigar (ölm. 1834)[73] XII. yüzyıl nesir üslubunu kullandı. Bende mahlasıyla Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazan şair ve nasir Mirza Razî (1744-1807), meşhur tarihçi Vassaf ile Sa'dî'nin üslubu arasında bir üslup kullanmış, Abdürrezzak Beg-i Dunbulî (1762-1827)[74] de aynı üsluba bağlı kalmıştır. İyi bir devlet adamı olduğu kadar iyi bir nasir ve şair de olan Mirza Ebul-Kasım Kaimmakam-ı Ferâhânî (1779-1835)[75] makale, mektup ve fermanlarında Sa'dî'nin *Gülistan*'ının üslubunu izler.[76] Onun eski nesrin etkisinden tamamen olmasa bile kısmen kurtulduğu söylenebilir. Nitekim yazılarında eski nesirde görülen uzun ve tumturaklı cümlelerin yerini kısa, tam ve nispeten sade cümleler alır. Mektuplarında eski nesir tarzına uyarak Farsça ve Arapça şiirlere yer verdiği halde, idarî yazılarında halk deyim ve atasözlerini, çarşı pazar dilini kullanmaktan çekinmez.[77] Fethali Şah sarayının önemli yazarlarından olan ve bu hükümdarın sarayında bulunan şair ve bilginlerin biyografilerini içeren *Encümen-i*

---

70 Afşarlar için bkz. *Tarih-i mufassal-i Iran*, s.710-733.

71 Zendler için bkz. a.g.e., s.738-741.

72 Kaçarlar için bkz. a.g.e., s.754; krş.Raymond Furon, a.g.e., s.149-171.

73 Sebkşinasî, III/332

74 Dunbulî ve eserleri için bkz. *Persian Literature*, II/2, 334-335.

75 Kaimmakam ve eserleri için bkz. a.g.e., II/2, 338-339; krş Cihadiye, s. sîzdehbist.

76 Cihadiye, s.çihardeh.

77 Şinaht-ı edebiyat-i imruz, s.44.

Hakan[78] adh bir tezkire yazan Fazıl Han-ı Gerrûsî (1784-1838), Sa'dî'nin üslubunu izler. Muhammed Şah (salt.sür. 1834-1848) ve Nâsırüddin Şah (salt.sür.1848-1896) zamanlarını idrak eden ve daha çok Bedâyi'nigar adıyla tanınan Mirza Muhammed Nevvâb-ı Tahranî (ölm.1882) *İbret linnâzırin ve ibret lil-hâzırin* adh eserinde cümleler daha kısa ve sade olmasına rağmen eski üslubun etkisinin hâlâ devam ettiği görülür.[79] Mecdül-mülk lakabıyla tanınan Hac Mirza Muhammed-i Sînekî (ölm.1881) idarî işleri ve devlet dairelerini eleştiren *Mecdiye* (Tahran 1330 şemsî/1951) adh risalesinde akıcı bir dil kullanmasına rağmen klasik nesir üslubundan kurtulamamıştır.[80] Mirza Mehdi Han Esterâbadî. *Tarih-i Vassaf* gibi sanatlı nesrin özelliklerini içeren *Dürre-i Nâdire*'yi[81] yazmasına rağmen bu eserinden üslup bakımından biraz daha sade olan *Tarih-i Cihangüşâ-yı Nâdirî*'yi[82] kaleme aldı. Kâ'ânî ise *Perişan* (Tahran 1270/1891) adh eserinde Sa'dî'nin *Gülistan*'ında olduğu gibi sade nesirle sanath nesri bağdaştırabildi.

Fethali Şah devrinden (1797-1834) itibaren İran'ın Avrupa ile ilişkileri arttı. Avrupa'dan askerî ve teknik sahada uzmanlar getirtildi. Avrupa'ya, özellikle Fransa ve İngiltere'ye öğrenci gönderildi. Şehzadelerden ve ileri gelen kimselerden bazıları İngiliz ve Fransız edebiyatlarına aşina oldular. Roman ve hikâyeden, ilmî, edebî ve teknik sahalara kadar pek çok kitabın Farsçaya tercüme edilmesi faaliyetleri hızlandı. Tahran'da Darülfünun'un açılması İran halkının yeni bilimlerle tanışmasına sebep oldu. Bu arada gazeteler okuma-yazmaya karşı ilgisi artan halkın anlamasını sağlamak

78 *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/60-67

79 *Ez Sabâtâ Nimâ*, I/145-149.

80 *Sebkşinasî*, III/365; krş. *Sinaht-ı edebiyat-ı imruz*, s.45.

81 Baskıları için bkz. *Persian Literature*, IV/2, s.324-325.

82 Baskıları için bkz. a.g.e., II/2, s.322-324.

için sade bir dil kullanmaya başladılar.[83] Buna Avrupalı müsteşriklerin İran hakkında yaptıkları tarihî, arkeolojik, edebî vb. araştırma ve yayınların İran halkında yavaş yavaş milliyetçilik ve ulusal değerlere sahip olma mefhumunun doğmasına neden olduğunu da eklemek gerekir. Yine Batının etkisiyle gerek İran içinde gerek İran dışında halkın anlayacağı sade bir dille siyasî ve sosyal içerikli eserler yazıldı. Avrupa'ya giden İranlıların çok sade bir dille yazdıkları seyahatnâmeler (burada Nâsırüddin Şah'ın seyahatnâmelerini[84] de zikretmek yerinde olur), Avrupa'daki fikrî, sosyal ve siyasal hayatı anlama isteği meşrutiyet düşüncesini doğurdu. Meşrutiyet hareketlerini tanıtmak için halka anlaşılabilir bir dille hitabetmek gerekiyordu. Bu nedenle sözkonusu dönemde yapılan konferanslarda dilin anlaşılır olmasına dikkat ediliyordu. Önceleri daha çok aydınların anlayabileceği bir dille oluşan edebiyat nesirdeki sadelik sayesinde saray, devlet ricali ve ileri gelenlerin tekelinden kurtulup halka hitab eder oldu. Eskiden çok defa güç anlaşılmayı ve gereğinden fazla sanat yapmayı hüner sayan şair ve ediplerin yerini sade bir üslupla yazan şair ve edipler aldı. Nesirdeki bu sadelik üzerinde hiç kuşkusuz Batı dillerinden yapılan tercümelerin de rolü oldu. Gerçekten de kendisini orijinal metne sadık hisseden mütercimler sade bir dille yazılmış bir roman veya hikâyeyi aynı üslupla çevirmek zorundaydılar. Gerçek tercümede izlenmesi gereken bu yol yerine tıpkı Türk edebiyatında Tanzimat dönemi tercümelerinde olduğu gibi[85] asıl bir tarafa bırakılarak, eski üsluba bağlı bir şekilde tumturaklı veya gereksiz ifadeler kullanılmıştır. Bu

---

83 *Tarih-i tahavvul-i nesr-i Farsî-i muasır*, s.46.

84 Nasırüddin Şah'ın sefernameleri için bkz. a.g.e., s.42-43; krş. bu kitap, Nasırüddin Şah bölümü.

85 Bu devir tercümeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.224-231.

tercüme hareketi aynı türden orijinal eserlerin telif edilmesine de sebep oldu. Tercümelerde görülen sadelik telif eserlere de yansıdı. Nitekim Şeyh Ahmed-i Rûhî (1855-1896),[86] Mirza Aka Han-ı Kirmânî (1854-1896),[87] Mirza Melkum Han (1833-1908)[88] ve Tâlibof (1834-1911)[89] gibi yazarların eserleri İran nesrinin sadeleşme yolunda yeni bir gelişme dönemine girdiğini göstermektedir. Başta Fransız edebiyatından (özellikle Molière'in piyeslerinden) olmak üzere Avrupa tiyatro eserlerinin çeviri ve adapteleri İran'da tiyatro türünün doğmasına ve dolayısıyla edebî eserlerde konuşma dilinin ağırlık kazanmasına yol açtı.

C. XIX. YÜZYILDA TARİHİ ESERLER

İran'da tarihçiliğin oldukça eski bir geçmişi vardır. Sâmânîler devrinde (864-1005) Arap gelenek ve göreneklerine karşı İran gelenek ve göreneklerinin belirlenmesi ve İran tarihinin yazılması çalışmaları başlamıştı. Nitekim daha sonra Firdevsî'nin (ölm.1020)[90] *Şahnâme*'sinin asıl kaynağını teşkil eden ve Samani devri valilerinden Ebu Nasr Muhammed b. Abdürrezzak'ın dört mûbed (ateşperest rahibi) vasıtasıyla 957 yılında toplattığı mensur *Şehnâme* bir İran hükümdarları tarihidir.[91] Yine bu hanedan zamanında 967 yılında Ebu Salih Mansur b. Nuh Samanî'nin veziri

86 Şeyh-i Ahmed-i Ruhî için bkz. bu kitap, Şeyh Ahmed-i Ruhi'den bahseden bölüm.

87 Mirza Aka Han-ı Kirmanî için bkz. bu kitap, Mirza Aka Han-ı Kirmani'den bahseden bölüm.

88 Mirza Melkum Han için bkz. bu kitap, Mirza Melkum Han'dan bahseden bölüm.

89 Talibof için bkz. bu kitap, Talibof'dan bahseden bölüm.

90 Firdevsi için bkz. *Iranische Literatur Geschichte*, s.155 vd.; krş. İA, IV/643-651

91 *Sebkşinasî*, I/235-236.

Bel'amî[92] tarafından sade bir Farsça ile *Tarih-i Taberî tercümesi* yapılmıştır.[93]

Tarihçilik Gazneliler (977-1191),[94] özellikle Selçuklular (1038-1158)[95] devrinde büyük gelişmeler göstermiş, önemli eserler meydana gelmiştir. Bu devrin en önemli tarih kitapları arasında (1048-1053 yılları arasında) Ebu Saîd Abdülhay b. Zehhak b. Mahmud-i Gerdîzî tarafından yazılıp İslamiyetin doğuşuna kadar gelen kısa bir İran tarihi mahiyetinde olan *Zeynül-ahbar*,[96] 1126 yılında kaleme alınan ve müellifi belli olmayıp genel tarih niteliğinde olan *Mücmelüt-tevarih vel-kısas*, Gazneliler dönemi tarihini içine alan ve sadece küçük bir kısmı bize kadar gelebilen Ebül-fazl-ı Beyhakî'nin tarihi,[97] İbni Funduk adıyla tanınan Ebul-Hasan Ali b. Zeyd-i Beyhakî'nin Beyhak bölgesi tarihi, ileri gelenleri ve şairleri hakkında bilgi veren ve arada Arapça beyitler olmasına rağmen sade bir Farsça ile 1168 yılında yazılan *Tarih-i Beyhak*'ı,[98] Ebubekr Muhammed el-Râvendî'nin başlangıçtan Harezmşahlar (1077-1231) tarafından yıkılışına kadarki İran Selçukluları tarihini anlatan, tarihî değeri yanında, pek çok şair ve bilginden bahsedip bunların şiirlerinden örnekler de verdiği için edebî değeri büyük olan[99] ve 1203 yılında kaleme alınan *Rahatüs-südûr ve âyetüs-sürûru*,[100] XIII. yüzyıl başlarında Bahaeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar-ı Katib tarafından yazılan (1216-7)

---

92 Bel'amî için bkz. İA, II/465-466.

93 Browne, *Literary History of Persia*, II/115.

94 Gazneliler için bkz. İA, IV/742-748.

95 Selçuklular için bkz. a.g.e., X/353-416.

96 Browne, a.g.e., II/288.

97 Storey, *Persian Literature*, II/2, 253-254.

98 Şafak, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.392; krş. Storey, a.g.e., II/2, 354.

99 Şafak, a.g.e., s.393.

100 Baskıları için bkz. Storey a.g.e., II/2, s.256.

ve bu bölgenin çeşitli hanedanlar dönemindeki durumunu anlatması bakımından değer taşıyan[101] *Tarih-i Taberistan*[102] zikredilebilir.

Selçuklular devrinde büyük bir ilerleme gösteren tarihçilik Moğol ve Timurlular dönemlerinde de gelişmiş, genel İran tarihi açısından kaynak niteliğinde kitaplar telif edilmiştir. Bu devrin en önemli kitapları arasında Şihabeddin Muhammed el-Nesevî[103] tarafından kaleme alınıp adı bilinmeyen biri tarafından Farsçaya çevrilen ve Harezmşah hükümdarı Celaleddin Menkubertî'nin (ölm. 1220-1231) Moğollara karşı mücadelesini anlatan[104] *Sîret-i Celaleddin*, Moğol ve Harezmşahlar tarihi hakkında bilgi vermesi bakımından kaynak kitaplar arasında yer alan[105] Alaeddin Ata Melik Cüveynî'nin (ölm.1282) *Tarih-i Cihangüşa*'sı,[106] Ebu Ömer Osman Minhâcüddin b. Muhammed Sıraceddin-i Cuzcânî'nin (ölm. 1299)[107] 1260-1 yılına kadarki Hind sultanları tarihini içermesi yanısıra Moğollar ve Gazneliler hakkında bilgi verdiği için önemli bir yeri olan *Tabakât-ı Nâsırî*,[108] Gazneliler ve Gazneli Sultan Mahmud (999-1030) hakkında değerli bilgileri içinde bulunduran[109] ve Ebu Nasr Muhammed-i Utbî (ölm. 1037) tarafından Arapça kaleme alınıp daha sonra Ebul-Şeref Nâsıh-ı Gulpâyegânî tarafından Farsçaya çevrilen *Tarih-i Yemînî*, Reşidüddin Fazlullah

---

101 Storey, a.g.e., II/2, s.359-361

102 Storey, a.g.e., II/2, s.360-361.

103 Sihabüddin Nesevî için bkz. Said-i Nefisi, *Tarih-i nazm u nesr der İran ve der zeban-i Farsî*, I/94.

104 Şafak, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.535; krş. Browne, a.g.e., III/12.

105 *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/359.

106 Storey, a.g.e., II/2, s.260-263.

107 Cuzcanî için bkz. Browne, a.g.e., II/470.

108 Şafak, a.g.e., s.536.

109 Browne, a.g.e., II/471.

(ölm. 1318)[110] tarafmdan kaleme alınan, Moğol tarihi ile birlikte dünya tarihinden de bahseden *Camiüt-tevarih*, Vassafül-Hazrâ lakabıyla meşhur olan Edib Şihabeddin Abdullah-ı Şirazî'nin (ölm.1330) Bağdat'm Hülagu (1256-1265) tarafmdan fethinden son Moğol hükümdarı Ebu Said (1316-1336)'e kadar geçen devre içindeki olayları devrinin yaygm secili nesri ile anlattığı[111] *Tecziyetül-emsar ve tezciyetül-a'sâr* veya kısa adıyla *Tarih-i Vassaf*'ı[112] zikredilebilir.

Safevîler (1501-1736) ve Kaçarlar (1779-1925) dönemlerinin en önemli tarih kitapları arasında Hândmir'in (ölm. 1530 veya 1534) 1525'de tamamladığı *Habîbüs-siyer*'i, Hasan Beyg Rumlu'nun (1541-1577) 1495-1577 dönemini içine alıp Şah Tahmasb I (1524-1576) hakkmda bilgi veren *Ahsenüt-tevarih*'i,[113] 1628 yılında İskender-i Münşî tarafmdan kaleme alman ve Şah Abbas I. (1581-1628) ve Safeviler hakkmda bilgi veren *Tarih-i Alemârâ-yi Abbasî*[114] sayılabilir.

Safevilerin son devirleri Afşarlar ve Zendlere ilişkin en önemli tarihi eserler arasmda Kazi Ahmed Gaffârî-i Kazvinî'nin *Nigaristan*'ı, Yahya b. Abdüllatif-i Kazvînî'nin Şah Tahmasb (1722-1731) hakkmda bilgi veren *Lubb-i tevarih*'i, Mirza Mehdi Han b. Muhammed Nâsır-ı Esterâbadî'nin Nadir Şah (1736-1747) devrine dair bilgileri içeren *Tarih-i Nadirî* veya *Tarih-i Cihangüşa-yı Nadirî*[115] ve aynı hükümdar adma secili nesirle yazılmış olan *Dürre-i nadire*'si,[116] Muhammed Muhsin b. Abdülkerim'in Safevilerin son dönemlerinde geçen olayları ve Afganistan'm doğuşunu anlatan

110 Reşidüddin Fazlullah için bkz. *Sehkşinasî*, III/170-176.

111 Şafak, a.g.e., s.538.

112 Storey, a.g.e., II/2267-270.

113 Storey, a.g.e., II/2, s.307.

114 Storey, a.g.e., II/2; krş. Şalak, a.g.e., s.606.

115 Storey, a.g.e., II/2, s.322.

116 Storey, a.g.e., II/2, s.324.

eseri *Zübdetüt-tevarih*, Ali Rıza b. Abdülkerim'in Zendler hakkındaki tarihi *Tarih-i Zendiye*,[117] Ebul-Hasan b. Muhammed Emin-i Gülistane'nin 1782'de telif ettiği ve yine Zendler hakkındaki kitabı *Mücmelüt-tevarih* sayılabilir. Ayrıca Mirza Muhammed tarafından kaleme alınan *Tarih-i Gîtîguşâ*[118] da Zend tarihi hakkında bir eserdir.

Kaçarlar döneminde tarihçilik alanında teknik yönden bir değişiklik görülmedi. Yine tarih kitaplarının çoğu hükümdarlar adına yazıldı. Bu tarihçilerin çoğu hükümdar saraylarında görevli olup, herhangi bir vakanüvisten ileri gitmezler. Kaçarlar devrinde şu tarih kitapları kaleme alındı: Giyaseddin Hândmir'in yedi ciltlik *Ravzatüs-safâ*'sına Rızakuli Han Hidayet (1800-1871)[119] tarafından üç cilt daha eklenerek olaylar Nâsırüddin Şah zamanına kadar getirildi.[120] Nâsırüddin Şah (salt.sür. 1848-1896) sarayının en gözde bilginlerinden olan ve daha çok Sipihr mahlasıyla tanınan Mirza Taki (1801-1880), genel İran tarihleri arasında kaynak teşkil eden *Nasihüt-tevarih*[121] adlı eserini kaleme aldı. XI. ciltte kalan bu esere Abbaskuli Han Sipihr tarafından Nâsırüddin Şah devrini (Nâsırî devri) de içine alan ilaveler yapıldı. Bu arada birtakım mahallî tarihler de yazıldı. Bunlar arasında Kirman'ın XIX. yüzyıla kadarki tarihini anlatan, Ahmed Ali Han Vezîrî'nin *Tarih-i Kirman* adlı eserini zikretmek yerinde olur.

Nasırî devrinin en önemli tarihî eserlerinden biri, Nâsırüddin Şah'ın yayım işleri bakam (vezîr-i intibâ'ât) olan Muhammed Hasan Han Sanî'üd-devle (ölm. 1895)[122] tara-

117 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.332.

118 Storey, a.g.e., II/2, s.342.

119 Rızakuli Han Hidayet için bkz. İçindekiler.

120 Storey, a.g.e., II/2, s.342.

121 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.343.

122 Muhammed Hasan Han Sanîüddevle için bkz. İçindekiler.

fından 1298-1300 (1881-1883) yılları arasında yazılan *Tarih-i Muntazam-ı Nâsırî*'dir. Üç cilt halindeki bu eser genel bir tarih mahiyetinde olup, tarihî olayları islamın başlangıcından 1883 yılına kadar getirir.[123] Kaçar hükümdarı Fethali Şah (salt.sür. 1797-1834) adına Abdürrezzak b. Necefkuli-i Dunbulî tarafından yazılan *Me'âsirüs-Sultaniye*,[124] Mahmud Mirza Kaçar (ölm. 1852) tarafından yazılan *Tarih-i Sahibkırânî*[125] ve Fazlullah-i Münşî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Zülkarneyn*[126] sadece bu hükümdar ve dönemi hakkında bilgi verir. 1800 ve 1808 yıllarında İngiltere hükümeti tarafından siyasî görevle İran'a gönderilen Sir John Malcolm, Fethali Şah zamanına gelinceye kadarki İran tarihini iki cilt halinde toplayarak 1815 yılında Londra'da yayınladı. Bu eser 1886 yılında Mirza İsmail Hayret tarafından Farsçaya tercüme edilerek Bombay'da basıldı.[127]

D. XIX.YÜZYILDA HALTERCÜMESİ VE ANSİKLOPEDİK ESERLER

İran edebiyatında tezkire oldukça eski bir maziye sahiptir. Nizamî-i Aruzî'nin (ölm.1156'dan sonra)[128] 1156 yılında Gûriye[129] hanedanına mensup şehzadelerden olan Ebul-Hasan Hüsameddin Ali'ye ithaf ederek yazdığı ve bir hükümdar için gerekli olan dört meslek erbabını (debir, şair, müneccim ve tabip) anlatırken meşhur şair, doktor, müneccim

123 Şafak, a.g.e., s.610.

124 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.335.

125 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.336.

126 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.337.

127 Sir John Malcolm, *Tarih- i Sir Can Malkom*, trc. Şeyh Muhammed-i Isfahanî, Bombay 1323.

128 Nizamî-i Aruzî için bkz. IA, IX/327-328.

129 Gûriye için bkz. *Düvel-i islamiye*, s.455-458.

ve emirlerin haltercümelerini veren eseri[130] *Mecma'ün-neva dir* veya *Çihar Makale*[131] bir yana bırakılacak olursa, gerçek anlamda tam tezkire Muhammed Avfî'nin (1171?-1233?)[132] *Lubabül-elbab*'ıdır.[133] Onu Devletşah b. Alaüddevle-i Semerkandî'nin (ölm.1494-5)[134] 1487 yılında Mir Alişir'e (1441-1501)[135] ithafen yazdığı ve genel bir tezkire mahiyetinde olan[136] *Tezkiretüş-şüera*[137] izler. Bundan sonra XIX. yüzyıla kadar yazılmış olan tezkireler arasında belli başhları, 1491'de Mir Alişir Nevâ'î'nin Çağatay diliyle yazdığı *Mecalisün-nefais*,[138] ünlü kadın şairlerin biyografilerini içeren ve Fahri b. Emîrî'nin 1540-1'de kaleme aldığı *Cevahirül-aca'ib* veya *Tezkiretün-nisâ*,[139] Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail (1501-1524)'in oğlu Sam Mirza'nın (1517-1567)[140] 1550 yılında tamamlanan ve *Devletşah tezkiresinin* bir devamı olan[141] *Tuhfe-i Sami*,[142] Emin Ahmed-i Râzî[143] tarafından yedi coğrafî bölgeye ayrılarak 1594 yılında yazılan *Heft İklim*'i,[144] Nureddin el-Mar'aşî el-Şuşterî tarafından 1585-1602 yılları arasında yazılan ve ünlü Şiî şairlerin haltercümeleri

---

130 *Sehkşinasî*, II/298.

131 Nuzamî-i Aruzî, *Çihar Makale*, nşr. Dr.Muhammed Muin, Tahran 1348.

132 Avfî için bkz. İA, II/21-23.

133 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkircha-yi Farsî*, II/79-80.

134 Devletşah için bkz. İA, III/560-562.

135 Mir Alişir için bkz. a.g.e., I/349-357.

136 *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/213.

137 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/265.

138 Baskıları için bkz. a.g.e., II/118-120.

139 Baskıları için bkz. a.g.e., I/419.

140 Sam Mirza için bkz. İA, X/139.

141 *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/213.

142 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/155-156.

143 Emin Ahmed Razî için bkz. İA, IX/645.

144 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, II/411-412.

hakkında bilgi veren *Mecalisül-mü'minin*,[145] Mir Imadüddin Mahmud-i Heinedanî tarafından 1010-1015 yılları arasında kaleme alınan ve XIV.-XV. yüzyıl şairlerini içine alan[146] *Hazine-i Genc*,[147] Muhammed Sadık-i Heinedanî tarafından 1636-7 yılında yazılan ve Timurlular devrinin (1370-1495) ileri gelenleri ve şairleri hakkında bilgi veren *Tabakât-i Şahcihanî*,[148] Muhammed Baha tarafından alfabetik sıraya göre yazılan ve 1667-8 yılına kadar gelen şairlerin biyografilerini veren ve genel bir tarih niteliğinde olan *Mir'âtül-alem*,[149] Lutfali Beg Azer (1722-1781)[150] tarafından 1760-1779 tarihleri arasında yazılan *Ateşgede*[151] gibi tezkireler sayılabilir.

Kaçarlar döneminde yazılan tezkirelerin mahiyet itibariyle eskilerinden bir farkı yoktur. Onlar da şairler hakkında kalıplaşmış birtakım ifadeler kullanırlar. Kaçar hanedanının başlarında yazılan ilk tezkire, daha çok Vekâyi'nigar adıyla tanınan Muhammed Sadık-i Hüma'nın *Zînetül-medayih*[152] adlı eseridir. Bu dönemde yazılan diğer tezkireler arasında Kamerüddin tarafından 1780 yılında yazılan *Lübb-i Lübab*,[153] Mohan La'l Enis tarafından 1783 yılında kaleme alınan ve Hindistan'da Farsça yazan şairlerin haltercümelerini veren[154] *Enisül-ehibba*,[155] Ali İbrahim Han tarafından 1791

145 Baskıları için bkz. a.g.e., II/762; krş. *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/214; Browne, *Persian Literature in Modern Times*, s.356.

146 *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/214.

147 Yazma nüshaları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/518.

148 Yazma nüshaları için bkz. a.g.e., II/674.

149 Nüshaları için bkz. a.g.e., I/783.

150 Lutfali Beg için bkz. İA, VII/93-96; krş. Browne, a.g.e., s.282-294.

151 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/11-12.

152 Yazma nüshaları için bkz. a.g.e., I/689.

153 Baskıları için bkz. a.g.e., II/86.

154 *Grundriss der Iranischen Philologie*, II/215-216.

155 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/74; krş. Hermann Ethe, *Tarih-i edebiyat-ı Farsî*, s.74.

tarihinde alfabetik sıraya göre yazılan ve oldukça hacimli bir tezkire olan[156] *Suhuf-i Ibrahim*,[157] Ahmed Ahter tarafından 1814 yılında yazılan ve Fethali Şah devri çağdaş şairlerinin haltercümelerini veren *Tezkire-i Ahter*, Ali Ekber-i Şirazî tarafından 1821 yılında kaleme alman ve yine Fethali Şah devri şairlerinden bahseden *Tezkire-i Dilgüşa, Tezkire-i Encümen-i Hakan, Tezkire-i Gülşen-i Mahmud, Sefinetül-Mahmud, Nakl-i Mecalis*, Abdürrezzak Beg tarafından kaleme alınan *Nigaristan-i Dârâ, Tezkiretüs-selâtin, Genc-i Şâyegan, Tezkire-i Muhammed Şahî, Medâyih-i Mu'temedüddevle, Mıstaba-i Harab, Tezkire-i Kudsiyye, Tezkire-i Mecdiyye, Tezkire-i Encümen-i Nâsırî* zikredilebilir.[158] Kaçarlar devrinde yazılan tezkirelerin en önemlileri Rızakuli Han Hidayet'in (1800-1871)[159] İran şairlerinden 700'ünün biyografilerini veren *Mecma'ül-fusehâ* ve mutasavvıf şairlerin biyografilerinden bahseden *Riyazül-ârifin* adlı tezkireleridir.

Bu devirde birtakım ansiklopedik eserler de yazılmıştır. Bunlar arasında Mirza Muhammed Bâkır b. Hacı Mir Zeynelabidin el-Musevî el-Hansârî'nin (1811-1895) İslam bilginleri, eski ve yeni şairlerden 742'sinin haltercümelerini içeren *Ravzatül-cennât fî ahvalil-ulema ves-sâdât*[160] adlı Arapça eseri, Muhammed b. Süleyman'ın (1820-1885) Şîa alimleri hakkındaki Farsça eseri *Kısasül-ülema*,[161] Muhammed b. Sadık b.Mehdi'nin Safeviye ve Kaçar devri Şîa alimlerinden kronolojik olarak bahseden eseri *Nücumüs-sema*,[162]

156 *Grundriss der Iranischen Philologie*, 1/216.

157 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirehâ-yı Farsî*, 1/762.

158 Bu tezkireler ve baskıları için bkz. *Persian Literature*, 1/2, s. 332-348 ve krş. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*.

159 Rızakuli Han için bkz. İçindekiler.

160 Browne, *Persian Literature in Modern Times*, s.356-357

161 Browne, a.g.e., s.356.

162 Browne, a.g.e., s.357

Mirza-yı Senglah'ın hattatlara dair eseri *Tezkiretül-hattatîn*,[163] Hac Zeynülâbidîn-i Şirvanî'nin (doğ. 1.780) 1831 yılında yazdığı, mutasavvıf, filozof, alim ve şairler hakkındaki eseri *Bustanüs-seyâha*,[164] Şehzade Alikuli Mirza'nın (ölm. 1881) emriyle kurulan bir komisyon tarafından yazılan *Nâme-i Dânişveran*[165] zikredilebilir.

E - XIX. YÜZYILDA AVRUPA'YI TAKLİT EDEREK SADE NESİR YAZANLAR

Bu devir yazarlarını iki kısım halinde incelemek mümkündür:

1. Sade nesrin İran'daki temsilcileri;
2. Sade nesrin İran dışındaki temsilcileri.

1. Sade Nesrin İran'daki Temsilcileri

Bunlar arasında Rızakuli Han Hidayet, İtimâdüs-saltana, Şehzade Muhammed Tahir-i Mirza, Emînüddevle, Müsteşarüddevle ve Nâsırüddin Şah sayılabilir.

a. Rızakuli Han Hidayet (1800-1871)

Eski İran edebiyatı hakkında geniş bilgisi olmasına rağmen sade nesir taraftarlığı yapan Rızakuli Han Hidayet 10 Haziran 1800 tarihinde Tahran'da doğdu.[166] 1803 yılında Şiraz'da ölen babası,[167] Aka Muhammed Şah Kaçar'ın (1779-1797) hazinedarı olmuş, Fethali Şah'a (salt.sür. 1797-1834) da hazinedar olarak hizmette bulunduktan sonra Fars valisi Hüseynali Mirza'nın yanında aynı görevi sürdürmüştür.

163 Browne, a.g.e., s.457

164 Browne, a.g.e., 450 vdd.

165 Browne, a.g.e., s.446-447

166 *Riyazül-arifin*, s.627

167 Storey, *Persian Literature*, I/2, 907

Rızakuli daha çocukken Barfuruş'da[168] bir süre annesinin akrabalarının yanında kalmış, daha sonra Fars'a dönerek akrabası Mirza Mehdi Han Şihne'nin himayesine girmiştir. Genç yaşta önce Hidayet, daha sonra Çâker mahlaslarıyla şiir yazan Rızakuli Han, 1829'da Fethali Şah'ın Şiraz'ı ziyareti (29 Aralık-5 Şubat)[169] sırasında onunla tanışmış ve kendisine Han ve Emirüş-şüera unvanları verilmiştir.[170] 1838 yılında Şiraz valisi Feridun Mirza tarafından, başarısız Herat seferinden yeni dönmüş olan Muhammed Şah'a (salt. sür. 1834-1848) hediyeler götüren Rızakuli Han, 1841'de Muhammed Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın mürebbiliğine (lala) tayin edilmiştir.[171] Sarayda lalabaşılığa kadar yükselen ve hatta hükümdarla tarih ve şiir hakkında fikir alışverişlerinde bulunan Rızakuli Han[172] 1847 yılında Fîruzkuh valiliğine atanmış, 1851 yılında ise Nâsırüddin Şah (salt.sür.1848-1896) onu elçi olarak Hîve'ye göndermiş, o da bu seyahat anılarını Seyahatnâme-i Hârizm[173] adlı kitabında toplamıştır. 1852 yılında Nâsırüddin Şah tarafından üniversite rektörlüğüne (Riyâset-i Darülfünun) getirilen Rızakuli Han bu görevini 15 yıl sürdürmüş ve 30 Haziran 1871'de Tahran'da vefat etmiştir.[174]

Nesirde sadeleşme taraftarı olup güç ve alışılmamış kelimeleri kullanmaktan çekinen Hidayet, şair olmaktan çok bir tarihçidir. Darülfünun başkanı yani rektör olduğu sıralarda Avrupaî ilimlerin alınmasında, kitap telif ve tercüme-

168 Bugün Mazenderan'da bulunan ve eskiden Bâbul adını taşıyan şehir (Muin, *Ferheng-i farsî*, V/229.

169 Storey, a.g.e., I/2, s.907

170 Storey, a.g.e., I/2, s.907

171 Storey, a.g.e., I/2, s.908.

172 Storey, a.g.e., I/2, s.908.

173 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.342.

174 Storey, a.g.e., I/2, s.909.

lerinde büyük hizmetlerde bulunmuş ve bu sahada çalışanları teşvik etmekten geri kalmamıştır.

Başlıca eserleri şunlardır:

I-Divan'ı[175] 8.000 beyitlik gazelleri ve 10.000 beyti aşkın kasidelerini içine alır.[176]

2- Envarül-vilâye, Nizamî'nin (ölm. 1214)[177] Mahzenülesrar'ı vezninde (serî bahri, yani müfteilün müfteilün fâilün) yazılmış dinî bir hamâse olup 7.000 beyitten oluşur ve imamların sayısınca 12 adet nûr adını verdiği bölüme ayrılarak bunlar hakkında bilgi verilmiştir.[178]

3- Gülistan-ı İrem veya Bektaşnâme, Sitte-i zarûriye adlı altı mesnevisinden biri olup Hâris b. Ka'b'ın kızkardeşi Rabia ile Bektaş'ın aşkları anlatılır.[179]

4- Bahrül-hakâik, Senâ'î'nin (ölm.1131)[180] Hadîkatül-hakîka'sı vezninde (hafîf bahri) tasavvufî bir mesnevidir.[181]

5- Enîsül-aşıkîn, 12 makale ve bir hatimeden oluşan tasavvufî bir mesnevi olup 1826 yılında tamamlanmıştır.[182]

6- Horrembehişt, Sitte-i zarûriye adlı altı mesnevisinden biri olup 7 bab'dan ibarettir. Mütekarib bahrinde kaleme alınan[183] ve Hz.Ali'nin savaşlarını ihtiva eden bu eser 1860 yılında tamamlanmıştır.

---

175 Nüshaları için bkz. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, IV/2609.

176 *Riyazül-arifin*, s.629.

177 Nizami için bkz. IA, IX/318-327.

178 Storey, a.g.e., I/2, s.910; yazma nüshaları için bkz. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, IV/2651.

179 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.910; yazma nüshaları için bkz. *Fihrist-i nüshahâ-yi hatti-Farsî*, IV/3070.

180 Senâî için bkz. IA, X/476-486.

181 Yazma nüshaları için bkz. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, IV/2656.

182 Storey, a.g.e., I/2, 910; nüshaları için bkz. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, IV/2652.

183 Nüshaları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, 910; krş. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, IV/2783.

7- Hidayetnâme, Sitte-i zarûriye'den sonuncu mesnevi olup Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin (ölm.1273) Mesnevi'si vezninde (remel bahri) kaleme alman, ahlakî ve dinî öğütlerden ibaret bir eserdir.[184]

8- Menhecül-hidaye dinî-hamasî mesnevilerden biri olup İslamiyetin doğuşundan başlayarak Kerbela olaylarını Muhtar-ı Sakafî'nin ölümüne kadar getiren 5.000 beyitlik bir eserdir.[185]

9- Medâricül-belaga bir belagat kitabıdır.

10- Meşâhîrül-envar.

11- Miftahül-künûz,[186] Hakanî'nin (ölm.1199)[187] Divan'ma şerh olarak yazılmıştır.

12- Letâ'ifül-maârif, Hidayet'in gençlik döneminde yazdığı manzum-mensur tasavvufî mahiyette bir eserdir.[188]

13- Fihrisüt-tevarih, Hîve elçiliğine gönderilmeden hemen önce Nâsırüddin Şah'a takdim edilen tam kronolojik bir eserdir.[189]

14- Cami'ül-esrar;

15- Sefaretnâme-i Hârizm;[190]

16- Ravzatüs-safâ-yi Nâsırî,[191] yedi ciltlik *Ravzatüs-safâ* adlı esere üç cilt daha ekleyerek olayların akışım 1857 yılına kadar getirmiştir.

17- Nijadnâme-i padşâhân-i İranînijad;

---

184 Nüshaları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.910; krş. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, IV/3307-3308.

185 Nüshaları için bkz. a.g.e., IV/3246.

186 Nüshaları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.910.

187 Hakani için bkz. IA, V/1, 85-95; krş. Rypka, *Iranische Literatur Geschichte*, s.195-199.

188 Yazma nüshaları için bkz. *Fihrist-i nüshahâ-yi hattî-i Farsî*, II/1, 1343-1344.

189 Storey, a.g.e., I/2, s.910.

190 Storey, a.g.e., II/2, s.342.

191 Baskıları için bkz. a.g.e., I/2, s.911.

18- Ferheng-i Encümen-ârâ-yi Nâsırî,[192] 1869 yılında yazılan bir sözlük olup giriş kısmında şairlerin kullandıkları sözcükler hakkında bilgi verir.

19- Riyâzül-arifin,[193] 1844'de tamamlanarak Muhammed Şah'a ithaf edilmiştir. 6 gülbün, 2 ravza, 1 firdevs ve 1 huld olmak üzere 10 bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde tasavvuf, sâlik, zikir ve tarikat hakkında bilgilerle birlikte eski ve çağdaş mutasavvıf şair ve filozoflardan 354'ünün haltercümeleri ve şiirlerinden örnekler verilmiştir.[194]

20- Mecma'ül-fuseha[195] dört kısımlık tezkire mahiyetinde bir eserdir. 1871 yılında tamamlanmış olup eski ve çağdaş 867 şairin haltercümelerini verir. Hayatları hakkında o zamana kadar hiçbir bilgi sahibi olamadığımız bazı şairlerin biyografileri ve şiirlerinden örnekler vermesi bakımından bu eserin tezkireler arasında önemli bir yeri vardır. Kitabın sonunda müellifin otobiyografisi de yer almaktadır.

Rızakuli Han'ın, bunların yanısıra şu eserleri de yayınlanmıştır: Divan-i Minuçihrî,[196] Kabusnâme,[197] Tuzuk-i Tîmûrî,[198] Nefhatül-masdur.[199]

b. Itimadüssaltana (1843-1896)

Daha çok Itimadüssaltana lakabıyla tanınan ve gazeteci, tarihçi ve coğrafyacı olan Muhammed Hasan Han Sanî'üddevle[200] 1843 yılında Tahran'da doğmuştur. Annesi, Kaçarlar

192 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.911.

193 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.911.

194 *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/666.

195 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.912; krş. *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, II/148-149.

196 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.912.

197 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., aynı yer.

198 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., aynı yer.

199 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., aynı yer.

200 İA, VIII/497-498.

ile akraba olan Muhammed Hasan Han'm babası, Merâgalı Hacı Ali Hasan admda biri olup Nâsırüddin Şah'm (salt.sür. 1848-1896) sadık hizmetkarlarından biriydi.[201] Nâsırüddin Şah'm ilk saltanat yıllarında veliaht Muhammed-i Mirza'nm (cülusu 1906) yanmda görevlendirilen Muhammed Hasan Han, Darülfünun'u bitirdikten sonra 1863 yılmda üçbuçuk yıl süreyle görev yapacağı Paris elçiliği ikinci katipliğine atanmış, Tahran'a döndükten sonra Şah'm mütercimi olmuş ve seyahatlerinde ona refakat etmiştir. 1871'de tercüme kalemi (Darüt-tercüme-i hümayunî) ve devlet basm dairesinin (Darüt-tibâ'a-yi dovletî) başkanlığma ve resmî gazetenin *(Rûznâme-i dovletî)* müdürlüğüne tayin edilmiş, 1873'de saray nazırlığı ve adliye nezareti müdürlüğüne getirildikten sonra makamı gitgide yükselmiştir. *Devletî, İlmî* ve *Milletî* gazeteleri yerine *Rûznâme-i İran*[202] gazetesini kuran Muhammed Hasan Han, 1874-1878 yılları arasmda kurulan Sâlnâme, yarı resmî *İttilâ*'[203] gazetelerine başkanlık etmiş ve 3 Nisan 1896'da vefat etmiştir.

Muhammed Hasan Han resmî görevleri yanmda bazı edebî çalışmalarda da bulunmuş olup, bunlar arasmda, satır aralarında Farsça tercümeleri, miftahı ve fihristi ile *Kur'ân*'-m bastırılması, Latin harfleri ile dizgi yapan bir matbaanm kurulması, günlük basmm teşviki ve Muşîriye okulunün açılması sayılabilir.[204] Avrupa'da bulunduğu sıralarda Fransız edebiyatını yakmdan takip etme fırsatını bulan İtimadüssaltana, bu edebiyatm etkisinde kalarak eserlerini eskiye göre daha sade bir dille yazmaya çalışmıştır. Muhammed Hasan Han İtimadüssaltana'nm belli başlı eserleri yıllık (sâlnâme) mahiyetinde olup, konuları genellikle İran tarih

201 a.g.e., aynı yer.

202 *Filvist-i ruznamchâ-yi Farsî*,'s.22.

203 a.g.e., s.12.

204 İA, VIII/497

ve coğrafyası ile ilgilidir. Onun yazdığı kitapların gerçekten kendisine ait olup olmadığı şüphe götürmekte ve bunları, himaye ettiği fakir bilginlere yazdırdıktan sonra kendi adına neşrettiği ileri sürülmekte[205] ise de, ne yoldan olursa olsun, sonuçta İran edebiyatına tarih, coğrafya ve salnâme alanında yararlı eserler kazandırmış bir kimse olduğu kabul edilmelidir. Başlıca eserleri şunlardır:

1- *Mir'âtül-büldan-ı Nâsırî*[206] İran tarih ve coğrafyası hakkında yazılmış dört ciltlik bir eser olup birinci cildi, esası Yâkutül-Hamavî'nin (1179-1229) *Mu'cemül-büldan*'ına dayanır ve İran şehir ve kasabalarının coğrafi sözlüğü mahiyetindedir. (Elif-ta) harflerini ihtiva eden bu kısım Tebriz ve Tahran'da (1877) iki defa basılmıştır.[207] İkinci cildi Nâsırüddin Şah'ın saltanatının ilk 15 yıllık tarihini, üçüncü cilt ise 16-32 yıllık tarihini ihtiva eder. Bu cildin sonunda 50 sayfalık bir yıllık da bulunmaktadır. Müellif dördüncü ciltte tekrar coğrafya sözlüğüne dönerek (ta-cim) harflerini tamamlamış, bu arada tarihe geçerek 1879 yılı olayları hakkında bilgi vermiştir.[208]

2- *Tarih-i muntazam-i Nâsırî*, hicretten müellifin zamanına kadar gelen 3 ciltlik bir kitap olup son cildi Kaçarların 1780-1883 yılları arasındaki tarihini ihtiva eder.[209] Bu eser 1881-1883 yılları arasında yayınlanmıştır.

3- *Matlaüş-şems* üç ciltlik bir eser olup muhtevasını, Horasan seyahatine ait notlar, Şah Tahmasb'ın haltercümesi ve Meşhed Camii kütüphanesinde bulunan kitapların listesi teşkil eder.[210]

---

205 Browne, *Persian Literature in Modern Times*, s.454.

206 Baskıları için bkz. Storey, *Persian Literature*, II/2, s.344.

207 Browne, *Persian Literature in Modern Times*, s.454.

208 Browne, a.g.e., s.454; krş., ayn.mlf., *Tarih-i edebiyat-i Iran ez âgâz-i ahd-i Safeviye tâ zamân-i hâzir*; s.302.

209 IA, VIII/497.

210 IA, VIII/497

4- *Kitab Hiccetüs-sa'âde fî haccetiş-şehade,* Kerbela şehitlerinden bahseden bir eserdir.

5- *Hayrât Hisân*[211] meşhur Müslüman kadınların haltercümeleri ve kadın şairlerin şiirlerinden örnekler veren bir tezkire olup, İtimadüssaltana bu eseri Osmanlı yazarlarından Hacı Mehmed Zihni'nin[212] *Meşâhîrünnisâ* adlı eserinden tercüme etmiş[213] ve buna bazı ilavelerde bulunmuştur.

6- *el-Me'âsîr vel-âsâr*[214] Nâsırüddin Şah'ın 40 yıllık saltanat tarihi olup, bu süre içerisindeki şair ve devlet ricalinin haltercümeleri de verilir. 16 bölüme ayrılmış olan bu eserin[215] bölüm başlıkları şunlardır: 1. Şahın kişiliği; 2. Büyük ve küçük çocukları; 3.Çocukların anneleri; 4.İleri gelenlerin listesi; 5.Valiler; 6.Şahın savaşları ve isyanlar; 7.Yapılan bina, park ve bahçeler; 8.Sosyal reformlar; 9. Şahın seyahatleri; 10.Bilginlerin ve kutsal kişilerin biyografileri; 11. "Nişan-i timsal-i hümayun" (şahlık nişanı) ile onurlandırılanlar; 12.Buraya kadarki maddeler hakkında bilgi; 13.1851-1885 yılları arasında millî gelirin karşılaştırılması; 14. Dünyadaki hükümdarlar; 15.Tahran'da bulunmuş olan yabancı diplomatlar; 16.Yıl yıl İran'da meydana gelen olayların tutanakları (bir tür salnâme).

7- *Dürerüt-tîcân fî ahval-i Benî Eşkân,*[216] Eşkânîler tarihi hakkında üç ciltlik bir eserdir.

8- *Hâbname*, İtimadüssaltana'nın yazdığı ve ölümünden sonra basılan eserlerinden biri olup Kaçar devrini ve İran'ın o günkü durumunu eleştirir.[217]

---

211 Baskıları için bkz. *Tarih-i tezkirchâ-yi Farsî*, I/609; krş. Storey, a.g.e., I/2, s.1163.

212 Hacı Mehmed Zihni efendi için bkz. *Osmanlı Müellifleri*, I/310-312.

213 a.g.e., I/311.

214 Nüshaları ve baskıları için bkz. Storey, a.g.e., I/2, s.1174-1175.

215 Storey, a.g.e., I/2, s.1175.

216 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.246.

217 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/268.

9- Farsçadan Farsçaya, Arapçadan Farsçaya ve Fransızcadan Farsçaya olmak üzere üç ayrı sözlük yazmıştır.[218]

10- *Kitabut-tedvin fî ahval-i Cebel Şervin,* Mâzenderan'da bulunan Sevadkuh'un tarih ve coğrafyasıdır.[219]

İtimadüssaltana bu arada Avrupa edebiyatmdan çeviriler de yapmıştır. Çevirilerin arasmda *Şerh-i Hatırat-ı Matmazel de Mont Pansiye, Şerh-i Ahval-i Kristof Kolomb, Jules Verne'den Seyahatnâme-i Kapitan Atras (Captain Hatteras), Serguzeşt-i Hanum-i İngilisî, Dastan-i Robinson Suvîsî ve Mantıkül-vahş* gibi roman ve hikâyelerle Molière'den *Tabib-i icbârî* (Zoraki Tabib) zikredilebilir.

c. Muhammed Tahir-i Mirza (1834-1898)

Kaçar devri şehzadelerinden Hacı Muhammed Tahir-i Mirza bu dönemin en iyi mütercimlerinden biridir. 1834 yılmda Tebriz'de doğan Tahir-i Mirza öğrenimini tamamladıktan sonra Fransızca öğrenmiş, sonra Mısır'a gidip dinî ilimler tahsil etmiştir. Devlet hizmetinden ayrıldıktan sonra yazı ve tercümeleriyle meşgul olan Tahir-i Mirza 1898 yılmda vefat etmiştir.

Fransızcayı iyi bilen Tahir-i Mirza çağdaşı olan diğer mütercimler gibi Fransız edebiyatmdan çeviriler yapmıştır. Genellikle Alexandre Dumas'nm eserlerini Farsçaya nakletmiş olup bunlar arasmda Se Tufengdar (Üç Silahşörler, 1898), Kont de Monte Christo (1894), La Reine Margot (Kraliçe Margo, 1905), Lu-yi Çihardehum ve asreş (1904), Lord Hobb (1910) sayılabilir. Ayrıca Le Sage'dan *Gil Blas*'yı (1905) Farsçaya çeviren Tahir-i Mirza bundan başka bir iki piyes de kaleme almıştır.[220]

---

218 *Tarih-i tezkirehâ-yi Farsî*, I/613.

219 İA, VIII/407.

220 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.54-79; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/272.

d. Emînüddevle (1844-1904)

XIX. yüzyılda yaşayan sade nesir temsilcilerinden biri de Mirza Ali Han Emînüddevle olup 1844 yılında Tahran'da doğmuştur. Babası Mirza Muhammed Han Mecdül-mülk Sînekî-i Levâsânî, Nâsırî devresinin[221] saray ileri gelenlerinden biri olup, yaşadığı devrin yönetimini eleştiren Risale-i Mecdiye[222] (1942'de Said-i Nefîsî tarafından basılmıştır) adlı eseri kendisine büyük ün kazandırmıştır.

İlk öğrenimini, nesirde o devrin Kaimmakam mektebine bağlı yazarlarından sayılan ve iyi bir hattat olan babası[223] Mecdül-mülk yanında gören Emînüddevle onbeş yaşında Dışişleri Bakanlığı (Vezâret-i hârice) katibi olmuş, onsekiz yaşında bulunduğu sıralarda güzel yazı yazması sebebiyle Nâsırüddin Şah tarafından devamlı olarak emrinde çalışmak üzere görevlendirilmiş, ondokuz yaşında Dışişleri Bakanlığı birinci vekilliğine (niyâbet-i evvel), 23 yaşında da Şah'ın özel kalem müdürlüğüne getirilmiştir.

Avrupa devletlerinin yönetim şekli hakkında bilgi sahibi olan ve Şah'a sürekli olarak kanun çıkaran meclisin kurulmasını teklif eden Emînüddevle bir süre Avrupa kanunlarının tercümeleri ve bunların islam dini, Şîa mezhebi ve İran gelenek ve göreneklerine uyarlanması çalışmalarında bulunmuş[224] ise de bu çabaları muhalifleri tarafından devamlı kösteklenmiş, buna rağmen diretmiş, hatta Mirza Melkum Han ve Tâlibof yanında, o devrin, aralarında Seyyid Muhammed-i Tabâtabâî, Şeyh Hâdi-i Necmâbâdî ve Seyyid Cemaleddin-i Afgani gibi ileri görüşlü din adamlarının bulunduğu kimselerle fikir alışverişinde bulunmuştur.[225]

221 Nasırüddin Şah dönemi (1848-1896).

222 *Sefername-i Eminüddevle*, mukaddime, s.penc.

223 a.g.e., mukaddime, aynı yer.

224 a.g.e., mukaddime, s.şeş; krş. *Sebkşinasî*, III/381.

225 *Sefername-i Eminüddevle*, mukaddime, s.şeş.

Muzafferüddin Şah'ın (salt. sür. 1896-1907) ilk saltanat yıllarında, bir süre için de olsa Azerbaycan valiliğiyle görevlendirilen Emînüddevle 1897 yılında Tahran'a gelerek aynı yılın Temmuz ayında, halkın önceki sadrazam yönetimine olan hıncını ve heyecanını yatıştırmak için[226] sadrazamlığa getirilmiştir. Daha bu görevinin ilk yılında maliyedeki aksaklığı düzeltip içeriden ve dışarıdan hükümet işlerine müdahele edilmemesini sağlayan Emînüddevle 1897 Ağustosunda Senato Meclisi'nin (Meclisi A'yân) kurulmasını içeren kanunu Muzafferüddin Şah'ın onayma sunmuş,[227] bundan 10 ay sonra da, saray ileri gelenleri ve şehzadelerin maaşa bağlanması için önce şahın maaşa bağlanması gerektiğini ihtiva eden bir kanun teklif etmiş, ancak çok sert tepki ile karşılaşmış ve bu olay onun Şah tarafından görevinden azledilmesiyle sonuçlanmıştır.[228]

Kuzeyden Rusya ve güneyden İngiltere'nin siyasi ve ekonomik baskıları altında bulunan bir hükümet yanında, din kisvesine bürünmüş fırsat düşkünü mollaların hurafelerinin tesirinde kalan cahil ve fakir bir halkın bulunduğu İran'da[229] sadrazamlık yapan Emînüddevle bazı yapıcı girişimlerde de bulunmuştur. Bunlar arasında posta ve gümrük teşkilatını ve maliyeyi ıslah için Belçika'dan uzman getirtmesi, Mirza Hasan Han Rüşdiye'nin de yardımıyla kültürlü bir neslin yetişmesi amacıyla Rüşdiye okulunu açması, çıkarcı ve halkı aldatan din adamlarını sindirmesi zikredilebilir.[230]

Emînüddevle 14 Mayıs 1904 tarihinde vefat etmiştir.

Yeni hat şekli şikeste nestalik'i geliştiren[231] ve sade nesirde

---

226 a.g.e., mukaddime, s. şeş-heft.

227 a.g.e., mukaddime, s. heft.

228 a.g.e., mukaddime, s. heşt.

229 a.g.e., mukaddime, s. nuh.

230 a.g.e., aynı yer.

231 *Şebleşinasî*, III/381.

zamanının başta gelen simalarından biri sayılan Emînüddevle'nin en önemli eseri *Seferâme* ve hatıralarıdır. Emînüddevle Kafkasya, Türkiye ve Arabistan seyahatinden sonra gezi anılarını *Sergüzeşt-i sefer-i Mekke* adlı kitabında toplamış ve bu eseri 1907 yılında basılmıştır. Siyasî hatıraları da *Hâtırât-ı siyasî-i Emînüddevle* adıyla yayınlanmıştır.

İran, Arap ve Türk edebiyatı yanında Batı edebiyatına da vukûfu onun üslubuna yenilik ve sağlamlık getirmiştir. Eserlerini fasih bir Farsça ile, Batı'ya özenenlere uymadan, eşanlamlı ve okuyucuyu sıkan kelimeleri kullanmaktan çekinerek yazmıştır. Eserleri her ne kadar mükemmel değilse de, sağlam ve sade bir nesrin müjdecileridir. Aşağıda bir bölümünün çevirisi verilen *Seferâme*'sinde dil ve ifade bakımından zorlanma görülmez.

> "Matmazel ay gibi ortaya çıktı ve saçlarının düzgün olup olmadığından emin olmak için aynanın karşısına geçti. Elini tekellüfsüzce yukarı kaldırıp düğümlenmiş olan o altın harmanına, mis yığınına veya bela tuzağına götürdü. Güzel ve çekici olduğunu kendisi de kabul etti. Ancak, Allah ömür versin, güzel boyunu posunu inceledikten sonra kendini beğenmiş güzeller gibi çalım satmadı ve güzel yüzü örtmenin Tanrı (adı yüce olsun)'nın nimetine küfür olacağını bildi.
>
> Çirkinler örtü içinde olmalı ve halka kendilerinin güzel olduğunu yutturmaya ve halkı bu yalanla avutmaya çalışmalıdırlar. Gemi hakkında yazmaya başladığım dünkü kitabı elimde tutuyorum. Bütün takat ve imkanımı kullanamıyorum. Çünkü tüm dikkatim ona yönelmiş durumda. Var gücümle incelmiş, bu ruhanî varlığın tavırlarında, ahlak ve terbiyesinde ilahî güzellikten nasibini alıp almadığına veya duvardaki resim ya da bir cahil hayvanın şerefli resmi olup

olmadığına dikkat ediyorum.

Gidip gelirken ben zavallıya bir kere baktı ve saygıyla sevgi gösterisinde bulundu. Fırsatı kaçırmayıp sordum:

- İnşallah geceyi rahat geçirdiniz!

Edeple cevap verdi ve memnuniyetini göstererek sordu:

- Sizin ülkenizde yabancı dil öğrenimi alışılmış bir şey değil. Siz Fransızca'yı nereden öğrendiniz?

Seyahat ihtiyaçlarını karşılayacak kadar birkaç kelime biliyorum ama bilimsel olarak tahsilini görmedim. Sizinle konuşma şerefine nail olacağımı bilseydim, Almanca öğrenirdim, dedim.

- Almanca siz İranlılar için güç olmalı, dedi.

- Hiçbir dil bizim için güç değil. Çünkü bütün alfabe harflerimiz var ve Almanca da Farsça gibi Sanskritçe'den geldiğine göre ortak lafızlarımız çok ve genel olarak tamlamalar ve cümleler bu iki dilde aynı şekilde kurulur, dedim.

- Farsçanın çok şirin bir dil olduğunu, şiir ve edebiyatının meşhur olduğunu duydum. Almanca'ya çevirilen Farsça şiirlerden okudum ve onların güzel mazmunlarını çok beğendim.

- Farsçayı çok kısa zamanda öğrenebilirsiniz. O kadar zor değil, dedim.

Artık benim için geçti. Bundan daha önemli işlerim var. İster istemez, er geç bir koca bulmalıyım. Ev sahibi olma, evin düzenlenmesi, temizliği, mutluluğun korunması sanatı benim için daha önemli. Evime bir misafir gelse, önce temiz ve zevkli bir yer ve bizi güzel ve düzenli görmeli. Bunun yanında diğer bilgilerim de olursa, bu benim süsümdür ama görevim değil..."[232]

232 *Sefername-i Eminüddevle*, s.99-101.

e. Müsteşarüddevle (ölm. 1895)

İran rönesansı tarihinde büyük katkıları bulunan Mirza Yusuf Han Müsteşarüddevle-i Tebrizî, Nâsırüddin Şah zamanında yaşayan aydınlardan biridir. Tebriz'de doğan Müsteşarüddevle, tahsilini tamamladıktan sonra Tebriz'deki İngiliz konsolosluğuna katip olarak girdi. Oradan Dışişleri Bakanlığına geçti. Petersburg ve Tiflis'teki memuriyetlerini Paris ve Londra'daki görevleri izledi. Memuriyetine sonra Tahran'da devam etti. İstanbul'da yayınlanan *Ahter*[233] gazetesinde, İran devlet dairelerini tenkid eden yazılar yazması zanmyla Şah tarafından görevinden alındı.[234] Tebriz'e giderek ömrünün sonuna kadar burada kalan Müsteşarüddevle 1895 yılında vefat etti.

İran'da özgürlük düşüncesinin uyanışında önemli bir yeri olan Müsteşarüddevle siyasî düşüncelerini *Yek kelime* adlı bir risalede toplamıştır. Bu risale İran hürriyetçilerinin ilk eserlerinden biri olup, demokrasi düşüncesinin doğmasına yardımcı olan kitaplar arasında ayrı bir yere sahiptir. *Yek kelime* risalesi 1905 yılında kurulan Encümen-i mahfî'nin (Gizli kurul) rehber kitabı olmuştur.[235] Müsteşarüddevle bu kitabında Fransız anayasasından iktibasta bulunarak ayet, hadis, ahbar ve din büyüklerinin sözlerini de içine alan ve İslam dini esasları ile bağdaşan bir eser yazmaya çalışmıştır.

İran'ın ilerlemesi ve uygar Avrupa ülkelerinin seviyesine ulaşabilmesi için gerekli olan şeylerin başında demiryollarının kurulmasının gerekliliğine inandığından, düşüncelerini *Kitabçe-i beneş* adlı bir risalede toplamıştır. Bu risalesine din adamlarının fetvalarını da ekleyerek Şaha sunmuştur.[236]

---

233 *Fihrist-i ruznamehâ-yi Farsî*, s.7-8.

234 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/281.

235 a.g.e., I/282 v.d.

236 a.g.e., aynı yer.

f. Nâsırüddin Şah

Nâsırüddin Şah (salt.sür.1848-1896) da XIX. yüzyılda nesirde sadeleşme düşüncesinde olan yazarlar arasında yer alır. Fransızca bilen ve Avrupa medeniyetini tanıyan Şah, Batıya yaptığı üç seyahati (1873, 1878, 1889) ile Mâzenderan, Irak ve Horasan seyahatlerini çok sade bir dille yazdığı *Rûznâme, Sefernâme, Rûznâme-i sefer ez Tehran ilâ Kerbela, Rûznâme-i sefer-i Humayûnî be Mâzenderan, Rûznâme-i sefer-i Firengistan, Sefer-i Irak, Rûznâme-i Sefer-i Sevvom-i Firengistan* adlı seyahatnâmelerinde[237] anlatmış, arasıra Sa'dî ve Hafız'dan aldığı şiirleri eserlerine serpiştirmiştir.[238] Nâsırüddin Şah Avrupa ile ilgili seyahatnâmesinde oldukça kısa ve sade cümlelere yer verir. Üslubu oldukça akıcıdır. Aşağıdaki parça bu seyahatnâmenin bir bölümünün çevirisidir:

> "Perde kalktı. Birkaç erkek ve kadın Fransızca konuştular. Aşk oyunu v.s. sergilediler. Sonra garip bir sihirbaz geldi. Kısa boylu, gençten biriydi. Güzel bir kadın da vardı. Sihirbazın ismi Kazanova. İnsanı şaşırtan ilginç oyunlar sergiledi. Mesela (orada bulunan) insanların koynundan saatlerini çıkarıyordu. Hiçbirini ayarlamadığı ya da durdurmadığı halde saatlerin hepsi mesela gece yarısı saat üçü gösteriyordu. Ya da saati açıyor ve gösteriyordu. Saatin biri gece dördü, diğeri sekizi, ötekisi ikiyi gösteriyordu.
>
> Büyük bir kilidi açarak kendisine yakın locada oturan Mu'temedülmülk'e göstererek verdi. Mu'temedülmülk bizzat kilitledi, zorladıysa da açılmadı. Kilidi bir sopaya asıp iki ucunu iki kişinin eline verdi. Sonra Mu'temedülmülk'e "Kilidin açılması için kaça kadar saymamı istersin?" dedi. Mu'temedül-mülk "On

237 Baskıları için bkz. Storey, a.g.e., II/2, s.340-342.

238 *Sebkşinasî*, III/373.

iki" dedi. Sihirbaz bir bir saydı. On ikiye gelince "kilit! Açıl!" dedi ve birden kilit açıldı..."[239]

2. Sade Nesrin İran Dışındaki Temsilcileri

İran'ın hürriyet özlemi çeken halkını uyarmak, meşrutiyetin anlamını açıklamak ve Avrupa uygarlığından haberdar etmek maksadıyla İran'da yazılan yazılar yeterli değildi. İran'da bulunan aydınlar bu yoldaki çalışmalarını korku içinde yapıyorlardı. İşte bu nedenle hürriyetçi aydın ve yazarlardan bir kısmı bu çalışmalarını yurt dışında sürdürmeye karar verdiler. Bunlar Türkiye'ye, Mısır, Hindistan ve muhtelif Avrupa ülkelerine giderek gazete, kitap ve dergiler neşrettiler. Yayınlarını türlü yollarla İran'a sokarak halkı siyasi ve kültürel yönlerden eğitmeye çalıştılar. Bunlar da İran'daki yazarlar gibi düşüncelerini halkın anlayabileceği bir dil ve üslupla ifade ettiler. Bu aydınlar sırasıyla şu yazarlardan ibaretti: Tâlibof, Hacı Zeynülâbidîn-i Merâga'î, Mirza Melkum Han, Seyyid Cemaleddin-i Afganî, Mirza Aka Hanı Kirmanî, Şeyh Ahmed-i Ruhî ve Mirza Habib-i Isfahanî.

a. Tâlibof (1834-1911)

İran dışında kalemiyle mücadelesini sürdüren yazarlardan Abdurrahim-i Tâlibof 1834 yılında Tebriz'de doğdu.16-17 yaşlarında iken hürriyetçi ve devrimcilerin merkezi durumunda olan Tiflis'e[240] gitti. Tiflis'teki tahsili esnasında Rus dili ve edebiyatı öğrendi. Aynı şehirde evlenip bir süre kaldıktan sonra ömrünün sonuna kadar yaşayacağı Dağıstan'a gitti. İran dışındaki diğer aydınlar gibi o da istibdat hükümetinin kusurlarını eleştirdi. Halka meşrutiyet rejiminin gerekliliğini anlatmaya çalıştı. Yenilik ve meşrutiyet ta-

239 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.54-55.

240 *Ez Saba ta Nima*, I/287 v.d.

raftarı olup, bu idare sisteminin İran için elzem olduğunu bilen ve ileri görüşüyle de tanınan Tâlibof'u Azerbaycan halkı milletvekilliğine seçtiyse de o bu görevi kabul etmedi. 1903 yılında tedavi için Berlin'e giden Tâlibof döndükten sonra 1911 yılında Tahran'da vefat etti.

Tâlibof daha hayatta iken eserleri şöhret bulup İstanbul, Kafkasya ve Mısır'da basıldı. Tâlibof'un eserleri şunlardan ibarettir:

1. *Sefîne-i Tâlibî* veya *Kitab-ı Ahmed*, iki cilt halindedir ve birinci cildi 1893 yılında İstanbul'da Ahter matbaasında basılmıştır.

Tâlibof ilk defa çocuklar ve gençler için eline kalem alan, onların eğitimine çalışan İranlı yazardır. O, gelecek nesillerin bilimsel ve kültürel bakımdan yeterli bir sermaye bulmaları, daha küçük yaşta iken eğitilmeleri için çocuk hikâye, temsil ve şiirlerinin önemli bir etken olduğu inancındadır.[241] *Kitab-ı Ahmed*'i de bunun için yazmıştır.

Tâlibof kitabını, her birinde bilimsel, sosyal ve tarihî meselelerin bulunduğu "sohbet" adlı kısımlara ayırmıştır. Kitabın birinci cildindeki konular daha çok ilmî ve tarihî meseleleri içine alır. 1894 yılında basılan ikinci ciltte ise bayındır bir İran'ın özlemi çekilerek İran'ın sorunları bütün açıklığı ile anlatılır.[242]

Tâlibof bu romanında hikâyenin kahramanı Küçük Ahmed'e yeni keşif ve icatlar, Avrupa'nın ileride olması ve İran'ın geri kalmışlığından söz eder. Ona ahlak ve vatanseverlik duygularını öğretir. Köhne adet ve batıl inançları tenkid eder.[243]

Tâlibof'un eğitim düşüncelerini Ahmed adlı hikâye kahramanı vasıtasıyla açıklaması Jean Jacques Rousseau'nun *Emile* adlı kitabıyla büyük benzerlik gösterir.[244] Aşağıdaki tercümeden de anlaşılacağı gibi eserin dili son derece sadedir.

---

241 *Berrisî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.80.

242 Bkz. *Kitab-ı Ahmed*, s.120-121.

243 Bkz. a.g.e., s.11-87; krş.Ez Sabâ tâ Nîmâ, I/294.

244 *Sınaht-ı edebiyat-i İmruz*, s.66-67

"Ahmed çocuklara 'Size bitkilerin kralını göstermek istiyorum' dedi. Mahruh 'Bitki insan mı ki kralı olsun?' diye sordu. Ahmed 'Reissiz ve kralsız olan bir milletin birliği ve milliyetinin esası bozuk demektir. Yalnız bitkiler aleminin değil, hatta cansızlar ve hayvanlar.aleminin de reisi vardır. Bitkiler kralı burada elimde. Size göstermek ve öğretmek istiyorum' dedi. Zeynep 'Sen geceleri Mahmud'dan öğreniyorsun; senin öğretmen bize lazım değil; annem bize gösterir!' dedi. Mahruh "Sen iğneye iplik bile geçiremezsin" dedi. Burada doğa kendi işini gördü. Esed, Ahmed'in tarafını tuttu ve 'İğne iplik kızların, kadınların işidir; erkek çocukların işi de kalem ve kılıç. Büyüyünce babam bana kılıç alacak; komutan olacağım' dedi. Ahmed mesele dallanıp budaklanırsa ortalığın karışacağını ve fazilet pazarının müşterilerinin dağılacağını görünce kitabı kapayıp kalktı ve 'Bitkilerin kralını gösterdikten sonra gözlüklü kedimin nasıl oynadığını size göstermek istiyordum' dedi. Konu çocukların mizacına uygun olduğu için gözlüklü kedi ismini duyunca sustular. Mahruh 'Nasıl gözlüklü kedi?' diye sordu. Ahmed 'Çok uzun sürer. Bırakmıyorsunuz ki sıra gözlüklü kediye gelsin!' dedi. Esed, Zeynep ve Mahruh çekişmeyi bırakıp Ahmed'in sözlerine kulak vermek, sonra da onun gözlüklü kedisinin oyununu seyretmek için karara vardılar. Ahmed'in düşüncesi gerçekleşince memnun oldu. Kitabı açtı ve Baobab[245] ağacının resmini gösterdi..."[246]

2- *Mesalikül-muhsinin*: Hayalî bir seyahatnâme olan bu eser resimli olarak 1905 yılında Kahire'de basılmıştır. Tâli-

245 Afrika'da yetişen bir tür ağaç.

246 *Kitab-ı Ahmed*, s.58-59.

bof bu eserini İngiliz bilgin ve kimyageri Sir Humphry Davy'nin (1778-1829)[247] yazdığı *Âhirin rûz-i hekîm* (Consolations in Travel or the Last Days of a Philosopher) adlı kitabını taklit ederek yazmıştır.[248]

Bu eserde bir grup genç bilimsel araştırma maksadıyla Demâvend dağının zirvesine çıkmak üzere bir seyahat yapar. Yazar da bu arada muhtelif ilmî, ahlakî ve sosyal sorunlar arasında kendi görüş ve düşüncelerini açıklar. Rus edebiyatının etkisinde kalarak çok güzel tasvirler yapar ve bunu sade, tekellüfsüz bir Farsça ile ortaya koyar. Aşağıdaki parça bu kitabının bir bölümünün çevirisidir:

> "14 Zilkade 1320 Pazartesi günü bendeniz yazar Muhsin b. Abdullah başkanlığında iki mühendis Mustafa ve Hüseyin, bir doktor, Ahmed ve bir kimya öğretmeni Muhammed'den oluşan bir heyet, belirsiz Muzafferî[249] coğrafya idaresi tarafından Demavend dağının zirvesine çıkmak, kuzey kesimindeki buzulu incelemek, zirvenin yüksekliğini ölçmek, diğer bilgi ve bulguları haritamızla birlikte idareye sunmak ve bu görevi üç ayda tamamlamak üzere görevlendirildik.
>
> Gezi arkadaşları toplandık. Gecikmemek ve ertesi gün hizmetçi ve binek hayvanı olmaksızın dosdoğru yola koyulmaya, yol azığı için herkesin nesi varsa yanına almasına karar verdik. Buna göre Ahmed babasının mağazasından kesme şeker ve çay, Muhammed bahçelerinden yeşillik ve kayısı, ben değirmenden birkaç pişmiş semiz tavuk ve kuru ekmek, Hüseyin ise mühendislik malzemeleri, peynir ve tereyağı alacaktı. Mustafa hepimizden yapılı olduğu için hepsini

247 Hayatı hakkında bkz. *Meydan Larousse*, VI/424.

248 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/295.

249 Muzafferî yani Muzafferüddin Şah devri.

omuzlayıp gökyüzünün kapısına yani dağın zirvesine kadar götürmeyi kabul etti. Hüseyin bana "Ne güzel dağıtım yaptın! Bu ince görüşünüzden çok memnunum ve hatırlıyorum, herkesten yerine getirmekte incinip darılmayacağı şeyi istediniz. Bu övünülecek yönteminizi öğretmenlerin sıraya konması, okulların derecelendirilmesi ve öğrencilerin giysisi hususunda şûrâ meclislerindeki yöntemlerinizden hatırlıyorum" dedi. Tanrı'nın kullarına verdiği görev güçlerinin yettiğincedir. Kuşkusuz yağ sütten alınmalıdır. Alemi aydınlatan, güneş ışığıdır; ay değil. Okuma yazma bilmeyen öğretmenden çocuğu eğitmesini beklemek demirciden saatçilik istemektir. Babasının günlük azığını zahmetle elde ettiği çocuktan okul giysisi istemek bilinçsizliktir...

Ertesi gün kararlaştırılan saatte toplandık. Arkadaşların hazırlıklarını gözden geçirdim. Hepsi tamdı. Heybeyi Mustafa'nın omuzuna yükledim. Yol duasını okuyup yola çıktık. İçinden geçmemiz gereken çarşı kavşağına vardık. Büyük bir kavga gördük. Çarşının ortasına sicim germişler. Sicimin öte yanında yaklaşık elli kişi birbirleriyle veryansın dövüşüyor. "Yakala! Bırakma!", "Yahu n'oluyor be?", "Ey mümin! Bir salavat gönder!", "Şeytana lanet oku!" sesleri insanın kulağını sağır ediyor, habire yumruk, sopa birbirlerinin tepelerine vuruyorlardı. Birkaç tane kınından çekilmiş kama ve yatağan külhanbeylerin ellerinde şimşek gibi parlıyordu. Gelip geçenler iki tarafta kalmış, çevredeki dükkanlardan bakanlar şaşkın ve korku içindeler. Dükkanının önünde ateşli kavganın sürdüğü ihtiyar bir züccaciyeci kavgacıların kavga yerlerini değiştirmeleri için Allah, peygamber aşkına yalvarıp yakarıyordu. Bu arada kavga edenler arasın-

da boyu, elindeki büyük sopayı uzun boylu rakibinin başına indirmeye yetmeyen kısa boylu bir adam züccaciye mağazasının sekisine sıçradı. Mağaza sahibi onu aşağı atmak istediyse de vurmak için sopayı kaldırdığında sopa büyük avizeye isabet etti ve avizeyi kırdı. Her kırık ötekine, ikinci üçüncüye çarpıyordu. Kırık cam parçaları dolu gibi diğer eşyaların üstüne düşüp kırıyordu. Büyük birşangırtı yükseldi" [250]

Mesalikül-muhsinin inşa tarzı ve üslup bakımından Tâlibof'un en iyi eseridir. Tâlibof bu eserinde İran edebiyatında yeni bir tarz ve değişik bir üslubun mucidi olarak gözükür.[251]

3- *Mesâilül-hayat*: Meşrutiyet fermanının ilan edildiği yıl olan 1906'da Tiflis'te basılan bu eserin[252] kahramanı Kitab-ı Ahmed'in kahramanı Ahmed'dir. Kitab-ı Ahmed'in üçüncü cildi sayılan bu eserde genç bilgili bir mühendis olan Ahmed, türlü sorunları çözüme kavuşturur. Tâlibof siyasal ve sosyal hürriyetten söz eder ve kitabın sonunda Japonya anayasasını tercüme eder.[253]

4- *Pendnâme-i Markus Kayser-i Rüm*: Tâlibof'un Yunanca'dan Rusça'ya çevrilmiş metninden 1893'de Farsçaya çevirdiği ve veliaht Muzafferüddin Mirza'ya ithaf ettiği bu eser[254] 1897 yılında İstanbul'da Ahter matbaasında basılmıştır. Eser Roma imparatoru filozof Marcus Aurelius'un (161-180)[255] öğütlerini ihtiva eder. Tercümeden tercüme olmasına rağmen eserin dili sade olup anlaşılması kolaydır. Mesela:

---

250 *Mesalikül-muhsinin*, s.57-60.

251 *Ez Sabâ tâ Nimâ*, 1/298.

252 Bkz. *Kitab-ı Ahmed*, s.139-213.

253 *Sınaht-ı edebiyat-i imruz*, s.69.

254 Bkz. Kitab-ı Ahmed, s.219-293; krş. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, s.161.

255 Hakkında geniş bilgi için bkz. Prof.Dr.Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İstanbul 1976, s.221-238.

"Aklında olsun! Dağlarda, deniz kıyılarında, şehirlerde ve köylerde oturanların hepsi insandır. Eflatun doğru söylemiş. Padişah çobandan da birşeyler öğrenebilir. Çünkü saraylarının duvarları arasında kalan, doğa'nın kitabından habersizdir."[256]

5- *Kitab-ı Fizik ya hikmet-i tabî'iyye*: Tâlibof'un bilimsel bir çevirisi olan bu eser 1893'de İstanbul'da Ahter matbaasında basılmıştır. Bu eser Farsça ilmî nesrin sade örneklerinden biri sayılır.[257]

6- *Nuhbe-i Sipihrî*: Nâsihüt-tevarih'in özeti mahiyetinde olup 1892'de İstanbul'da ve 1904 yılında Tahran'da basılmıştır. Eser İslam Peygamberi'nin hayatını anlatır ve sonunda Peygamber ve İslamı öven bir tarihçinin görüşlerini çevirir.[258]

7- *Hey'et-i cedîde*: Camille Flammarion'un Fransızcadan Rusçaya çevrilmiş eserini *(The New Astronomy)*[259] Farsçaya çeviren Tâlibof bu eseri 1894 yılında İstanbul'da Ahter matbaasında bastırmıştır. Kitap sadrazam Mirza Ali Asgar Han'a takdim edilmiştir.

8- *İzahat derbâre-i Azâdî*: Tâlibof'un meşrutiyet hareketleri sırasında kaleme aldığı bu eserde özgürlük, millet meclisi, meclisin faydaları, kanun ve meclis karşısında halk ve milletvekillerinin ödevlerini açıklamıştır.[260] Kitap 1907 yılında Tahran'da basılmıştır.

9- *Siyaset-i Tâlibî*: Tâlibof'un hayatında basılmasını istemediği bu eser[261] ancak 1911'de ölümünden sonra Tahran'da basılmıştır.

---

256 Pendname-i Markus, *Kitab-ı Ahmed*, s.240.

257 *Berresî-i edebiyat-i imrûz-i Iran*, s.85.

258 a.g.e., s.84.

259 Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, s.161.

260 *Sinalıt-i edebiyat-i imruz*, s.70.

261 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i Iran*, s.86.

Tâlibof'un *Hablül-metin*,[262] *Encümen*[263] ve *Tebriz*[264] gazetelerinde çıkan makale ve şiirleri de ayrı bir eser sayılabilir.

Farsça sade nesrin temelini atan Tâlibof'un dili sade, tabiî ve sağlamdır. Azerbaycan Türkü olmasına, hatta ömrünü Rusya'da geçirmesine ve az da olsa Farsçada Türkçenin etkisi altında kalmasına rağmen[265] Farsçayı eserlerinde çok başarılı olarak kullanmıştır. Hatta o zamana kadar Farsçaya yerleşmemiş olan bilimsel terimlerin karşılıklarını bulmakta, yaptığı tercümelerde güçlük çekmediği görülebilir.[266]

b. Hacı Zeynülâbidîn-i Merâga'î (1839-1910)

İran dışındaki sade nesrin temsilcilerinden biri de Hacı Zeynülâbidîn-i Merâga'î'dir. Zeynülâbidîn 1839 yılında Batı Azerbaycan'daki Merâga şehrinde doğmuş, ilk tahsilini tamamladıktan sonra Erdebil'e, oradan da Tiflis'e giderek adı geçen şehirde ticaret hayatına atılmıştır. Ticaret yanında siyasetle de ilgilenmiş, bu arada Rus uyruğunu da kabul ederek Yalta'da uzun bir süre kalmıştır. Yalta'da ticaretten vazgeçerek dükkanını satan Zeynülâbidîn İstanbul'a gitmiş ve bu şehirde 1904 yılında Rus uyruğundan çıkmıştır. İstanbul'da ömrünün sonuna kadar kalmaya karar vermiş ve siyasî mücadelelerini kalemiyle sürdürmüştür. İstanbul'da yayımlanan *Şems*[267] ve *Ahter* gazetelerinde çalışmış,[268] aym zamanda Hindistan'da neşredilen *Hablül-metin*[269] gazetesine de makale ve yazılarını göndermiştir. Zeynülâbidîn 1910 yı-

---

262 *Fihrist-i ruznamehâ-yi farsî*, s.59-64.

263 a.g.e., s.18 v.d.

264 s.38.

265 Rypka, *Iranische Literatur Geschichte*, s.330.

266 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/299.

267 *Fihrist-i ruznamehâ-yi farsî*, s.99.

268 Rypka, *Iranische Literatur Geschichte*, s.360.

269 *Fihrist-i ruznamehâ-yi farsî*, s.59-64.

lmda İstanbul'da vefat etmiştir.

Nesirde sadeleşme yolunda çalışan Zeynülâbidîn bu görüşünü şöyle açıklar:

"Zamanımızın gereği, sade yazıdır. Kaleminde ve düşüncelerini ortaya dökmekte hünerli olan İran edebiyatçılarının bundan böyle yurt sevgisi manzum olsun, mensur olsun, açık kelimelerle ve sade cümlelerle halka sunmaları, aynı zamanda, sade yazının kurucusu ve teşvikçileri olmaları gerekir" [270]

Zeynülâbidîn bu görüşlerine uygun olarak üç cilt halinde ilk Farsça roman olan[271] *Seyahatnâme-i İbrahim Beg ya belayi taassub-i û* adlı eleştiri mahiyetindeki eserini yazmıştır. Hikâyenin kahramanı İbrahim Beg, Zeynülâbidîn gibi bir tüccar oğlu olup hayalî bir kahramandır. Mısır'da yaşar ve yurt özlemi çeker. İbrahim Beg İran'a gitmek, İmam Rıza türbesini ziyaret etmek ve yıllar sonra tekrar vatanını görmek üzere Mısır'dan Osmanlı ülkesine gider. Kitabın ikinci cildinde İran'dan Mısır'a döner. İran'ın iç açıcı olmayan durumunu görmekten hastalanır ve bu acıya dayanamayarak ölür. Üçüncü ciltte lalası Yusuf Emû, onu ve bütün İranlıları rüyasında görür. Bu arada batıl inançlar eleştirilir.[272]

Kitapta genel olarak hükümet memurlarının zulmüne dayanamayıp İran'ı terkeden insanların durumları anlatılırken İran toplumunun düzeni, siyasî ve ekonomik hayat, din ve inançlar, eğitim ve öğretim gibi önemli sorunlar sosyal yönleriyle eleştirilir. Zeynülâbidîn, kitabını meşrutiyet rejiminin kurulması, halk idaresi ve parlamento sistemine geçilmesi isteği ile bitirir.[273] Sanat değerinden çok, siyasî ve sos-

---

270 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/307

271 Rypka, *Iranische Literatur Geschichte*, s.359.

272 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.76.

273 *İdeoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.98; krş. *Tarih-i meşrûta-i İran*, s.45.

yal yönü kuvvetli olan bu eserin dili aşağıda çevirisi verilen parçadan da anlaşılacağı gibi halkın anlayacağı kadar sadedir.[274] Bu eserinde, Rusya ve Osmanlı ülkesinde kalması ve özellikle kendisinin Azerî Türkü olması sebebiyle Türkçe ve Rusça sözcüklere de rastlanır.[275]

> "Filan ayın onsekizinde Meşhed-i mukaddes'i ziyaret ve İran'ı gezmek için, gerçekte amcam, hatta babam yerinde olan bendenizin hocası Yusuf Emû ile gece yarısı saat ikide trenin birinci mevkiinde İskenderiye'ye doğru yola koyulduk. Ayın gün, günbatımına iki saat kala oraya vardık. O geceyi adı geçen şehirde geçirip ertesi gün öğleden sonra saat dörtte birinci mevkiinden bilet aldığımız 'Prens Abbas' adlı vapurla İstanbul'a hareket ettik. İki gün iki gece sonra İstanbul'a geldik. Dördüncü gün biletlerimizi İran ve Rusya konsolosluklarında vize ettirerek 'Nemse' vapuruyla yine birinci mevkide Batum'a yöneldik. Hareketin beşinci günü oraya vardık.
>
> Rus gümrük memurları gelip eşyaları aradılar, biletleri de vapurda vize ettiler. Ve indik. İskelede İranlılardan oluşan bir kalabalık gördüm. Ama son derece perişan bir halde. Tümünün giysileri eski, parça parça olmuş, benizleri sarı ve zayıf. Bu hallerine şaşırıp üzüldüm. O esnada onlardan bir kısmı 'Güzel kahvehanemiz var. Kalacak yer de var' diye etrafımızı aldılar. Eşyalarımızı taşımak istediler. Aralarından biri 'Gitmeyin' diye işaret etti. Yusuf Emû'yu bir yana çekerek yavaşça kulağına 'Sakın bunların kahvesine gitmeyin! Hepsi aç, hırsız ve yankesicidir. En iyisi şu-

---

274 Zaten yazar, bu eserinde kısa ve sade bir yazı örneği hazırlamak istediğini söyler. Bkz. *İdeoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.88.

275 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.77.

racıkta İmperial oteline gidip orada kalın. Her ne kadar geceliği bir iki menat fazla olsa da her türlü zarardan uzak olursunüz' diye fısıldadı. Yusuf Emû hammala 'İmperial oteline gideceğiz' dedi. Orada, geceliği iki menat olan bir oda tutup geceledik. Sabahleyin çıkıp bir hemşehriye rastgelerek 'Tiflis'e araba ne zaman kalkıyor?' diye sordu. 'Biri şimdi, diğeri gece' dedi. Baktık ki bu arabaya yetişemeyeceğiz 'Akşama kadar şehirde gezinelim' dedim. O hemşehriden adını ve memleketini sordu. 'Adım Ali ve Lenkeranlıyım' dedi. O da 'Nereden teşrif ediyorsunuz?' diye sordu. 'Mısır'dan' dedim. 'Ben de bir süre Mısır'da kaldım' dedi. Bazılarını sordu. Dedim ki 'Şaşılacak şey! Bu memlekette ne tarafa baksam, hep İranlı görüyorum. Ama hepsi perişan, pejmürde ve işsiz. Anlaşılıyor ki hepsi yoksul insanlar' 'Evet, burada hemşehri çoktur. Bugün pazar ve her yer tatil olduğu için burada toplanmışlar. Yarın çoğu işe gider' dedi. 'Ne iş tutarlar?' dedim. 'Kırk elli manava, aşçı, seyyar satıcı dışında hepsi amele ve hammaldır. Geriye kalanı avare ve ölmeyecek kadar yiyeceğe muhtaçtırlar' dedi. 'Ne kadar varlar?' diye sordum. 'Dört-beş bin kişi olmalılar' dedi. Kendi kendime 'Allah Allah! Bu ufacık şehirde dört-beş bin İranlı, o da bu perişanlık içinde!' dedim. 'Bayım, siz ne diyorsunuz? Bütün Kafkasya şehirleri, kasabaları, hatta köyleri bile böyle İranlılarla doludur' dedi..."[276]

c. *Mirza Melkum Han (1833-1908)*

Daha çok gazeteciliği ile tanınan Mirza Melkum Han 1833 yılında Isfahan'da doğdu. Küçük yaşta iken Fransa'ya

276 *Seyahatname-i İbrahim Beg*, s.47-49.

gitti ve siyasî hukuk tahsili yaptı. 1852 yılında İran'a dönerek sarayda mütercimliğe başladı. 1857 yılında Tahran'da, başlangıçta Fransa Framason teşkilatının İran'daki şubesi zannedilen Ferâmuşhane'yi kurdu.[277] "Genelde insanlığı ve özellikle İran milletini ıslah" prensibini[278] taşıyan bu kuruluşun üyeleri Melkum Han'ın başkanlığında yapılan her çalışmanın İran'da meşrutiyet rejiminin kurulması yolunda olması kararına vardılar. Cumhuriyetçilik fikirlerinin tebliğ edilmesi ve bazı şehzadelerin ayaklanmaları üzerine bu kuruluş 1861 yılında kapandı. Bu hadiseden ve babası Mirza Yakub Han'ın İstanbul'da vefat etmesi üzerine[279] Melkum Han İstanbul'a giderek Dışişleri Bakanlığında çalıştı. Burada edebî meclislere katıldı. Mebde-i terakki ve Şeyh u vezir risalelerini kaleme aldı. Sonra İran'a dönerek sarayda çeşitli görevlerde bulundu. Bu arada Nazımüddevle lakabını aldı. Avrupa'daki elçiliklerini müteakip Londra'ya giderek *Kanun*[280] gazetesini yayınladı. Bu gazetede Panislamizm akımının öncülerinden Seyyid Cemaleddin-i Afganî (ölm. 1897)[281] ile birlikte İran'ın idarî düzenini, yabancılara verilen imtiyazlardan dolayı Nâsırüddin Şah ve sadrazamı Eminüssultan'ı sert bir dille eleştirdi.[282] Bu gazete şah tarafından yasaklanmasına rağmen yine halkın eline geçebiliyordu.

Melkum Han Roma'daki son görevinden sonra 1908 yılında İsviçre'nin Lozan kentinde vefat etti.

Melkum'un nesirde kendine has bir üslubu vardır ve buna Melkum Mektebi denilebilir.[283] O, karşılıklı konuşma

277 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/314-315.

278 a.g.e., 1/315.

279 *Tarih-i bîdârî-i İranîyan*, s.121.

280 *Fihrist-i ruznamehâ-yi Farsî*, s.122.

281 Bkz. bu kitap, içindekiler.

282 *İdeoloji-i nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.28; krş. *Tarih-i meşruta-i İran*, s.11.

283 *Sebkşinasî*, III/374.

şeklinde ve piyes tarzında makaleler yazarak İran'ın sosyal, politik ve idari yönlerini eleştirmiştir. Ayrıca İngiliz filozofu Stuart Mill'in (1806-1873) eserini *Der-i Âzâdî* (Özgürlük Kapısı) adıyla Farsçaya çevirmiştir. Risalelerinin arasında en meşhur olanı *Refik u vezir* adlı risalesidir.[284]

d. Seyyid Cemaleddin-i Afganî (1838-1897)

Seyyid Cemaleddin İran dışında siyasî- edebî çalışmalarını sürdüren, Panislamizm (İslam birliği) için uğraşan kimselerin en önemlilerinden biri, hatta Ortadoğu ülkelerinde İslam birliğini sağlamaya çalışanların önderidir.

1838 yılında doğan Seyyid Cemaleddin'in doğum yeri ihtilaf konusu olmuştur. Afganistanlı olduğu söylenirse de İranlılar Esedabad'lı olduğunu kabul etmektedirler.[285] Seyyid, Kazvin, İsfahan ve Meşhed'de öğrenim görmüş, bir ara Hindistan'a giderek İslamî ilimler okumuştur. Hindistan'da hür düşünceli bir kimse, hürriyet, kardeşlik ve eşitlik sözlerinin savunucusu olarak tanınan Seyyid hacdan döndükten sonra Afgan padişahı Muhammed A'zam zamanında iyi bir mevki elde etmiş, ancak Afganistan'daki karışıklıklardan dolayı Hindistan'a gitmiş ve orada riyaziyat dersleri almıştır. 1869 yılında İstanbul'a gelip sadrazam Emin Ali Paşa, Fuad Paşa ve devlet ricali tarafından büyük bir hürmet ve ilgi ile karşılanan Seyyid[286] İstanbul'da Meclis-i Maârif-i Umumî üyeliğine seçilmiş, bu da şöhretinin artmasına sebep olmuştur. Seyyid'den İstanbul'da bulunduğu sıralarda, öğrencilerde sanat zevkini teşvik etmesi için Darülfünun'da bir konferans vermesi istenmiş, o da bu teklifi kabul etmiş,[287] ancak

---

284 Risaleleri için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/319.

285 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/367; ayrıca Cemaleddin-i Afganî'nin nesebi ve menşei hakkında geniş bilgi için bkz. *Rahnema-yi kitab*, yıl 1349, sayı 5-7, s.357-366.

286 *Tarih-i bîdâr-î-i İranîyan*, s.56.

287 Müderris-i Çihardehî, *Seyyid Cemaleddin-i Esedabadî*, s.27; bu konferansın

konferanstan sonra Şeyhülislam Hasan Fehmi efendi ile aralarında anlaşmazlık çıkmış, bu dava gazetelere kadar yansımış ve sonuçta bir süre için de olsa Seyyid'den İstanbul'dan uzaklaşması istenmiştir. Seyyid 22 Mart 1871'de İstanbul'dan ayrılarak Mısır'a gitmiş ve faaliyetlerini orada sürdürmüştür.[288] Bunu müteakip Hindistan'a giden Seyyid, orada meşhur eseri *Risale-i Niçriye-i tabîîyye* veya *Risale der redd-i mezheb-i dehriyyin*'i kaleme almıştır. Bir ara Paris'te arkadaşı Muhammed Abduh ile birlikte Doğu'nun siyaseti hakkında ilgi çekici makalelerin yayınlandığı *Urvetül-vüska*[289] gazetesini yayınlamıştır. Bundan sonra Nâsırüddin Şah'm davetlisi olarak İran'a gitmiş, Şah tarafından ilgi ve saygıyla karşılanmış ancak, tanzimat ve ıslahatın gerekliliğinden, özgürlük ve adaletten çekinmeden söz ettiği için İran'dan ayrılmak zorunda kalarak Moskova ve Petersburg'a gitmiştir. Burada yayınlanan dergi ve gazetelerde İran, Afganistan, Osmanh Devleti, Rusya ve İngiltere politikaları hakkında makaleler[290] yazmıştır. Oradan Londra'ya giden Seyyid 1891 yılında İngilizce ve Arapça olmak üzere iki dilde *Ziyâü'l-hâfıkîn* adlı aylık bir dergi çıkarmış, ancak bu dergi Şah ve devlet aleyhindeki yazılardan dolayı kapatılmıştır. Bu esnada Sultan Abdülhamid'in Londra elçisi Rüstem Paşa vasıtasıyla İstanbul'a davet edilen Seyyid bu teklifi kabul ederek İstanbul'a gelmiş, hükümdar tarafından ilgi ile karşılanmış ve kendisine Nişantaşı'nda bir köşk verilmiştir. Seyyid, Abdülhamid tarafından kendisine verilmek istenen makam, rütbe ve nişanları "Bilgin bir insanın görevi makam ve rütbe sahibi olmak değildir" gerekçesiyle kabul etmemiştir.[291] Sey-

---

muhtevası için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/369

288 Müderris-i Çihardehî, a.g.e., s.32.

289 *Tarih-i bîdârî-i İraniyan* , s.59.

290 *Tarih-i bidarî-i Iraniyan*, s.59.

291 Muderris-i Çihardehî, a.g.e., s.100.

yid, Mirza Aka Han-ı Kirmanî (ölm. 1896), Şeyh Ahmed-i Ruhî (ölm.1896) ve Habîrül-mülk-i Kirmanî gibi kimseleri etrafında toplayarak düzenlediği toplantılarda ve yazılarında Kaçar hükümdarı Nâsırüddin Şah'ı tenkid etmiş, bunun üzerine İran hükümeti tarafından Osmanlı Devletinden Seyyid ve arkadaşlarmm İran'a teslim edilmeleri istenmiş, ama sadece arkadaşları İran'a teslim edilmiştir.

Seyyid Cemaleddin geçirdiği bir hastalıktan kurtulamıyarak 9 Mart 1897 tarihinde İstanbul'da vefat etmiş ve Maçka'da[292] defnedilmiştir. Yıllar sonra Seyyid'in mezarı Afgan Şahı ile dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü arasındaki antlaşmadan sonra Kabil'e nakledilmiştir.[293]

Seyyid Cemaleddin, anlatmak istediklerini daha çok sözlü olarak ifade ettiği için az sayıda yazılı eser bırakmıştır. *el-Red aled-dehriyyîn* adlı Arapça risalesi bir yana bırakılacak olursa, *Urvetü'l-vuskâ*,[294] *Ziyâûl-hâfıkîn* ve *Kanun* gazetelerine yazdığı makalelerindeki üslubu sade ve akıcıdır. Mektuplarmda ise Arapça kelimelere fazla yer verir.[295]

e. *Mirza Aka Han-ı Kirmanî (1854-1896)*

Nâsırüddin Şah devrinin edebî ve sosyal simalarının en önemlileri arasında olan Mirza Aka Han-ı Kirmanî 1854 yılında Kirman'da doğdu. Babası Mirza Abdurrahman ehl-i hak inancındaydı.[296] Annesinin ataları ise Zerdüşt dinine mensuplardı.[297] Nitekim ebeveyninin ayrı ayrı inançlara mensup olmaları onun ruhunda büyük bunalımlara ve de-

---

292 Yahya-yı Ariyenpur Beyoğlu'nda Şeyhler mezarlığına defnedildiğini kaydetmektedir. Bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/379.

293 Muderris-i Çihardehî, a.g.e., s.103.

294 *Fihrist-i ruznameha-yı Earsî*, s.115.

295 Mektuplarından birkaç örnek için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/386-389.

296 *Fihrist-i ruznameha-yı Farsî*, s.122.

297 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.63.

vamlı bir bedbinliğe yol açtı. Mirza Aka Han, Kirman'da tahsilini yaptı. Bu arada İngilizce ve Fransızca öğrendi. Ömrünün sonuna kadar en iyi arkadaşı olacağı Şeyh Ahmed-i Ruhî (ölm.1896) ile birlikte 1887 yılında İstanbul'a gitti. Hacı Mirza Hasan Han ile birlik olup üç arkadaş Seyyid Cemaleddin-i Afganî'ye (ölm.1897) bağlandılar. İran, Necef, Samerra bilginleri ile önemli mevkide bulunan devlet adamlarını Panislamizme davet ettiler. Bu hususta yazılar yazdılar.

Mirza Aka Han İstanbul'da Mirza Mehdi Han Ahter ve Muhammed Tahir-i Mirza ile tanıştı ve *Ahter*[298] gazetesinde Kaçar hükümetini, Nâsırüddin Şah ve sadrazam Mirza Ali Asgar Han'ı çekinmeden eleştirdi.[299] *Ahter* gazetesindeki yazıları onu doyurmayınca bu işinden ayrılarak İstanbul'daki İran okulunda öğretmenliğe başladı. Ancak bu işte de fazla kalmadı.

1889 yılında Londra'da *Kanun* gazetesi yayınlanınca Melkum Han'a *Kanun*[300] gazetesinde çalışmak istediğini bildirdi ve mektubunda "Gönlüm hepinizden yüz kez çok İran'ın hercümerçliğinden dolayı kan doludur"[301] diyerek durumunu anlatmaya çalıştı ve makalelerini bu gazetede yayınladı.

İran sadrazamı Ali Asgar Han kendisini tenkid eden Mirza Aka Han'ın yakalanmasını istedi. İran elçisi de, arkadaşlarıyla birlikte Mirza Aka Han'ı Ermeni ayaklanmasına katılmış gibi göstererek[302] Osmanlı Devletinden İran'a teslim edilmelerini istedi. Ancak Osmanlı Devleti İran'ın bu isteğini kabul etmeyerek 1895 yılında yukarıda adı geçen diğer iki arkadaşıyla birlikte Trabzon'a sürerek hapsetti. Aynı yıl Mirza Rıza

---

298 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.7-8.

299 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.64.

300 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.122.

301 *Berresi-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.64.

302 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/390.

Kirmanî, ellinci saltanat yılı törenlerine birkaç gün kala Nâsırüddin Şah'ı öldürdü. Bu hadiseden sonra İran Mirza Aka Han-ı Kirmanî, Şeyh Ahmed-i Ruhî ve Hacı Mirza Han Habîrül-mülk'ü tekrar geri istedi. Osmanlı Devleti bu kez üçünü de İran sınırında teslim etti. Veliahd Muhammed Ali Mirza'nın emriyle her üçünün de başları vuruldu.[303]

Nesirde sadeleşme taraftarı olan Mirza Aka Han'ın eserlerinde kullandığı nesir iki türdedir. Tarihî yazılarında ve araştırmalarında sağlam bir üslubu vardır. Fakat siyaset, yurt sevgisi ve halk eğitiminden söz ettiği yerlerde dili sadeleşir ve günlük konuşma havasına bürünür.[304]

Mirza Aka Han'ın eserleri beş grupta incelenebilir:

a. Tarihî eserleri;
b. Tebliğ yani propaganda mahiyetindeki yazıları;
c. Edebî araştırma eserleri;
d. Romanları;
e. Çevirileri.

a. Tarihî eserleri:

Tenkidli ve tahlilli bir İran tarihi yazmak isteyen Mirza Aka Han bu görüşünü Melkum Han'a şöyle açıklar: "Bu hakirin gayesi, İran saltanatının başlangıcından tutun da çağımıza kadar her asırda İran'ın ilerleme ve gerilemesini açıklamaktır. Her ne kadar yazarı için tehlikeli olsa da bugün İran için böyle bir tarih de çok gereklidir."[305]

Ayîn-i İskenderî adlı tarih kitabı eski İran tarihini içine alır. İslamdan Selçuklulara kadar yazdığı ikinci kısmını beğenmediğinden bu bölümü kitabına almamıştır. Kitabın yazılan kısmı 1906-1908 yıllarında Tahran'da basılmıştır.

Nâme-i bâstan ise manzum olarak Şehnâme vezni (müte-

303 Mirza Aka Han hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Seyyid Muhammed Muhît-i Tabâtabâî, Râhnemâ-yı kitab*, yıl 1353, sayı 4-6, s.243-250.

304 *Berresi-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.66.

305 *Şınaht-ı edebiyat-ı imruz*, s.56.

karib) ve üslubu ile yazdığı tarihî bir eser olup 1895 yılında Trabzon hapishanesinde bulunduğu yıllarda kaleme almıştır.[306]

Mirza Aka Han bu manzum tarihinde edebî görüşlerini şöyle açıklar: "Edebiyatçılarımızın ve şairlerimizin eserlerinden şimdiye kadar ne elde edilmiştir? Bol bol mübalağa yapılmıştır. Medhetmişler, sonunda padişah ve vezirleri türlü rezalet ve sefahate teşvik etmişlerdir. Tasavvufî şiir söylemişler; bu da tembellik ve yoksulluktan başka bir şey doğurmamıştır. Gül ve bülbül hakkında tegazzül yapmışlar, gençlerin ahlakım kötü yola sürüklemişlerdir. Hezeliyatları fitne fücur ve fahişeliğin yayılmasından başka fayda sağlamamıştır. Unsurî, Rûdekî ve Ferruhî gibilerin kasideleri Samanî ve Gaznelileri çökertmiş, Şeyh Irakî ve Mağribî'lerin tasavvuf şiirleri tembelliği doğurmuş, Enverî, Zahîr-i Faryâbî, Reşîd ve Kemâl-i Hocendî gibileri mağrur padişahları ortaya çıkarmış, Sa'dî gibilerin aşıkane beyitleri İran gençlerinin ahlakım tümüyle bozmuştur. Bunun yanında Batılı şairler de şiir söylemişler ve söylemektedirler. Ancak, şiirlerini mantığa uygun olarak yazmışlardır. Düşünceleri aydmlatmak, hurafeleri kaldırmak, gafilleri uyarmak, sefihleri eğitmek vb. şeyler şiirlerinde görülmektedir."[307]

b. Mirza Aka Han'm ikinci gruptaki eserleri tebliğ yani propaganda mahiyetindedir. *Sad Hitâbe* adlı eserini hitâbe adım verdiği fasıllar şeklinde yazmış, ancak 42. fasılda kalmıştır. Bu kitap Kemâlüd-devle-i Dihlevî adında hayalî bir Hind şehzadesi ile Celâlüd-devle-i İranî adında yine hayalî bir İran şehzadesi arasındaki yazışmalardan ibarettir. Bu yazışmalarla İran halkı uyandırılmaya çalışılmıştır. Sad Hitâbe'de söz tekrarları çok olup Fethali Ahundzade'nin üslup

306 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/391.

307 a.g.e., aynı yer.

ve plan anlayışı açıkça görülür.[308] Mirza Aka Han'ın *Se Mektub* (Üç mektup) adlı, siyasî düşüncelerini açıkladığı bir eseri daha vardır. Fakat yalnız bir mektubu bugün mevcuttur. *Heftad u du millet* (Yetmişiki millet) adlı kitabının konusu Bernardin de Saint-Pierre'in *Kahvehâne-i Sûret* adlı eserinden alınmış ve İslamiyete adapte edilmiştir.[309]

Mirza Aka Han, *Hikmet-i Nazarî* (Teorik hikmet) adında eski Hind, İran ve Yunan düşüncelerinin tahlillerini yaptığı bir kitap yazmış, bunu Bâbî, Ezelî ve Bahâî törenlerinin açıklandığı *Heşt Behişt* (Sekiz Cennet) adlı kitap takip etmiştir. Mirza Aka Han *İnşaallah, Maşaallah* risalesinde Kirman Şeyhiye tarikatının lideri olan Hacı Muhammed Kerim Han'ın inançlarının bir kısmını reddeder ve hurafeye dayanan düşünceleri tenkid eder.[310]

c. Mirza Aka Han'ın edebî mahiyetteki eserleri arasında Sa'dî'nin Gulistan'ını taklit ederek yazdığı *Rızvan* adlı kitabında din adamlarını ve politikacıları, Ubeyd-i Zâkânî'nin tarzıyla eleştirir. Bir beytinde "Vaizler her sözü istedikleri hadis elbisesine büründürerek söylerler, fakat kendilerinden delil isteyen olursa onlara habis derler" der.[311]

Mirza Aka Han'ın, *Nâme-i suhan* adında, İran'ın geçirdiği edebî değişmeleri özetleyen bir kitabı ve eski edebî üslupları değerlendiren *Reyhan* adlı bir eseri daha vardır.

d. Mirza Aka Han'ın roman yazdığı biliniyorsa da, bugün mevcut olmayan bu romanların Mezdek, Mani, Nadir Şah ve Şah Sultan Huseyn-i Safevî hakkında tarihî romanlar olduğu bilinmektedir.[312]

---

308 *Berresî-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.67

309 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/392; Bu kitabı Muhammed Ali Cemalzade Farsçaya tercüme etmiştir (Berlin 1925).

310 *Berresi-i edebiyat-i imruz-i İran*, s.68.

311 *Şınaht-ı edebiyat-ı imruz*, s.58.

312 *Berresi-i edebiyat-ı imruz-i İran*, s.69.

e. Mirza Aka Han, A.Fénelon (1651-1715)'un *Télémaque* adlı eserini Fransızcadan Farsçaya tercüme etmiştir. Yarım kalan bu tercümenin[313] sağlam bir üslubu ve akıcı bir dili vardır.

f. Şeyh Ahmed-i Ruhî (1855-1896)

İran düşünce inkılabının önderlerinden Şeyh Ahmed-i Ruhî 1855 yılında Kirman'da doğdu. Arapça, fıkıh, hadis gibi ilimleri tahsil ettikten sonra bir süre imamlık ve vaizlik yaptı. 1887 yılında Mirza Aka Han-ı Kirmanî ile birlikte İstanbul'a gitti ve burada yayınlanmakta olan Farsça *Ahter* gazetesine makaleler yazdı. Bu arada Mirza Aka Han ile birlikte Mirza Yahya Nuri'nin (Subh-i Ezel) kızlarıyla evlendiler.[314] Seyyid Cemaleddin-i Afganî ve dostları ile birlikte Panislamizm yolunda çalışmalarda bulundu. Nâsırüddin Şah'ın öldürülmesinden sonra Mirza Aka Han Kirmanî ve Mirza Hasan Han Habîrül-mülk ile birlikte veliahd Muhammed Ali Mirza'nın (cül.1906) emri üzerine başı vuruldu.[315]

En önemli eseri *Heşt Behişt* (Sekiz Cennet), Ezelîlerin Bâbiye tarikatinden ayrıldığı noktaları açıklayan bir kitaptır. Ayrıca Bâbîlerin önemli kimselerinin de biyografilerini verdiğinden kaynak kitaplar arasında sayılır.

g. Mirza Habîb-i Isfahanî (1833-1897)

Mirza Habîb İran dışında sade nesrin temsilciliğini yapan aydın düşünceli İranlılardan biridir. 1833 yılında Isfahan'da doğmuş ve tahsilini İsfahan ve Tahran'da sürdürmüştür. Sadrazam Sipehsâlâr Muhammed Han'a hicviye yazdığı ge-

313 *İdeoloji-yi nehzat-i meşrutiyet-i İran* , s.56.

314 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/394.

315 Şeyh Ahmed-i Ruhî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Seyyid Muhammed Muhît-i Tabâtabâî, Mirza Aka Han ve Şeyh Ahmed-i Ruhî, *Rahnema-yı kitab*, yıl 1353, sayı 4-6, s.243-250.

rekçesiyle hapsedilmiştir.[316] 1866 yılmda İstanbul'a gelen Mirza Habîb, Maarif Encümeni âzâlığı yapmış, bu arada Dâstan mahlasıyla şiir söylemiştir. Şeyh Ahmed-i Ruhî (ölm. 1896) ve arkadaşlarıyla edebî toplantılara katılmış, *Ahter* gazetesinde makaleler yayınlamıştır. 1893 yılmda hastalanarak tedavi için Bursa kaplıcalarına giden Mirza Habîb 1897 yılmda Bursa'da vefat etmiştir.

Mirza Habîb Arapça ve Türkçenin yanısıra İstanbul'da bulunduğu sıralarda Fransızcayı da öğrenmiş, bunlar onun iyi bir mütercim olmasmda yarar sağlamıştır. Mirza Habîb'in çalışmaları üç kısımda incelenebilir:

a. Gramer çalışmaları: Mirza Habîb'in gramer çalışmaları diğer eserlerinden daha önemlidir. Her şeyden önce Farsça "destûr" (gramer) kelimesini sarf ve nahiv anlammda kullanan ilk kimsedir.[317] Destûr-i suhan adını verdiği gramer kitabı 1289/1872 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bu kitabını İstanbul'da Farsça öğrenimine karşı büyük bir ilgi duyulduğu ancak elde yeterli bir gramer kitabı bulunmadığı için yazdığım belirtir.[318] 1890 yılında *Destûr-i suhan*'ın özeti mahiyetinde *Debistân-ı Parsî* adlı başka bir gramer kitabı daha yazarak bastırdı. 1886'da basılan ve Farsça öğretim metodunu içeren *Berg-i sebz* adlı eserinden başka *Hulâsa-i Râhnemâ-yi Fârsî* (İstanbul 1891) ve *Rehber-i Fârsî* (İstanbul 1892) gibi gramer kitapları da vardır.

b. Çevirileri: Mirza Habîb'in en önemli çeviri kitabı *Hacı Baba-yı Isfahânî*'dir. İngiliz edebiyatçısı Sir Robert Morier'in *Hadji Baba* adlı kitabmm Fransızca tercümesinden Farsçaya çevirdiği bu eser Kalküta (1886) ve Tahran'da basılmıştır. Mirza Habîb'in bu kitapta kullandığı nesir sade ve sağlam

316 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/395.

317 a.g.e., aynı yer.

318 a.g.e., I/400-401.

olup, çeviri teknik bakımdan zamanın şaheserlerinden sayılır. Ayrıca Molière'in *Misanthrope* adlı tiyatro eserini *Merdumguriz* adıyla tercüme ederek *Ahter* gazetesinde tefrika halinde yayınlamış, bu kitap daha sonra 1869'da basılmıştır. Le Sage'm *Gil Blas*'mı tercüme etmiş ve bu roman da sonradan 1904'de İran'da basılmıştır.

c. Mirza Habîb'in diğer edebî çalışmaları şunlardır: *Garâib-i avâid-i milel* (İstanbul 1886),[319] Ebû İshak Hallâc-ı Şirazî'nin *Dîvan-ı Et'ame*'sinin lugat açıklamaları ile birlikte yayınlanması (İstanbul 1885), Muntehab-i Ubeyd-i Zâkânî'nin Fransızca mukaddimesi ile birlikte neşri (İstanbul 1886) ve Türkçe olarak kaleme aldığı *Hatt u Hattâtîn* (İstanbul 1887).

F. GAZETECİLİK

Rûznâme (gazete) kelimesi bugünkü anlamından farklı olarak eskiden İran'da kullanılmaktaydı.[320] Rûznâme ve Rûznamçe, şah ve vezire özel bir memur tarafından hazırlanıp verilen günlük rapor anlamına gelmekteydi ve sunulan bu raporlar özel bir yerde saklanmaktaydı.[321] Rûznâme ve Rûznamçe Osmanlı devlet teşkilatında "günlük varidat ve mesarifin veyahut vukûatın kaydına mahsus deftere verilen ad"[322] olarak geçmektedir.

---

319 Rifâ'a Beg-i Mısrî'nin yazdığı bu eser milletlerin gelenek ve görenekleri hakkında kaleme alınmış sosyolojik bir roman olup Doğu ile Batının mukayesesi yapılmıştır. Bu kitap 1886 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bkz. *İdeoloji-yi nehzat-i meşrutiyet-i İran*, s.83.

320 Rûznâme kelimesi ve tekamülü hakkında bkz. Muhammed-i Gulbun, *Lugat-i rûznâme ve nuhustin rûznâme-i çâpî-i Farsî der İran, Berresîhâ-yi tarihî*, Tahran 1349, sayı 5, s.77-78; krş. H. Mudîr-i Hallac, *Tarih-i nehzat-i İran*, s.130-135.

321 *Sebkşinasî*, III/343.

322 *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II/60, 62.

Kaçar hanedanı zamanında Kâğız-ı ahbar (Haberler kağıdı) veya Gazet (gazete) diyorlardı. Başlangıçta İran'da da gazeteye, Newspaper'in karşılığı olarak Kâğız-ı ahbar denildiyse de[323] sonra Rûznâme kelimesi kullanılmaya başlandı.

İran'da ilk gazeteleri devlet yayınhyor, saray ve devlet haberlerini içeren küçük yapraklar halindeki bu devlet gazetelerini saray ve saraya yakm çevreler, devlet memurları okuyordu. Devlet dairelerinde üst düzeyde memuriyette bulunan bazı kimseler de sonradan özel gazetelerin sahipleri olmuşlardır.[324]

İran'da matbaanın yerleşmesi, Darülfünun'un kurulması gibi reform hareketleri arasında gazeteciliğin de önemli bir payı vardır. Devlet gazetelerinden sonra özel gazetelerin de ardarda yayınlanması, halkm belirli çerçeve içinde bulunan dünya görüşünü bu sınırlar dışma çıkardı. Yakm çevresi içinde başka bir şeyden haberi olmayan halk için gazete dünyaya açılan bir pencere vazifesini gördü. Devlet haberleri, uluslararası ilişkiler, bilim vb. alanlarda yazılan yazılar İran halkının fikrî uyanışına yardım eden en büyük etkenlerden biri oldu. Ancak İran'da gazeteciliğin yayılması o kadar çabuk gerçekleşmedi. Her şeyden önce monarşiyle idare edilen bir İran devleti vardı. İran'da çıkan bir gazetede hükümeti eleştiren bir yazı yayınlamak ölümle oynamak demekti. Nitekim *Sûr-i Israfil*[325] gazetesinin yazarı Mirza Cihangir Han-ı Şirazî, *Ruhül-kuds*[326] gazetesinin müdürü Sultanül-ulemâ-i Horasanî, *Asr-ı cedîd*[327] gazetesinin naşiri Abdülhamid Han Metînüs-saltana, *Kevkeb-i İran*[328] gazetesi-

---

323 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/234-235.

324 H.Mudîr-i Hallac, *Tarih-i nehzat-i İran*, s.132 v.d.

325 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.107; krş.Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, s.115-116.

326 a.g.e., s.85; Browne, a.g.e., s.87-88.

327 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.116-117

328 a.g.e., s.129.

nin müdürü Ruknülislam-ı Halhâlî meslekleri uğrunda öldürülmüşler, *Nida-yı vatan*[329] gazetesinin müdürü Mecdülislam-ı Kirmanî, *Sitare-i İran*[330] gazetesinin kurucusu Mirza Huseyn Han Sabâ ve bunun gibi gazete yazar ve naşirleri istibdat hükümeti tarafından hapse atılmışlar, sürülmüşler ve fikirleri uğrunda türlü zorluklara katlanmışlardır.[331] Bu sebepledir ki İran'da bulunan bazı aydınlar ve gazeteciler yurt dışına giderek İstanbul, Azerbaycan, Kahire, Londra, Kalküta, Berlin ve muhtelif Avrupa şehirlerinde gazeteler çıkarmışlar, bunları çeşitli yollarla İran'a sokarak İran halkının uyanmasına yardımcı olmuşlardır.

İran'da ve İran dışında yayınlanan gazeteleri Meşrutiyetten önce ve Meşrutiyetten sonra olmak üzere iki bölümde ele almak mümkündür.

1. Meşrutiyetten Önce Yayınlanan Farsça Gazeteler

Meşrutiyetten önceki gazeteler üç grupta ele alınabilir:

a. Tahran gazeteleri;
b. Eyalet gazeteleri;
c. İran dışında yayınlanan Farsça gazeteler.

a. Tahran gazeteleri

İlk Farsça çıkan gazete Tahran'da yayınlanmıştır. İlk Farsça gazete taslağı da *İ'lamnâme* adıyla çıkan bir tebliğattır.[332] Bu ilamnâme vatandaşların eğitilmesinde en büyük etkenin vatandaşları dünyadan haberdar etme olduğu ve bunun için de Doğu ve Batı haberlerini içinde bulunduran *Kâğız-ı ahbârî*'nin basılıp etrafa gönderileceğini anlatan ifa-

---

329 a.g.e., s.150; Browne, a.g.e., s.148.

330 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s .89-90.

331 *Tarih-i nehzat-i İran*, s.132.

332 *Ez Sabâ tâ Nimâ*, I/235.

delerle başlamaktadır.[333]

Mirza Salih Şirazî'nin çalışmalarıyla 1837 yılında Tahran'da basılan bu gazetenin önceleri adı yoktu. İki yaprak halinde taşbasması olarak basılıyor ve ayda bir çıkıyordu. Nüshaları bugün mevcut olmayan bu gazetede Tahran, eyaletler, Türkiye ve Arap dünyasından haberler yer alıyordu.[334] Türkiye'de ise ilk Türkçe gazete Tanzimattan sekiz yıl önce İstanbul'da çıkarılmıştı.[335] Mirza Salih tarafından yayınlanan bu gazete bir süre sonra neşrini durdurdu. 1837-1851 yılları arasında İran'da herhangi bir gazetenin çıkıp çıkmadığı hakkında bir şey bilinmemektedir. 1851 yılında Nâsırüddin Şah'ın üçüncü saltanat yılında Mirza Taki Han Emir-i Kebir'in (ölm.1852) emir ve teşviki ile ve Hac Mirza Cabbar'ın sorumluluğu altında 1851 yılında Tahran'da *Vekâyi-i ittifakiye* adlı bir gazete yayınlandı.[336] Dört veya sekiz yapraklı olup taşbasma olarak yayınlanan bu gazetenin ilk sayısında haftada bir çıkacağı, devlet kararları, ülke haberleri ve diğer devletlerin gazetelerinde çıkan haberleri içine alacağı, İran halkının bundan haberdar olacağı bildiriliyor, devlet memurlarının, emirlerin, hakimlerin bu gazeteyi okumaları gerektiği ifade ediliyordu.[337] *Vekâyi-i ittifakiye* gazetesi 1851-1861 yılları arasında yayınlandı. 1861 yılında gazetenin müdürlüğü Mirza Ebul-Hasan Han Sanîül-mülk'e (1814-1866)[338] verildi ve gazetenin adı *Rûzname-i devlet-i*

---

333 Metnin tamamı için bkz. Muhammed-i Gulbun, *Lugat-i ruzname ve nuhustin ruzname-i çapî-i Farsî der İran, Berresiha-yi tarihî*, yıl 1349, sayı 5, s.95 vd., krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/235.

334 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/236.

335 *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.11

336 Bkz. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.157-159; krş. Browne, a.g.e., s.157-159; *Tarih-i nehzat-i İran*, s.135; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/237 vd.

337 Bu gazete hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abbas İkbal Aştiyânî, *Mirza Taki Han Emîr-i Kebir*, nşr. İrec Efşar, s.141-155; krş. *Sebkşinasî*, III/343-344.

338 Hakkında bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/238, dipnot 1.

aliyye-i Iran olarak değiştirildi.[339] Bu gazetenin bir özelliği de Iran'da yayınlanan ilk resmî gazete olmasıdır.[340] Bu gazete 1871 yılına kadar 668 sayı çıkardıktan sonra kapandı.

Rûznâme-i ilmiye-i devlet-i aliyye-i Iran: 1863 yılında Farsça, Arapça ve Fransızca olmak üzere üç dilde yayınlanan ve yedi yıl yayınını sürdüren bu aylık gazetenin sorumlu müdürü Alikuli Mirza l'tizâdüs-saltana (ölm.1871) idi.[341] Gazetenin konularını daha çok ilmî meseleler ve Avrupalıların yeni keşifleri teşkil ediyordu.

Rûznâme-i millet-i seniyye-i Iran veya Milletî: 1866 yılında Alikuli Mirza l'tizâdüs-saltana tarafından ayda bir yayınlanan bu gazete yayınını 1870 yılına kadar sürdürdü.[342] Gazetede daha çok yeni ve eski şairlerin haltercümeleri ile şiirlerinden örnekler yer almaktaydı.[343]

Rûznâme-i devlet-i Iran: 1871 yılında gazete idaresinin başına getirilen ve daha çok Itimâdüs-saltana lakabı ile tanınan Muhammed Hasan Han Sanîüddevle (ölm.1895) aynı yıl *Devletî, Ilmî* ve *Milletî* gazetelerinin yerine adı geçen gazeteyi neşretti. Adından da anlaşılacağı üzere, daha çok resmî mahiyette olan bu gazetede saray haberleri, fermanlar, azil ve tayin kararları, şahın yaptığı işler vb. haberler yer alıyordu.[344]

Vatan: 1876 yılında Mirza Huseyn Han Sipehsâlâr tarafından Baron de Norman ile ortak olarak Farsça-Fransızca yayınlanan bu gazete daha birinci sayısındaki makalede özgürlük ve eşitlikten bahsedildiği için Nâsırüddin Şah tarafından kapatıldı.[345]

---

339 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.159.

340 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/238.

341 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.117; krş. Browne, a.g.e., s.95-96.

342 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.141-142.

343 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/239.

344 a.g.e., I/241.

345 Bu makale için bkz. a.g.e., I/242-243.

Rûznâme-i nizâmî-i ilmiye ve edebiye-i Iran: Bu haftalık gazete Mirza Huseyn Han Sipehsâlâr'ın müdürlüğünde aynı yıl yayınlandı.[346]

Rûznâme-i ilmî: Aym yıl İtimâdüs-saltana tarafından yayınlanan bu gazetede daha sonra kapatılarak *Rûznâme-i devlet-i Iran* gazetesi yayınlandı.[347]

İttilâ': 1878 yılında İtimâdüs-saltana tarafından neşredilen ve iki haftada bir yayınlanan bu gazete yarı resmî bir mahiyet taşımaktaydı.[348]

Merih: 1879 yılında Mirza Hasan Han Sanîüddevle'nin müdürlüğünde yayınlanan ve ancak bir yıl neşredilen bu gazete daha çok askerî konuları ihtiva etmekteydi.[349]

Dâniş: 1881-1882 yıllarında Darülfünun reisi Alikuli Han Muhbirüddevle tarafından neşredilen bu gazete Darülfünun yayınları arasında olup 15 günde bir çıkmaktaydı. Bu gazete yayınını 1883 yılına kadar sürdürdü.[350]

Şeref: 1882 yılında yayma başlayan bu aylık ve resimli gazeteyi İtimâdüs-saltana kurdu. 1896 yılından itibaren gazetenin adı *Şeraſet* olarak değiştirildi. Şah, âyan ve devlet ricalinin resimlerinin de çıktığı bu gazetedeki resimleri zamanın meşhur ressamlarından Musavvirül-mülk yapıyordu.[351]

Terbiyet: 1896 yılında çıkan bu haftalık gazetede saray şair ve katiplerinden Mirza Muhammed Huseyn Han-ı Furûgî (Zukâül-mülk 1839-1907) de çalışmaktaydı. 1907 yılına kadar yayınını sürdüren *Terbiyet*'te çeşitli makale ve tercümeler bulunuyordu.[352]

---

346 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.153.

347 a.g.e., s.85; krş. Browne, a.g.e., s.94-95.

348 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.12; krş.Browne, a.g.e., s.43-44.

349 Browne, a.g.e., s.138; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/244.

350 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.77; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/244.

351 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.95-96; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/244.

352 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.41; krş. Browne, a.g.e., s.61-62; *Ez Sabâ tâ Nî-*

Hulâsatül-havadis: 1898 yılında neşrine başlanan bu gazete ilk günlük gazete olup, gazetede iç haberlerden başka dış kaynaklı ve telgraf yoluyla alman haberler de yer alıyordu.[353] 1903 yılına kadar yayınlanan bu gazete toplam 995 sayı çıkardı.

İran'da Avrupa dilleri ile yayınlanan ilk gazeteler Tahran gazeteleridir. Farsça ve Fransızca makalelerin yayınlandığı *Rûznâme-i ilmî-i devlet-i aliyye-i İran* gazetesinden başka, 1870 yılında Belçikalı Baron Louis de Norman tarafından yayınlanan *Patrie* gazetesi ilk Fransızca gazetedir. Bundan sonra Fransız Dr.Morel tarafından *Echo de Perse* adında Fransızca bir gazete daha yayınlandı. Bu gazete 1885-1888 yılları arasında 17 sayı çıkardı. Bunu müteakip Tahran'daki Fransa Alyans Komitesi tarafından *Alliance Française* adında Fransızca bir gazete daha yayınlandı (1920-1921).[354]

b. Eyalet Gazeteleri

İran'da eyaletlerde çıkan ilk gazetenin ne zaman ve nerede çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte ilk eyalet gazetesinin Tebriz'de 1858 yılında yayınlandığı tahmin edilmektedir.[355] Meşrutiyetten önce eyaletlerde yayınlanan gazetelerin çoğu öncelikle Tebriz'de yayınlanmıştır.

el-Hadîd: 1897'de Tebriz'de yayınlanan bu haftalık gazetenin müdürlüğünü Mirza Seyyid Huseyn Han yapıyordu. Gazetenin adı Meşrutiyet inkılabından sonra *Adalet* olarak değişti.[356]

İhtiyac: 1898-1899 yılında Mirza Alikuli Saferof müdür-

---

mâ, I/244-245.

353 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.72-73; krş. Browne, a.g.e., s.80-81; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/245.

354 *Ü'anşehr*, II/1253.

355 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/246.

356 Browne, a.g.e., s.75-76; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.64-65.

lüğünde yayınlanan bu gazete kısa ömürlüydü ve bir yıl sonra kapandı.[357]

Edeb: Mirza Muhammed Sadık Han Edîbül-Memalik-i Ferâhânî'nin müdürlüğünde Tebriz'de 1898 yılında yayınlanan bu gazete talik yazıyla ve taşbasması olarak neşrediliyor, içinde dünya büyüklerinin resimleri, ilmî makale ve tercümeler bulunuyordu.[358]

Bundan başka eyaletlerde yayınlanan gazetelerin en önemlileri şunlardır: Şiraz'da *Fars* (1872), Isfahan'da *Ferheng* (1879), Tebriz'de *Gencîne-i fünûn* (1902) ve Bâdkûbe'de *Türkçe İrşad* (1906) gazetesi.

c. İran Dışında Yayınlanan Farsça Gazeteler

Farsça gazetelerin bir kısmının İran dışında yayınlanmalarının en büyük sebebi, gazeteci yazarların İran'da görüşlerini özgürce savunamamalarından ileri gelmekteydi. İran gazetelerindeki makaleler sansürden geçtikten sonra yayınlanabiliyordu. Nâsırüddin Şah zamanında (1848-1896) İran'da çıkan gazeteler zaten devlet gazeteleriydi ve sayı bakımından da azdı. Fakat Muzafferüddin Şah zamanında (1896-1907) içte ve dışta çıkan gazetelerin sayısı artınca, bunlar gözden geçirilmeye başlandı.[359] Çıkan kitap, gazete vb. yayınlar ancak onaylandıktan sonra yayınlanabiliyordu.[360] Muzafferüddin Şah zamanında sadarete Mirza Ali Asgar Han Atabek-i A'zam geldi. Bu sadrazam dışarıda basılan gazetelerin nüfuzundan korktuğundan ve bir isyana neden olur düşüncesiyle İran dışında basılan Farsça gazetelerin

---

357 Browne, a.g.e., s.36; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.7

358 Browne, a.g.e., s.37-38; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.8; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/248.

359 Mahmud Nefîsî, *Rûznâmehâ-yi munteşir şude der haric-i İran, Sulıan*, yıl 2535, sayı 7-8, s.816-817

360 *Ez Sabâ tâ Nîmâ* , 1/249.

İran'a girişini yasaklayan bir emir çıkardı ve gazetelerin girişini engellemeye çalıştı. Bu resmî ilanda memleket dışmda basılan bir gazetenin okunmayacağını, burada verilen bilgilerin gerçeği yansıtmadığmı, bundan ötürü yanılgıya düşüleceği ve bu sebeplerle her türlü gazetenin zararlı olduğunu ileri sürerek İran'a girişini yasakladı. Ayrıca yurt dışmda gazete çıkaranların İran'a gelmeleri halinde kendilerine gazete çıkarma hakkı tanınacağını açıkladı.[361] Ancak bütün engellemelere rağmen İstanbul, Kahire, Londra, Kafkasya gibi yerlerde basılan ve İran'm içinde bulunduğu durumdan serbestçe söz eden gazeteler kaçak olarak turistler aracılığı ile ya da ticarî mallar arasmda İran'a sokuluyor ve elden ele dolaşıyordu.[362]

Meşrutiyetten önce İran dışmda basılan gazetelerin bellibaşlıları şunlardır:

Ahter: İran dışmda basılan gazetelerin en önemlilerinden biri İstanbul'da basılan ve kendine has bir üslubu olan *Ahter* gazetesidir. Bu gazetede 1875 yılmda Muhammed Tahir-i Tebrizî'nin müdürlüğünde kuruldu.[363] Mirza Mehdi Ahter de gazetenin yazarıydı. Bunlardan başka Mirza Aka Han-ı Kirmanî (ölm. 1896), Şeyh Ahmed-i Ruhî (ölm. 1896), sonraları Kahire'de *Hikmet* gazetesini neşredecek olan Mirza Mehdi Han-ı Tebrizî, biraz aşağıda bahsedilecek olan, *Sûreyya* ve *Perveriş* gazetelerinin naşiri Mirza Ali Muhammed Han-ı Kâşânî gibi yazar ve gazeteciler de bulunuyordu. Haftada bir çıkan bu gazete yalnız Osmanlı ülkesinde değil, aynı zamanda İran, Kafkasya ve Irak'da da büyük ün yaptı ve önemli olaylar (tütün imtiyazı gibi) hakkmdaki yorumlarıyla da dikkati çekti.

---

361 İlanın tamamı için bkz. Mahmud Nefisî, ayn.makale, *Suhan*, yıl 2535, sayı 7-8, s.819-820.

362 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/250.

363 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.7-8; krş. Browne, a.g.e., s.36-37; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/250-251.

Kanun: 1889 yılında Londra'da aylık Kanun adında bir gazete yayınlandı. İran kamuoyunun uyanmasında ve meşrutiyet hareketinde büyük katkıları olan bu gazetenin kurucusu Prens Mirza Melkum Han Nâzımüddevle'dir (ölm. 1908).[364] Melkum Han Paris'te tahsilini tamamladıktan sonra İran'a dönmüş ve Tahran'da Ferâmuşhane[365] adında bir teşkilat kurmuştu. Melkum Han bu kuruluşta meşrutiyet ideolojilerini açıklıyor ve kişisel hakların savunmasını yapıyordu. Bu tebliğleri Şah tarafından duyulunca Londra'daki İran sefirliğine tayin edildi. Ancak Melkum Han Londra'da da İranlı siyasî göçmenlerle bağlantı halinde bulunarak aynı fikirleri savunmaya devam etti. Bu defa da görevinden alındı. Fakat İran'a geri dönmeyerek 1889 yılında Londra'da, Fransız devriminin hazırlayıcıları sayılan Voltaire, Jean-Jacques Rousseau ve Montesqieu gibi mütefekkirlerin düşüncelerini yazdığı Farsça *Kanun* gazetesini çıkardı.[366] Bu gazetede Şah hükümetini ve onun yabancı devletlere karşı politikasını tenkid etti. Gerçek bir hükümet şeklinin ancak meşrutiyet idaresi olabileceğini ve reformların bir an önce yapılması gerektiğini anlattı. İran'daki kanunsuzluk ve adaletsizlikler hakkında yazılar yazan Melkum Han rüşvet yiyenlere, hakimlere ve Şah'ın memurlarına saldırdı. Ayrıca gazetede neşrettiği Şah aleyhindeki piyesler halkın eline geçiyor ve ilgi ile karşılanıyordu.[367] Gazetedeki önerilerinde devlet işlerinin ehliyetli kimseler tarafından yapılması, halktan alınan vergilerin halkın haklarının korunması ve ülkenin imarı yolunda harcanması, İran'da bilgili kimselerden oluşan bir Millet Meclisi'nin kurulması, devlet ve milletin haklarının daimî olarak korunması gibi konular yer alıyordu.

364 Malımud Nefisî, ayın makale, sayı 1, s.87

365 Hakkında bkz. İA, V/1051.

366 *Câm-ı cihanbîn*, s.284.

367 Malımud Nefisî, ayın makale, sayı 1, s.90.

İfade tarzı ve üslup bakımından *Kanun* gazetesi devrinin en iyi gazetelerinden biridir. Dili de sade ve akıcı olduğundan halk tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca gazetenin adının kanun olması Nâsırüddin Şah zamanında kanun adının duyulmasına bile tahammül edilmediğinden enteresandır. Nitekim Seyyid Cemaleddin-i Afganî de aynı kelimeyi kullandığı için İran'dan sürülmüştü.[368]

Hikmet: 1892 yılında Kahire'de Mirza Mehdi Han-ı Tebrizî'nin (ölm.1915) müdürlüğünde yayınlanan bu gazete İran dışında yayınlanan Farsça gazetelerin en önemlilerinden biridir.[369] Mirza Mehdi Han İran'da okunmasına izin verilmediği için bu gazeteyi Osmanlı toprakları yoluyla İran'a gönderiyordu.[370] Gazetede başmakale, İran haberleri, Mısır haberleri, dünya havadisi ve çeşitli makaleler yer alıyordu. Gazetenin yazı dili, terkib, ıstılah ve Arapça kelimelerin az bulunduğu bir Farsça idi. Ayrıca gazetenin en önemli özelliklerinden biri de *Feryâd-ı vatan* adı altında mensur şiirlerin bulunmasıdır.[371]

Hablülmetin: 1893 yılında Kalküta'da yayınlanan *Hablülmetin*[372] gazetesinin İran kamuoyunun oluşmasında ve özgürlük hareketinin doğmasında büyük katkısı olmuştur. Gazetenin müdürü Seyyid Celaleddin-i Kâşânî Mueyyidülislam (ölm. 1930), İngiltere'de bulunan Seyyid Cemaleddin-i Afgani ve Melkum Han ile birlikte bir ekip oluşturmuş ve yazışmalarında İranlıların köklü bir fikir inkılabına ihtiyaçları olduğu, bu inkılabın da gazeteler yoluyla gerçekleşeceği kanısında birleşmişlerdi.[373] 20 sayfa halinde çıkan

---

368 Mahmud Nefisî, aym makale, s.91.

369 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.68; krş. Browne, a.g.e., s.78-79; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I (251.

370 Mahmud Nefisî, aym makale, *Suhan*, 2535, sayı 2, s.224 vd.

371 Mahmud Nefisî, aym makale, s.225-226; krş. Browne, a.g.e., s.79.

372 *Fihrist-i ruznameha-yı Farsî*, s.59-64.

373 a.g.e., s.63.

bu gazetede ağırlığı siyasi ve sosyal içerikli makaleler oluşturmaktaydı.[374] Bu makalelerde kanun, hukûmet-i meşrûta ve meşrû'a kelimeleri sık sık kullanılıyor, anayasa ve meşrutiyet hükümeti teklifleri yapılıyordu.[375] 37 yıl boyunca yayınlanıp 43 defa kapatılan Hablülmetin'in[376] bir kısmı özellikle dinî konulara ayrıldığı için[377] bu gazete İttihad-ı islam'ın (İslam birliği) bir rehberi niteliğindeydi.[378]

el-Teveddud: 1891 yılında Paris'te Şeyh Ebû Nezzâre'nin müdürlüğünde yayınlanan bu gazete Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca olmak üzere dört dilde çıkıyordu.[379]

Kevkeb-i Nâsırî: Aka Mirza Mustafa Şeyhülislam Behbehâni'nin müdürlüğünde 1891 yılında Bombay'da taşbasması olarak nestalik yazıyla yayınlandı.[380]

Sureyya: Bu gazete 1898 yılında Kahire'de kuruldu.[381] Kurucusu Mirza Ali Muhammed Han Kâşâni bir süre gazetede yazdıktan sonra ayrıldı ve *Perveriş* gazetesini çıkardı. Kendine has bir üslubu olan bu gazetenin İran düşünce inkılabına büyük katkıları olmuştur.

---

374 Mesela Rusya'dan borç alınması üzerine hükümeti çok sert bir biçimde eleştiren makaleler çıkmıştı. Bkz. *Tarih-i meşruta-i İran*, s.42.

375 Mahmud Nefisî, aym makale, *Suhan*, 2535, sayı 3-4, s.360; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/252.

376 Mahmud Nefisî, aym makale, *Suhan* 2535, s ayı 5, s.532 v.d.

377 Gazetenin Necef ulemasına parasız gönderilmesi üzerine gazete ile din adamları ve bunlara kayıtsız şartsız bağlı olan halk arasında kuvvetli bir diyalog kurulmuş oldu. Bkz. *Tarih-i meşruta-i İran*, s.42.

378 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/252.

379 Mahmud Nefisî, aym makale, *Suhan* 2535, sayı 2, s.219; krş. Browne, a.g.e., s.65.

380 Browne a.g.e., s.129; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.50.

381 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.50; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/251; Browne, a.g.e., s.66-67

2. Meşrutiyet İnkılabından Sonra Yayınlanan Farsça Gazeteler

Meşrutiyetin ilanından (1906) ve basm özgürlüğünün çıkmasından sonra İran'da çıkan gazetelerin sayısında büyük artış görüldü. Tahran'da ve eyaletlerde kısa ömürlü de olsa pek çok gazetede yayınlandı. Yeni rejimin getirmiş olduğu rahatlıkla, yazarlar Şah ve idaresi hakkında serbestçe eleştirilerde bulundular. Bu arada yayınlanan edebî ve ilmî makaleler yanında Avrupa klasiklerinden yapılan tercümeler tefrika halinde yayınlandı. Bu da nesrin sadeleşmesinde büyük rol oynadı.

Meşrutiyetten sonra çıkan gazeteler üç grupta ele alınabilir:

a. Tahran gazeteleri:

Meclis: Meşrutiyet döneminin ilk gazetesi *Meclis* gazetesidir.[382] Meclisin açılmasından sonra (1906) Seyyid Muhammed Sadık-ı Tabâtabâ'î'nin müdürlüğünde yayınlanan bu günlük gazete İran Millet Meclisindeki oturumlardan haber veriyor, ayrıca ünlü şair Edîbül-memalik-i Ferâhânî'den (1860-1917) şiirler naklediyordu. Edîbül-memalik'in yazdığı şiirlerden biri şu sözlerle başlıyordu:

> "Yaşa ey Millet Meclisi! Zira bu devirde milletin derdine derman olacak tabibin yakında senden geleceğini görüyorum."[383]

Meclis gazetesinden sonra Tahran'da kısa ve uzun ömürlü pek çok gazete çıkmıştır. Bu gazetelerin adları da ilginçtir. *Fevayid-i âmme* (Kamunun yararları), *Ittihad* (Birlik), *Musâvat* (Eşitlik), *Bîdârî* (Uyanış), *Hukuk* (Haklar), *Necat* (Kur-

382 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.134-135; krş. Browne, a.g.e., s.132; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/26.

383 Edîbül-memalik-i Ferâhânî, *Dîvan*, s. 53-55; krş. Browne, a.g.e., s.132, dipnot 1.

tuluş), *Yâdigâr-ı inkılab* (Devrimin hatırası), *Âzad* (Özgür), *İttifak-ı kârgeran* (Emekçilerin birliği), *Zebân-ı âzad* (Özgür dil) vb. gazete başlıkları basındaki ferahlığı yansıtmaktadır.

Musâvat: 1907 yılında çıkan bu gazete[384] Şah Muhammed Ali Mirza aleyhinde yazılan yazılarla tanınmıştır.[385]

Hablülmetin: 1907 yılında *Hablülmetin*[386] gazetesi günlük olarak yayınlanmaya başladı. Gazetenin genel müdürü Celaleddin Huseynî Mueyyidül-islam ve müdür yardımcısı Mirza Seyyid Hasan-ı Kâşânî idi. Çok okuyucusu olan bu gazete meclisin bombalanmasına kadar (Temmuz 1908) ayakta kalabildi

Teyatr: 1908 yılında Mirza Rıza Han Tabâtabâ'î tarafından yayınlanan bu gazete haftada iki sayı çıkarıyordu.[387] Karşılıklı konuşma ve soru-cevap şeklinde yayınlanan Teyatr gazetesi Kaçar devrinin idare tarzını ve istibdat devri ricalini tenkid ediyordu. Gazetenin açılış makalesinde, gazetenin amacının ahlakı düzeltmek olduğu, Avrupa'nın durumundan ve düzeninden haberdar olan kimselerin, Voltaire, Racine, Alexandre Dumas vb. yazarların eserlerinin gayelerinin hayatı düzenleme olduğunu bildiklerini ve bu gazetenin de soru cevap şeklinde, düzeni eleştiren konuları içine alacağı bildiriliyordu.[388]

Sûr-i İsrâfil: 1907 yılında kurulan bu gazete haftada bir yayınlanıyordu.[389] Mirza Cihangir Han Şirazî (ölm. 1908) ve Mirza Kasım Han Tebrizî gazetenin müdürleri olup, her ikisinin yazıları yanında İran'ın en meşhur edebiyatçıların-

---

384 *Fihrist-i ruznameha-yı Farsî*, s.136-137

385 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/22.

386 Browne, a.g.e., s.74; Bu gazete daha önce Kalkûta'da 1893 yılında yayınlanmıştı.

387 Browne, a.g.e., s.66.

388 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.49-50.

389 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.107; krş. Browne, s.115-116.

dan olan Dihhodâ'nmkiler de yer alıyordu. Gazetede şiirden çok *Çerend u Perend*[390] gibi kısa satirik makaleler bulunuyordu. Dihhodâ'nm çeşitli imzaları ile çıkan Çerend u Perend'ler Farsça nesrin çok güzel örnekleri olup bunlarda halk dili ve deyimleri kullanılıyordu. *Sûr-i Israfil* gazetesi ile Kafkasya'da yayınlanan *Molla Nasreddin* gazetesi arasında çok yakm irtibat vardır.[391] Konularda, yazı üslubunda, karikatür tiplerinde, hikâyelerde bu bağlılık daha iyi göze çarpıyor, günlük siyasî durum doğrudan doğruya tenkid edilmiyor, dolaylı olarak mizahî açıdan durum değerlendirmesi yapılıyordu. Ayrıca okuyucudan gazete idaresine gelen mektuplar şeklinde serî yazılar çıkıyordu. Meclisin bombalanmasından sonra (Temmuz 1908) kapatılan gazete, 1909 yılmda bu kez Dihhodâ'nm müdürlüğünde İsviçre'nin Yverdon kentinde haftalık olarak yaymlandı.[392] Ancak bu edebî ve siyasî gazete üç sayı çıkabildi.

Şark: 1909 yılında Seyyid Ziyaüddin Tabâtabâ'î'nin müdürlüğünde yaymlanan bu günlük gazetede[393] kinaye yoluyla hükümeti tenkid eden şiirler çıkıyordu. Gazetenin dili halk diline çok yakmdı. Meclisin bombalanmasmdan sonra çıkan gazetelerin çoğu bir partinin yaym organı haline gelmişti. *Şark* gazetesi de İttihad ve Terakki Partisi'nin (Hizb-i İttihad ve Terakki) siyasî görüşlerinin yaym organı durumundaydı.[394] 1919 yılma kadar yaymlanan bu gazete İran'm hakim tabakasma yöneltilen yazılardan dolayı kapatıldı ve yerini aym yıl *Berk,* daha sonra *Ra'd* gazetelerine bıraktı.[395]

---

390 Ali Ekber-i Dihhoda, *Çerend u Perend,* Tahran, Kânun-i marifet yayınları, tarihsiz.

391 *Ez Sabâ tâ Nîmâ,* II/86 v.d.; krş.Browne, a.g.e., s.116.

392 Browne, a.g.e., s .116; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî,* s .107-108.

393 Browne, a.g.e., s.110; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî,* s.96.

394 Browne, a.g.e., s.110; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ,* II/108.

395 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî,* s.82.

İran-ı nov: 1909 yılında yayınlanan bu gazete Demokrat Parti'nin yayın organı olup[396] ünlü gazeteci ve yazar Resulzade'nin[397] mizahî makaleleri ile tanışmıştı. Bu gazete birkaç defa kapanıp açıldıktan sonra 1911'de bir daha yayınlanmamak üzere kapandı.

Polis-i İran: 1909 yılında yayınlanan bu gazete "Panislamistlerin hamisi ve hizmetçisi, İran istiklalinin koruyucusu" iddiasıyla bir yıl yayınını sürdürebildi ve yerini *İrşad* gazetesine bıraktı.[398]

1912 yılında devrimin bastırılmasından 1915 yılına kadarki devre İran tarihinde geriye dönüş ve irtica devridir. Bu süre içinde dış baskılar (özellikle Rusya ve İngiltere tarafından) artmıştır. Basın da boğulmuş durumdadır ve sadece birkaç gazete bu dönem içerisinde varlığını koruyabilmektedir. Bunların bir kısmı devlet tarafını, bir kısmı da İngiltere ve Rusya'ya karşı Alman ve Türklerin tarafını tutmaktadır. Nitekim 1912 yılında kurulan *Âftâb* gazetesi Rus ve İngiliz elçiliklerini memnun edecek makaleler yayınlamış,[399] 1913'de kurulan *Ra'd* gazetesi İngiliz yanlısı, 1914 yılında kurulan *Asr-ı cedid* gazetesi ise Rusya yanlısı makaleler neşretmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İran'da çıkan gazetelerin sayısında büyük artış görülmüş, bu gazeteler savaş haberlerini, bunların İran'a etkilerini, ülkelerin siyasî durumlarını yorumlayan makaleler neşretmişlerdir. Ayrıca İran şiir ve edebiyatı hakkında çeşitli konular ele alınmıştır. Bir yandan gazeteciliğin önemi artarken bir yandan da nesir dili sadeleşme yolunda ilerlemiştir.

---

396 *Fihrist-i rūznāmehā-yi Farsī*, s.27

397 Resulzade hakkında geniş bilgi için bkz. *Ez Sabā tā Nīmā*, II/109.

398 Browne, a.g.e., s.59; krş. *Fihrist-i rūznāmehā-yi Farsī*, s.36.

399 Browne, a.g.e., s.31-32; krş. *Fihrist-i rūznāmehā-yi Farsī*, s.4; *Ez Sabā tā Nīmā*, II/225.

b. Eyalet gazeteleri

Tahran'da gazeteciliğin gelişmesi ve ardarda gazetelerin yayınlanması ile birlikte İran'ın bazı büyük şehirlerinde de Tahran'ı takip ederek gazeteler çıktı. Gazetelerin en çok çıktığı şehirler Tebriz başta olmak üzere (çünkü Kafkasya ve Osmanlı topraklarına daha yakın olduğundan daha sık münasebet kuruluyordu) Meşhed, Isfahan, Reşt idi. Şiraz, Hemedan, Yezd, Kâşan, Kirman, Kazvin, Kirmanşah, Rızaiye ve Hoy'da yukarıda adı geçen şehirlere oranla daha az sayıda gazete çıktı.

Encumen: 1906 yılında Tebriz'de yayınlanan bu gazete Azerbaycan bölgesinin haberlerini oldukça sade bir dille veriyordu.[400]

Adalet: Meşrutiyetten önce *el-Hadîd* adıyla yayınlanan *Adalet* gazetesi 1906'da Seyyid Huseyn-i Tebrizî'nin müdürlüğünde yayınına devam etti. Fakat kadın hakları ve özgürlüğünden bahsettiği için gazete kapandı ve müdürü de şehirden uzaklaştırıldı.

Azerbaycan: Tebriz'in en önemli gazetesi *Azerbaycan* 1907 yılında kuruldu.[401] Bu haftalık gazetenin müdürü daha önce *Ihtiyac* ve *Ikbal* gazetelerini çıkaran Alikuli Saferof'tur. Tebriz'de ilk kez kurşun harflerle basılan Azerbaycan gazetesinde güzel karikatürler olup *Molla Nasreddin* gazetesi üslubunda yazılar çıkıyordu. Azerbaycan ve Molla Nâsreddin gazeteleri arasında Türkçe şiir yoluyla karşılıklı konuşmalar oluyordu. Mesela İran'a dönen diplomat Mirza Ali Asgar Han Atabek ve meclisin onun hakkındaki gevşek tutumunu bahane ederek meşrutiyet hareketinin boşuna bir çaba olduğunu dile getiren *Molla Nasreddin* ile *Azerbaycan* gazeteleri arasında soru-cevap şeklinde şu yazışmalar oldu:

---

400 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.18-19.

401 a.g.e., s.2.

Molla Nasreddin

He di görüm ne oldu pes ay balam iddiaların?
Dutmuş idi yeri göğü nalelerin nevaların
Yoksa ganub da eybini boşlamısan edaların?
Şimdi herıf söz heman men diyen oldi olmadi?

Encümen ehlinin, koçak sen demedin mi bir teki
Virmiyecak rızanla ülkemize atabeki?
Noldi ki tez boşaldı bes iş gören encümendeki?
Köhne kapi heman daban men diyen oldi olmadi?

Azerbaycan

He göresen yerindedir bir be bir iddiamızı
Gör nice müstecab idüb Tarı bizim duamızı
Virdi kemal-i lütfile metleb u muddeamızı
İmdi nice oldi Molla Emu , men diyen oldi olmadi?

İncümen ehlinün didün gayret ü himmeti gerek
Sen sayanı kenara koy gör neleri sayar felek
Men dimedim atabekün vardı başında bir kelek
İmdi nice oldi Molla Emu , men diyen oldi olmadi?

Salmışidi tezelzüle canımı vatan sesi
Geldi kulağa nagehan kasid-i hoşsühen sesi
Naladiliz atabeki battı bu neş'eden sesi
İmdi nice oldu Molla Emu, men diyen oldi olmadi?[402]

Bu gazetenin ikinci bir özelliği de Farsça ve Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanmasıdır.

Haşarâtül-arz: Resimli mizahî bir gazete olan *Haşarâtül-arz* 1908 yılında Tebriz'de haftalık olarak yayınlandı. Hac Mirza Aka Billurî'nin kurduğu bu gazete ilk mizahî tarzda basılan gazetelerden biridir.[403]

---

402 *Tarih-i meşrûta-i İran*, s.271.

403 *Fihrist-i rûznâmchâ-yi Farsî*, s.65-66; krş. Browne, a.g.e., s.76-77.

Meşrutiyetten sonra eyaletlerde yayınlanan Farsça gazetelerin en önemlileri şunlardır: *Nesîm-i Şimal* (Reşt, 1907), *Şafak* (Tebriz, 1910), *Nevbahar* (Tebriz, 1910), *Ittihad* (Tebriz, 1908), *Beşâret* (Meşhed, 1907), *Cihad-ı Ekber* (Isfahan 1907), *Râh-ı Necat* (Isfahan 1915), *Nida-yı İslam* (Şiraz 1907), *Nida-yı Hak* (hoy 1915).[404]

c. İran Dışında Yayınlanan Farsça Gazeteler

Meşrutiyetin ilanını müteakip İran dışında çıkan gazetelerin sayısında da artış oldu. Fermanın ilan edildiği yıl (1906) Tiflis'te çok ünlü bir gazete olan *Molla Nasreddin*[405] çıktı. Azerbaycan'ın ilk mizahî ve hicvî gazetesi olan *Molla Nasreddin*'i Celil Muhammed Kulizade kurdu. Taassubun aşırı derecede yaygın olduğu bir çevrede çıkan *Molla Nasreddin* gazetesinde[406] halkı içinde bulunduğu karanlık dünyadan kurtarmaya çalışan makaleler yayınlanıyordu. Gazetenin özelliklerinden biri de Azim Azimzade (1880-1943)[407] tarafından yapılan hicvedici karikatürlerin bulunmasıdır. Karikatürle birlikte tenkid edici şiirler de yer alıyordu. Özellikle Sâbır'ın (ölm. 1911) şiirleri, muhtevası bakımından önem arzettiği için bu şiirler halkın dilinde dolaşıyordu. Bu gazetenin, kendisinden sonra yayınlanan gazeteler üzerinde konu, üslup, karikatür vb. yönlerden büyük etkisi olmuştur.

Sûr-i Israfil: Daha önce de geçtiği üzere bu gazete önce İran'da neşredilmiş, ancak bir süre sonra yayınını İsviçre'nin Yverdon kentinde devam etmişti. Dihhodâ bu gazetede yazdığı *Çerend u Perend*'leriyle yeni İran nesrinin en güzel örneklerini vermiş, bu yazılarında tamamen halk dilini

404 Yayınlanan diğer gazeteler hakkında bkz. Browne, a.g.e., s.27-153; krş. *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*.

405 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.141.

406 Ez *Sabâ tâ Nîmâ*, II/43.

407 Bu ressam için bkz. a.g.e., II/44, dipnot 1.

kullanmış ve halk sorunlarına eğilmiştir. Mesela çevirisi aşağıda verilen yazısında halkı esrar alışkanlığından kurtarmaya çalışmıştır:

(*Sûr-i İsrafil* gazetesi, 1.dönem, 1. sayısından)

Hindistan gezisinden, derviş ve şeyhleri gördükten, kimya ve büyüde maharet sahibi olduktan birkaç yıl sonra Tanrı'ya şükürler olsun büyük bir tecrübe sahibi oldum. O da esrarı terketmenin şifasıdır. Bu şifayı yabancı ülkelerden birinde biri keşfedecek olursa patent sahibi olurdu; hediyeler alır, adı bütün gazetelerde anılırdı. Ama ne yapayım, İran'da kadir kıymet bilir kimse yok.

Alışkanlık ikinci huydur. Bir şeye alışan kişi artık onu kolay kolay terkedemez. Bunun ilacı alışkanlık tümüyle ortadan kalkıncaya dek azaltmaktır.

Şimdi, bütün gayretli esrarkeş Müslüman kardeşlerime esrarı bırakmanın mümkün olduğunu bildiriyorum. Şöyle ki; önce bırakma meselesinde kararlı olsunlar; ikincisi, mesela günde iki miskal (20 gram) esrar içen biri içtiği esrardan günde bir buğday kadar eksilterek onun yerine iki buğdaylık morfin koysun. Günde on miskal (100 gr. esrar içen biri bir nohud (0.4 gr.) eksilterek iki nohud (0.8 gr) afyon ilave etsin. İki miskal içimlik esrar 4 miskal morfin ve 10 miskal içimlik esrar 20 miskal afyona varıncaya dek bu şekilde devam etsin. Artık bundan sonra morfin içmenin, morfin şırıngasının ve esrarın dûğ-i vahşet[408] içimine dönüştürülmesi çok kolaydır.

Benim gayretli esrarkeş kardeşlerim! Tanrı işleri böylesine kolaylaştırdığına göre neden kendinizi halkın boş sözlerini dinleme zahmetinden ve bunca mal

408 Dûğ-i vahşet, haşhaş, yarpuz ve ayran karışımı bir içkidir.

ve vakti telef etmekten kurtarmıyorsunuz?

Bu şekilde alışkanlığın terkedilmesi hastalığa sebep olmaz ve çok kolay bir iştir. Halkın başından bu kötü alışkanlığı atmak isteyen büyükler ve uzmanlar daima böyle yaparlar. Mesela bakınız, gerçekten şair güzel söylemiş: "Akıl ve devlet (talih) birbirinin yakınıdır."

Mesela büyük kimseler "Halk fakir, ekmek yiyecek olanakları yok. Halkın bütün ömrünü tahıl ziraatine hasretmesi ve kendisinin de daima aç olması lazım" diye düşündüklerinde bakınız ne yapıyorlar:

Yılın ilk günü ekmeği sırf buğdaydan pişirirler. İkinci gün her hervarda[409] bir batman[410] delice otu, arpa, çörek otu ...Bilindiği gibi yüz batman olan bir hervar buğdayın bir batmanı eksilse hiç belli olmaz. İkinci gün iki batman ilave edilir. Üçüncü gün üç batman ve 100 gün sonra ki üç ay ve 10 gün eder, 100 batman buğday, 100 batman delice otu, arpa, çörek otu vb. olmuş , hiç kimse bunun farkına varmamış, halk buğday ekmeği yeme alışkanlığını kaybetmiştir. Gerçekten de akıl ve talih birbirlerinin çok yakınıdır.

Gayretli, esrarkeş kardeşlerim! Kuşkusuz biliyorsunuz ki insan küçük alemdir ve büyük alemle arasında büyük bir benzerlik vardır. Yani, örneğin insan için elveren herşeyin hayvan, ağaç, taş, kesek, kapı, duvar, dağ ve deniz için de olması mümkündür. Bunlar için olan şeylerin de insan için olması mümkündür. Çünkü insan küçük alemdir ve onlar büyük alemin parçaları. Şunu söylemek istiyordum. İnsanın bir alışkanlığı bırakması mümkün olduğu gibi, taş, kesek, kerpiçin de alışkanlığını atmak mümkündür.

---

409 300 kg.'lık bir ağırlık ölçüsü birimi.

410 3. kg.'lık bir ağırlık ölçüsü birimi.

Çünkü küçük ve büyük alem arasında tam bir benzerlik vardır. O halde taş ve kesekten daha az değerli olan bir insan nasıl olur?

Mesela rahmetli müctehid Hacı Şeyh Hâdi bir hastane yaptı veher zaman onbir hastanın barınacağı bir vakıf kurdu. Hacı Şeyh Hâdi hayatta olduğu sürece hastane onbir hasta bulundurmaya çalıştı. Vefat edince okul öğrencileri, oğluna "Seni ağa olarak tanıdığımız zaman hastane vakıf gelirini bize harcar mısın?" dediler. Şimdi bakın, bilimin kuvvetli temsilcisi ne yaptı? Birinci ay hastalardan birini azalttı. İkinci ay iki tane, üçüncü ay üç tane, dördüncü ay dört tane. Bu şekilde şimdiye kadar hastaların sayısı beş kişiye düştü ve yavaş yavaş iyi yöntemlerle o beş kişi de beş ay sonra ortadan kalkacaklardır.O halde görün ki tedbirle nasıl herkesin ve herşeyin başından alışkanlık atılabiliyormuş. Şu anda onbir kişiye alışan hastane rahatsız olmadan alışkanlığını terketti. Çünkü o da büyük alemin parçasıdır ve küçük alem olan insan gibi alışkanlığı terkedebilir.

Dehov"[411]

İran dışında yayınlanan diğer Farsça gazeteler şunlardır:

Hilafet: 1906 yılında Londra'da yayınlanmaya başlamıştır. Onbeş günde bir çıkan bu gazetenin müdürü Hac Şeyh Hasan-ı Tebrizî'ydi.[412]

Nâme-i vatan: 1906 yılında Haydarabad'da yayınlanan bu gazete haftalık olup Sahhafbaşi Muhacir-i Tahranî de müdürlüğünü yapmıştır.

Şems: 1909 yılında İstanbul'da yayınlanan haftalık bir gazete olup gazetenin müdürü, muhtemelen aslen Türk olan

411 Ali Ekber-i Dihhoda, *Çerend u Perend*, s.3-5.

412 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.73; krş. Browne, a.g.e., s.116-117

Basralı Mehmed Tevfik Bey'di.[413]

Surûş: 1909 yılında yine İstanbul'da kurulan bu haftalık gazetenin müdürü Seyyid Mehmed Tevfik olup, Ali Ekber Han-ı Dihhodâ, Hac Mirza Yahya Devletâbâdî ve Ahmed Bey Akayef bu gazetenin yazarları arasında yer alıyorlardı.[414]

Islah: 1909 yılında Bombay'da yayınlanan bu haftalık gazeteye Muhammed Rıza Bûşehrî müdürlük yapıyordu.[415]

Arî: 1909'da Bakü'de yayınlandı.[416]

Necef: 1910'da Necef'te yayınlandı.[417]

Sirâcül-ahbar-ı afgâniye: 1911 yılında Kabil'de çıkan 15 günlük bir gazeteydi.[418]

G. DERGİLER

İran'da gazete ve dergilerin yayınlanması, İran'ın XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Avrupa ile olan ilişkileri ve Avrupa bilim ve tekniğinin alınma çalışmalarının bir sonucu olduğuna bundan önce işaret edilmişti. 1837'de Mirza Salih Şirazî'nin tek yapraklık gazetesinden, 1903 yılında Tebriz'de yayınlanan *Gencîne-i fünun*[419] dergisine kadar siyasî, tarihî, edebî, sosyal vb. konular gazeteler aracılığı ile okuyuculara aktarılıyordu. Yaklaşık 70-75 yıl boyunca gazete İran toplumunun ilmî ve fikrî haberleşmesinin tek yazılı belgesi niteliğindeydi. Ancak, arasıra risaleler ve müstakil küçük kitaplar basılıyordu. Bu gibi risalelerde sosyal sö-

---

413 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.99; krş. Browne, a.g.e., s.112.

414 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.93; krş. Browne, a.g.e., s.102.

415 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.12; krş. Browne, a.g.e., s.43.

416 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.2.

417 a.g.e., s.148; krş. Browne, a.g.e., s.147.

418 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.92; krş. Browne, a.g.e., s.102.

419 İrec Efşar, *Cereyanha-yi edebî der mecellât-i Farsî*, *Rahnema-yı kitab*, yıl 2536, sayı 5-7, s.383.

runlar ve meşrutiyetle ilgili düşünceler yayınlanıyordu. Gazeteler İran basın tarihinde sosyal ve siyasî sorunlarda ve haber yayımında daha etkili olmuş, dergiler ise edebî cereyanların gelişmesinde ağırlık kazanmıştır. Meşrutiyet döneminde yayınlanan gazeteler okuyucu için Varak-i zer (altın yaprak) hükmündeydi. Çünkü bu devrin gazetelerinde ülkenin tarihî durumu nedeniyle vatanseverlik duygularını uyandırmak, özgürlük istemek ve sosyal düzenin eksik taraflarını ele almaktan başka bahsedilecek konu yoktu. Gazeteciler de yeni sosyal sorunlara tamamiyle yabancı kalmış bulunan halkı siyasî makaleler yazarak uyandırmak zorundaydılar. Bu devrin gazetelerinde edebiyatla ilgili meselelere fazla değinilmemesine rağmen birkaç gazete bunun dışındadır. Mesela *Sûr-i İsrafil* gazetesinin yazarı Ali Ekber-i Dihhodâ'nın *Çerend u Perend* adlı edebî yazıları yeni İran nesrinin en güzel örneklerindendir. Yine *Edeb, Terbiyet* ve *Ferheng* gazetelerinin kendilerine has edebî değerleri vardır.

Farsça yayınlanan dergiler edebî konular dışında çeşitli bilim dallarına da (fen, tıb, spor vb.) yer vermişlerdir. Bunun yanında İran kültürü, tarih araştırmaları, arkeoloji ve sosyoloji dallarında az şey yazılmıştır. Bunun da sebebi İran dergilerinin uzun geçmişlerinin olmamasıdır.[420]

İran dergilerinin çoğu gazete okuyucularının aksine daha az okuyucu bulduklarından için yayınlarını uzun süre devam ettirememişlerdir. Resmî ve özel kuruluşlar tarafından yayınlanan dergilerin edebî cereyanlardaki rolleri şöyle olmuştur:

Dergiler İran halkının kendi dil ve kültürüne ilgisini çekmek suretiyle millî duyguların kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Bu hizmeti gören dergiler arasında aşağıda zikredileceği üzere *Kâve, İranşehr, Armağan, Yağma, Suhan* ve *Mihr*'i saymak mümkündür. Bu dergilerde bizzat İranlı alimlerin

---

420 ayn.mlf., aynı makale, s.387

Iran dili ve edebiyatı ile ilgili yazıları çıktığı gibi bu alanda Avrupalı müsteşriklerin incelemelerinin tercümeleri yer almıştır. Bu gibi ilmî çalışma geleneğinin yerleşmesinde, özellikle araştırmalarını Avrupa'da sürdüren Muhammed-i Kazvînî[421] ve Seyyid Hasan-ı Takîzade'nin[422] önemli rolleri olmuştur.

Bu dergiler ayrıca Avrupa edebiyatının ve düşüncesinin tanıtılmasına ve dolayısıyla çağdaş İran edebiyatının gelişmesine yardımcı olmuşlardır. *Bahar* dergisinde başlayan bu çalışmalarda en büyük pay, 1970'li yılların sonuna kadar yayın hayatını sürdüren *Suhan* dergisinindir. Bu suretle İran edebiyatına roman, hikâye gibi edebî türlerin girmesi sağlandığı gibi, şiir de gerek muhteva, gerekse şekil bakımından değişikliğe uğradı. Nitekim bir tür serbest şiir diyebileceğimiz *movc-i nov* adıyla bir akım başladı ve yeni akım şiirlerinden örnekler verildi.

Bu dergilerin en önemlileri şunlardır:

Gencîne-i fünun: 1902 yılında Tebriz'de yayınlanan ilmî ve edebî bir dergi olup,[423] devrin meşhur edebiyatçı ve mütercimlerinden sayılan ve kadın şair Pervin-i I'tisâmî'nin (1906-1941)[424] babası Yusuf I'tisâmül-mülk (1874-1937),[425] Seyyid Hasan-i Takîzade ve Muhammed Ali Terbiyet'in yönetiminde kurulan bu dergi yayınını ancak bir yıl sürdürebildi ve her biri dört bölümden oluşan 24 sayı çıkardı. Bi-

421 Hakkında geniş bilgi için bkz. Şafak, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.639.

422 Takîzade hakkında bkz. Seyyid Hasan-ı Takîzade, *Gûşehâyî ez zindegî-yi Takîzade, Rahnema-yi kitab*, 1349, sayı 5-7, s.388-389; Şafak, a.g.e., s.646-647.

423 Browne, a.g.e., s.130; krş. İrec Efşar, ayın makale, s.392; *Fihrist-i mecelleha-yi Farsî*, s.103.

424 Hakkında geniş bilgi için bkz. Zerrintac Sucâiyan, *Pervin-i I'tisâmî'nin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1974 (mezuniyet tezi); Pervin-i I'tisâmî, *Dîvan-ı kasâid u mesneviyât u temsîlât u mukatta'ât-i Hânum-i Pervîn-i I'tisâmî*, nşr. Ebu'l-Feth-i I'tisâmî, Tahran 1341 ş./1962.

425 Hakkında bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/113-114.

rinci bölüm Gencîne-i fünun adıyla muhtelif ilmî ve fennî konuları, ikinci bölüm Muhammed Ali Terbiyet'in yazılarını, üçüncü bölüm Fransız tarihçisi Gustave Le Bon'un eserinin *Temeddunât-i kadîme* (Eski uygarlıklar) adı altında Seyyid Hasan-i Takîzade tarafından yapılan tercümesini, dördüncü bölüm ise *Sefîne-i gavvâse* (The Diving Ship) adı altında I'tisâmül-mülk tarafından Jules Verne'in hikâyelerinin tercümelerini ihtiva ediyordu.[426]

Bahar: Yusuf I'tisâmül-mülk'ün müdürlüğünde 1910 yılında hazırlanmasına başlanan Bahar dergisi[427] 1911 yılında 12 sayı çıkardıktan sonra kapandı. On yıl sonra yeniden yayına başlayan bu dergiden yine 12 sayı çıktıktan sonra bir daha yayınlanmamak üzere kapandı. Bu edebî dergide daha çok Fransız, Türk ve Arap edebiyatından tercümeler yer almaktaydı. Jean-Jacques Rousseau, Victor Hugo gibi Fransız yazarlarının eserleri tercüme edilirken, Türkçe ve Arapça bilen I'tisâmül-mülk de, arasında *Resimli Kitap* dergisinin bulunduğu[428] Türk ve Arap basınında yayınlanan Avrupalı yazarların eserlerinin tercümelerini okuyup bu bilgileri dergisine naklediyordu.

Dânişkede: 1918 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Kısa ömürlü dergiler arasında yer alan aylık *Dânişkede* dergisi[429] ancak bir yıl yayınlanabilmiştir. Melikü'ş-şüera Bahar'ın idare ettiği bu dergide onun makale ve şiirlerinden başka bir dizi edebî makaleler çıkıyordu. Ayrıca Avrupa edebiyatından tercüme romanlar tefrika halinde yayınlanıyordu.[430]

Gul-i zerd: 1918 yılında Tahran'da yayınlanan bu dergi edebî ve mizahî karakterde bir dergi olup haftada iki sayı

426 Browne, a.g.e., s.130.

427 *Fihrist-i mecelleha-yi Farsî*, s.25.

428 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/114.

429 *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.49-50.

430 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/225.

yayınlanıyordu. *Gul-i zerd*'de halkm anlayacağı tarzda sade şiirler yer alıyordu. Zerre imzasını kullanan bir şair İran'ın o zaman yeni kurulmuş olan Birleşmiş Milletler Cemiyetine kabul edilmemesi üzerine yorumunu aktardığımız bir kıtalık şiiri yazmıştır:

> "Duyulduğuna göre Avrupalılar Barış Cemiyetinde (Birleşmiş Milletler) bizi misafir etmeye razı olmamışlar. Dört yıl bu topluluğun ev sahipliğini yaptığımız halde dört gün bile bize ev sahipliği yapmadılar."[431]

Armağan: 1970'li yılların sonlarına kadar yayınlanan *Armağan* dergisi 1919 yılında Tahran'da Vahîd-i Destgirdî tarafından kuruldu. Dergide tanınmış edebiyatçıların makaleleri, eski üslupta gazel ve kasideler, yeni şiirler, eski şairlerin biyografileri yayınlanıyordu.[432]

Ferheng: 1917 yılında Reşt'te Cem'iyyet-i Ferheng tarafından yayınlanan ve ayda bir çıkan bu dergide[433] edebî, sosyal ve ilmî makaleler yer alıyordu.

Edeb: 1919 yılında Tebriz'de yayınlanan bu dergide daha çok tarih ağırlıklı ilmî makaleler, büyük edebiyatçıların halterçümeleri, şiirler ve Victor Hugo ve başkalarından tercüme şiirler bulunuyordu.[434]

Âzâdistan: Aynı yıl Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Tebriz'de yayınlanan ve ayda iki sayı çıkaran bu dergi edebiyatta yenileşme taraftarı olup kadın dünyası hakkında makaleler ve manzum parçalar ihtiva ediyordu.[435]

Meşrutiyetten sonra İran dışında yayınlanan dergilerin

---

431 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/226.

432 a.g.e., II/227-228; krş. *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.9-10.

433 *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.93-94; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/229.

434 *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.7-8; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/229-230.

435 *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.3; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/230.

kendilerine özgü üslupları, edebî ve ilmî değerleri vardır. Bu dergilerin belli başlıları şunlardır:

Kâve: 1906'da Seyyid Hasan-ı Takîzade'nin müdürlüğünde Berlin'de kurulan ve haftada iki sayı çıkaran *Kâve*[436] gazetesinden sonra 1919 yılında yine Berlin'de *Kâve* dergisi çıktı. İlmî ve edebî bir dergi olan *Kâve*'nin amacı İran'da Avrupa medeniyetini tanıtmak, taassupla mücadele, İran'ın millî birliğini korumaya hizmet, Fars dili ve edebiyatının niteliğini muhafaza etmekti.[437]

İranşehr: Bu ilmî ve edebî dergi 1921 yılında Huseyn-i Kâzımzade'nin (1884-1921)[438] müdürlüğünde Berlin'de yayınlandı. Aralıklı olarak dört sene boyunca yayınlanan *İranşehr*'de o devrin meşhur edebiyatçı ve tarihçileri (Mirza Muhammed Han-ı Kazvinî, Dr. Rızazade-i Şafak, Reşîd-i Yâsemî, Mahmûd-i Ganîzade v.s.) ilmî, edebî, tarihî makaleler yazıyorlardı. Halkın anlayabileceği bir dille yazılan bu dergide yeni İran neslinin karşılaştığı sorunlar da ele alınıyordu.[439]

Frengistan: Bu dergi 1924 yılında Berlin'de bulunan İranlı gençler tarafından yayınlandı. Ayda bir yayınlanan bu resimli derginin amacı "Cehalet ve hurafeler perdesini yırtmak ve İran'ı gaflet uykusundan uyandırmak"tı.[440] Okuma yazma bilmemekle mücadele, müzik, tiyatro, İran basını, Avrupa dergileri gibi konuları içinde bulunduruyordu.

Pars: Onbeş günde bir çıkan bu edebî dergi 1920 yılında İstanbul'da yayınlandı.[441] Farsça ve Fransızca olmak üzere iki dilde çıkan bu dergide Lâhûtî , Eclîbül-memalik, Şûrîde, filozof Rıza Tevfik'ten (1868-1949) şiir ve makaleler ve der-

436 *Fihrist-i rûznâmehâ-yi Farsî*, s.125-126.

437 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/232.

438 Kazımzade hakkında bkz. a.g.e., II/233, dipnot 1.

439 *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.17-18.

440 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/234.

441 *Fihrist-i mecellehâ-yi Farsî*, s.26-27

ginin Fransızca kısmının müdürlüğünü yapan Ali Nevruz'dan da Fransızca makaleler bulunuyordu.

Pars dergisinin 7 Haziran 1921 tarihli birinci yıl dördüncü sayısında

a. Lâhûtî'nin (1887-1957) İran şairlerinden bahseden "İran ve udebâ-yı an" (İran ve edipleri) adlı makalesi;

b. Fasîhül-mülk Şûrîde-i Şirazî'den (ölm.1926) "Garaz ez rûze buved bendegî-i Bâr Allah" (Oruçtan maksat Tanrı'ya kulluktur) başlıklı bir şiir;

c. Visâl-i Şîrazî'nin (ölm.1846) oğlu Tevhid'den "Dil neresed bu kûy-i to" (Gönül senin ülkene ulaşamaz) başlıklı bir şiir;

d. Filozof Rıza Tevfik'ten İran halkını medheden bir yazı;

e. Şûrîde ve Lâhûtî'den birer şiir;

f. Ali Nevruz'un Fransızca makale ve şiir tercümeleri yer almaktadır.

H. HİKÂYE VE ROMAN TÜRÜNÜN DOĞUŞU

Aslında roman ve hikâye bugünkü anlamında olmasa bile eskiden beri İran edebiyatında mevcuttu ve bunların çoğu manzum olarak kaleme alınmıştır. Uzun kahramanlık ve aşk hikâyeleri mahiyetinde olan bu eserlerin en iyi örnekleri Firdevsî'nin *Şahnâme*'sinde, Fahreddin-i Gurgânî'nin *Vîs u Râmin*'inde, Nizamî'nin Hamse'sinde görülebilir. Bu kahramanlık veya aşk hikâyelerinin konuları tarih ve efsane ile karışmış, yazarın veya başka kimselerin hayatında geçen olaylar konu olmamıştır.[442]

Eskiden manzum hikâyeler yanında mensur hikâyeler de kaleme alınmıştır. Büyük İskender'in hayatını ve seferlerini anlatan *İskendernâme, Dârâbnâme, Semek-i ayyar, Nuh man-*

442 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/236-237

zar; Ebû Müslimnâme vb. eserler mensur halk hikâyeleri mahiyetindedir. Bu romanlarda başrolde övülecek özelliklere ve olağanüstü güce sahip olan bir kahraman vardır. Mesela Firdevsî'nin Şahnâme'sindeki Rüstem gibi. Bütün dikkatler kahramanın üzerine çekildiğinden, çevresindeki kişiler, doğa ve olaylara pek fazla önem verilmez. Olaylarda tarih ve efsane birbirine karışmıştır.

Modern roman ve hikâyecilik günümüze gelinceye kadar İran edebiyatında bazı safhalardan geçmiştir. İnkılap yıllarında nesirde gözle görülür derecede sadeleşmeye gidilir. Ebul-Kasım Kaimmakam, Rızakuli Han Hidayet, Şeyh Ahmed-i Ruhî, Mirza Melkum Han, Emînüddevle, Mirza Aka Han-ı Kirmanî hatta Nâsırüddin Şah ve bazı şehzadeler nesrin sadeleşmesine hizmet ederler ve eserlerinde halk diline yaklaşmaya çalışırlar. Abdurrahim Tâlibof, Kitab-ı Ahmed'inde halk diline çok yaklaşırken Dihhodâ *Çerend u Perend* adlı seri yazılarında sanki okuyucu ile karşı karşıya konuşuyormuş hissini uyandırır.

Meşrutiyet devri nesrinde Arapça terkip ve kelimeler azalmaya başlar. Yazı dili, dilin tabiatına uygun bir ortama doğru yaklaşır. Nesirde sadeleşme çabalarına paralel olarak roman ve hikâyecilik de İran edebiyatında yol almaya başlar.

İran'da modern roman ve hikâyeciliğin doğuşunda her şeyden önce nesir dilindeki sadeleşmenin rolü inkar edilemez. Dilde sadeleşmenin roman ve hikâyenin doğuşu üzerindeki bu etkisi yanında Avrupa ülkelerine giden İranlı öğrenciler ve aydınların da etkisi olmuştur. İran'da yabancı dil bilenlerin artması ile okuyucular doğrudan doğruya İngilizce, Fransızca, Rusça, Almanca, Türkçe ve Arapça gibi dillerde yazılan roman ve hikâyeleri asıllarından tanımış, sonradan bunları başkalarının da okumalarını sağlamak üzere tercüme faaliyeti başlamıştır. Nitekim 1886 yılında François Fénelon'un eseri *Télémaque,* Ali Han Nâzımül-ulûm tarafın-

dan Farsçaya çevrilerek aynı yıl basılmış, Şehzade Muhammed Tahir-i Mirza Alexandre Dumas'nın üç eserini Kont de Monte Cristo (1309/1891 Tebriz), Se Tufengdar (1316/1898 Tahran), Lui-yi Çihardehum (1322/ 1904, Tebriz) ve ayrıca Eugène Sue'nun *Les Mystères de Paris*'sini Farsçaya çevirmiştir (1325/1907, Tahran). Ancak yapılan bu tercümeler tamamen asıllarına uymamaktaydı. Metinlerde bazı yerler değiştiriliyor veya ilaveler yapılıyordu.

Bir yandan, daha tekamül safhasında olan tercüme çalışmaları sürerken, öte yandan yerli romanların yazılmasına başlanmıştır. Bunlar arasında en önemlileri Tâlibof'un *Sefîne-i Tâlibî* ve *Mesâlikül-muhsinin*'i, Hacı Zeynülâbidîn-i Merâga'î'nin *Seyahatnâme-i İbrahim Beg*'i sayılabilir. Bu ilk romanlarda roman ve hikâye tekniği tamamen yerleşmemişti. Daha çok taklit ağırlığını hissettiriyordu. Batı tarzında ilk hikâye Cemalzâde'nin *Yekî bûd u Yekî nebûd* (Bir varmış bir yokmuş) adlı, altı hikâyeden meydana gelen eseri ile başlar. Bu eserde 50 yıl içerisinde büyük ilerlemeler kaydeden, Tâlibof'un öğretici, kuvvetli ve ağır, Zeynülâbidîn-i Merâga'î'nin hızlı ve aceleci dili ile Dihhodâ'nın Çerend u Perend'lerinde kullandığı alaylı ve halk deyimleriyle dolu olan dilinin bağdaştırıldığı bir nesir üslubu göze çarptığı gibi sağlam bir hikâye tekniği de ortaya çıkar.[443]

Konumuzu teşkil eden devre içindeki İran romanları iki kısımda incelenebilir:

1. Tarihi Romanlar

Avrupa'da İran araştırmalarının gittikçe artmasının İran millî şuurunun uyanmasına yardımcı olduğuna bundan önce işaret edilmişti. Bu arada, yeni kurulup bu çalışmalardan esinlenen üniversitelerdeki çalışmalar da, İran halkının Sâ-

443 Hâmid-i Zerrinkub, *Talî'a-yi zeban-i dâstan der edebiyat-i muâsır, Mecmua-yi suhanrânîha-yi dovvomin kongre-i tahkîkat-i İranî*, I/296.

mânîler devrinde olduğu gibi İslam öncesi İran tarihi ile ilgilenmesine sebep oldu. Beğenmedikleri, fakat uzaklaştırmaya muvaffak olamadıkları Kaçar hanedanı hükümdarlarının halka karşı iyi davranmalarını sağlamak amacıyla örnek hükümdarlar olarak eski İran şahlarını konu edinen tarihî romanlar yazılmaya başlandı. Nitekim bu devrin roman yazarları, eski İran'ın muhteşem ve parlak zamanlarına kadar uzanarak, yabancı baskılarından uzak ve yabancı nüfuzundan kurtulmuş hür ve güçlü bir İran'ın doğması ümitlerini okuyucularına iletmek istemişlerdir.[444] Başlangıçta bu tür romanlarda teknik yönden eksiklik vardı. Gerçekten de bu türde roman yazmak her şeyden önce geniş bir tarihî malzemeyi gerektirdiği gibi, bu tür romanlarda aranan teknik yanında yazarın kuvvetli bir hayal gücüne sahip olması gerekir. O sıralarda eski İran tarihi ile ilgili malzeme *Şahnâme*'dekilerden ileri gitmiyordu. Bu bakımdan yazarlar daha çok kendilerinden önce yazılan mesnevîlerdeki konulardan faydalamyorlardı.

Türk Tanzimat dönemi edebiyatında, Namık Kemal'in Üçüncü Murad devrindeki Osmanlı-İran savaşları ile ilgili *Cezmi* adlı tarihî romamyla 1880'de ilk defa ortaya çıkan bu tür, İran'da ancak bundan otuz yıl sonra edebiyata girmiştir.

Bu devrin tarihî roman yazarları arasında en önemlileri Husrevî, Şeyh Musa, Bedî' ve San'atîzade'dir.

a. Husrevî (1850-1919)

İran'ın ilk tarihî roman yazarı, Husrevî-i Kirmanşahî'dir. Kaçar hanedamndan Fethali Şah soyundan gelen Muhammed Bâkır Mirza Husrevî 1850 yılında Kirmanşah'ta doğmuş, tahsilini aym şehirde tamamlayarak telgraf idaresine memur olarak girmiştir. Genç yaşta şiir söylediğinden Hus-

444 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/238.

revî mahlasını alan Bâkır Mirza işinden ayrılarak İran'ın tarihî yerlerini gezmiş ve bu gezi onun *Şems u Tuğra* adlı romanını yazmasına sebep olmuştur.

Husrevî meşrutiyet yıllarında yeni düşüncelerin yayılması yolunda çalışmalarda bulunmuş ve Kirmanşah'ta Encümen-i vilayet-i Kirmanşahan'ı (Kirmanşah İl Encümeni) kurmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında buradan uzaklaşmak zorunda kalmış, daha sonra Tahran'a gelerek vaktini eserlerini yazmakla geçirmiş ve 1919 yılında vefat etmiştir.

Husrevî'nin *Şems u Tuğra* adlı tarihî romanından başka ünlü Arap şairlerinin haltercümeleri ve eserlerinden örnekleri ihtiva eden *Dîbâ-yı Husrevî* adlı eseri, aruz hakkında yazılmış *Teşrîhül-ilel* adlı bir risalesi ile Corci Zeydan'ın *Azrâ-yi Kureyş* adlı romanının tercümesi en önemli eserleridir. Ayrıca kaside ve gazelleri 1925 yılında Tahran'da basılmıştır.

Husrevî'nin üç ciltlik *Şems u Tuğra* romanı inkılap yıllarında (1909-1910) yazılmış ve 1910'da basılmıştır. Yazar romanın ikinci cildine *Mari u Venîsî*, üçüncü cildine *Tuğrul u Humay* adını vererek üç başlık altında toplamıştır. Üç bölümü birden 1950-1951'de Tahran'da yeniden basılmıştır.[445] Romanın konusunu, Salgurlu atabeklerinden Abiş Hatun'un (ölm.1287)[446] hükümeti zamanındaki olaylar teşkil eder.[447] Romanda devrin sosyal düzeni açık olarak belirtilir. Hakimler, emirler, saray adamları, eşraf, âyan ve bunların etrafındakiler yanında şehirliler, köylüler, eşkiya ve ayak takımı romanda yerlerini alırlar. Feodal düzen bütün bozuk yönleriyle ele alınır.[448] Yazar bir yandan eski devirlerle ifti-

---

445 Jan Rypka, *Iranische Literatur Geschichte*, s.362.

446 Salgur sülalesinden Atabeg Sa'd b. Ebî Bekr'in kızı olup Fars eyaletinin idaresi kendisine verilmiş ve Hulagu'nun oğlu Mengü Timur ile evlendirilmiştir. Abiş Hatun Tebriz'de 1287'de vefat etmiştir. Bkz. İA, I/114.

447 *Ez Sabâtâ Nîmâ*, II/241.

448 Jan Rypka, a.g.e., s.362.

har ederken bir yandan da acımasızca eleştiride bulunur. Müstebit hükümetlerin siyasî ve sosyal düzenlerini tenkid etmekten çekinmez. Bunun yanında, İran'm henüz vatanseverlik duygularını yitirmemiş çiftçi ve şehirlilerine saygı duyar. Romanında rol alan kahramanlar Avrupa romanlarında olduğu gibi iyi ve kötü bütün özellikleri ile tasvir edilirler ve kahramanlara olağanüstü özellikler kazandırılmaz. Romanda eski İran edebiyatının yanında Avrupa edebiyatının da tesiri görülür. Husrevî'nin bu eserinde Nizamî'nin Hamse'sinin tesiri ile birlikte Fransız romancılarından Alexandre Dumas'nın macera romanlarının özellikleri görülebilir.[449] Husrevî'nin bu eserinde, ilk roman denemesi olduğu için bazı eksiklikler olmuştur. Olaylar anlatılırken aynı konular birkaç defa tekrarlanmak suretiyle roman tekniği bozulmuştur. Eski edebiyatta dahi benzerlerine sık sık rastlanılan mensur kısımlar arasına manzum parçalar yerleştirme adetinden kendini kurtaramamıştır. Ayrıca romanda Sa'dî devri ile meşrutiyet arasındaki devrede kullanılan bir dile yer verilmiştir.[450]

b. Şeyh Musa

İlk tarihî roman yazarlarından biri de Hemedan Nusret medresesinin müdürü Şeyh Musa'dır. *Işk u saltanat* veya *Futûhât-i Kuruş-i Kebir* (Büyük Kuruş'un fetihleri) adlı tarihî romanını 1916'da tamamlayarak 1919 yılında Hemedan'da bastırmıştır. Bu eser daha sonra 1924 yılında Bombay'da basılmıştır.

Yazar romanında Hahamenîşî hanedanının başlangıcı olan Kuruş-i Kebir zamanını işler. Tarihî bölümlerinde Herodot Tarihi ve Avesta'dan faydalanılan bu eserde mitolojik,

449 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/249.

450 a.g.e., II/251.

arkeolojik ve uzun tarihî bilgiler verilmek suretiyle kitabın ağırlığı arttırılır.[451] Roman Kuruş'un çocukluğundan Pers krallığını kurduğu devreye kadarki zamanı içine alır. Büyük tarihî hatalara düşülmeden yazılan bu eserde özel isimler Fransızca şekliyle yazılmıştır. Mesela Mihrdad yerine Mitradat, Hemedan yerine Ekbatan, Bahr-i Hazer yerine Absukūn gibi.[452] Ayrıca Arapça kelimeleri fazlasıyla kullanmaktan çekinmeyen yazar eserine olayların süregeldiği zamandan çok sonra yaşamış olan şairlerin (msl. Sa'dî) şiirlerinden parçalar almıştır.[453] Manzara, insanlar, meclisler vb.'nin tasvirlerinde Avrupa'daki bu tür eserlerin etkisi görülür. Yazar kitabının giriş kısmında bu romanın Avrupaî tarzda yazılmış ilk tarihî roman olduğunu kaydeder.[454] *Işk u saltanat* romanı o zamanki gazete üslubu ile yazılmıştır.

c. Bedî'

Tarihî roman yazarlarının üçüncüsü Mirza Hasan Han Bedî'dir. Bedî' 1872 yılında Bağdat civarında Şiîlerin kutsal yeri olan Kâzımeyn'de doğdu. Basra'da öğrenim gördü ve bu arada Fransızca öğrendi. Meşrutiyet yıllarında Basra'da "Cem'iyyet-i İraniyan"ı (İranlılar Derneği) kurdu ve bir yandan da *Hablülmetin* gazetesine şiirler ve heyecanlı makaleler yazdı. Daha sonra devlet görevinde bulunan Bedî' 1937 yılında vefat etti.

Kaside ve gazellerden oluşan Divan'ı 1914'te Bombay'da basıldı. Ayrıca ünlü Fransız hikâyecisi Maupassant'dan *Daş Muştî Paris* adıyla bir roman çeviren Bedî', Şemseddin ve

---

451 Browne, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, 312; krş. *Berresî-i edebiyat-ı imruz*, s.107; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/252.

452 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/254.

453 *Sınahı-ı edebiyat-i imruz*, s.86; krş. Browne, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.312; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/253.

454 Jan Rypka, a.g.e., s.362.

Kumar ile *Dâstan-i bâstan* veya *Serguzeşt-i Kuruş* adlı iki roman yazdı. Bunlardan 1921 yılında Tahran'da basılan ikincisi Şeyh Musa'nın *Işk u saltanat* romanı gibi Kuruş-i Kebir hakkında yazılmıştır.[455] Bedî' bu romanında *Herodot Tarihi* ile *Şahnâme*'nin Bîjen ve Menîje adlı bölümlerinden faydalanarak daha canlı sahneler meydana getirmeye çalışmıştır. İyi düzenlenmiş bu romanda romanın asıl kahramanı yanında diğer şahıslar da farkedilecek şekilde yerlerini alırlar. Bazı tarihî hatalar ve lüzumundan fazla tarihî bilgi verilmesi bir yana bırakılırsa, İran'ın ilk tarihî romanları arasında olması bakımından değerli bir eser sayılabilir.

d. San'atîzade (1895-?)

Abdul-Huseyn San'atîzade-i Kirmânî de ilk tarihî roman yazarlarından biridir. En önemli eseri *Dâmgusteran ya İntikamhâhân-ı Mezdeh* adlı tarihî romanı 1920 yılında Bombay'da basıldı. Henüz tamamlanmayan ve son sayfasında "cild-i evvel temam şud" (Birinci cilt tamamlandı) ibaresi bulunan bu romanda[456] Üçüncü Yezdigerd'in saltanat yıllarındaki olaylar, İran'ın Müslüman Araplar tarafından istilası, Kadisiye, Medayin ve Nihavend savaşları ve Üçüncü Yezdigerd'in öldürülmesi anlatılır. Yazarın asıl gayesi Sâsânîlerin sosyal ve siyasal yönden çöküşlerinin tablosunu çizerken Kaçar hanedanının da aynı tehlike ile karşı karşıya olduğunu okuyucularına anlatmaktır.[457] Şeyh Musa'nın *Işk u saltanat* romanına benzeyen bu romanda tarihî ve arkeolojik hatalar vardır.[458]

San'atîzade'nin Maniheizmin kurucusu Mani'yi konu alan *Dâstan-ı Mani* adlı başka bir romanı olup, 1926'da basılan bu eser müellifin ilk romanı ayarındadır.

455 Jan Rypka, a.g.e., s.372.

456 Browne, *Tarih-i edebiyat-ı İran*, s.313.

457 *Ez Sabâ tâ Nimâ*, II/257

458 Browne, a.g.e., s.313.

2. Sosyal Romanlar

Diğer roman türleri gibi bu tür romanlar da Batı edebiyatının etkisi ile meydana gelmiştir. Bu konuda daha çok Fransız romanlarından esinlenen İranlı yazarlar bu romanlarında yaşadıkları devrin sosyal aksaklıklarını inceleyerek dile getirmeye çalışmışlar ve toplum sorunlarını mizahî ve hicvî açıdan değerlendirmişlerdir. İlk sosyal roman denemeleri Muşfik-i Kazımî, San'atîzade, Devletâbadî ve Halilî gibi romancılar tarafından gerçekleştirilmiştir.

a. Muşfik-i Kazımî

Berlin'de yayınlanan *İranşehr* ve *Firengistan* gazetelerinde çalışan, daha sonra Fransızcadan tefrika halinde roman tercümelerinin yapıldığı *İran-ı cevan*[459] gazetesinde yazan şair Murtaza Muşfik-i Kazımî bu tür romanların ilki olan *Tahran-i mahûf* (Korkunç Tahran) adlı eserini önce *Sitare-i İran* gazetesinde tefrika etmiş (1922) ve 1924 yılında Tahran'da kitap halinde bastırmıştır.[460]

Romanda yoksulluğa düşmüş soylu bir ailenin oğlu ile Tahran eşrafından birinin kızı arasında geçen aşk konu edinilmiştir. Kazımî bu aşk macerasını anlatırken İran'ın karanlıkta kalmış sorunlarını bütün açıklığı ile ortaya koyar. Romanda İran toplumunun sosyal durumu, günlük işleri, rüşvetçilik, hainlik, hakim tabakaların vaziyeti ve devlet kurumlarının bozukluğu objektif olarak işlenir.[461] Mahalleler, kahveler, fesat yuvaları, halkın cehaleti, batıl inançları, özellikle kadınların büyü ve cadıya inançları (Türk edebiyatında da Hüseyin Rahmi [1864-1944], *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivac* [yazılış 1910, basılış 1912], *Cadı, Gulyabanî* [yazılış

459 *Fihrist-i ruznâmehâ-yi Fârsî*, s.24.

460 Jan Rypka, a.g.e., s.371.

461 *Ez Sabâ tâ Nimâ*, II/263.

1911, basılış 1912], *Efsuncu Baba* [yazılış 1923, basılış 1924], *Muhabbet Tılsımı* [yazılış 1921, basılış 1928] gibi eserlerinde batıl inançları işlemiş olup, bunların gerçek olamayacağı sonucuna varmıştır),[462] taassupları belirtilir. Romanda şimdiye kadar toplumda kadınların hakir görülmesi, bunlardan kötü yola sürüklenmiş olanların başlarından geçenler ve fecî akibetleri işlenir.[463] Roman kahramanı Ferruh'un romantik öyküsü, Alexandre Dumas'ların (*père* ve *fils*) *Le Comte de Monte-Cristo* ve *La dame aux camélias* adlı yapıtlarındaki pasajları andırdığından fazla bir sanat değeri yoktur. Ancak, bir taklit de olsa, özellikle İran toplumunda kadın sorunlarını ele alması bakımından önemlidir. Roman o güne kadar bu alanda işlenmemiş konulara değindiği için geniş bir okuyucu kitlesi bulmuş, 1943 yılında Rusça'ya çevrilerek Moskova'da basılmıştır. Aynı roman *Gorhulu Tahran* adıyla da Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir.

b. Halîlî

İran toplumunda yüzyıllar boyunca hakir görülmüş olan kadınların sorunlarını *Rûzgâr-i siyah*[464] (1924), *İntikam* (1925), *İnsan* (1925) ve *Esrar-ı Şeb* (1926) romanlarında işleyen Abbas Halîlî, *Ra'd, Belediye* ve *İkdam* gazetelerinde çalışmış olan bir gazetecidir.

Rûzgâr-i siyah'da (Kara günler), hâmisi bulunmayan genç bir kadının çektiği ızdıraplar ve macerası anlatılırken toplumun aksak tarafları objektif olarak tavsif edilir. Alexandre Dumas'mn tesiri ile Türkiye'de bir verem edebiyatı başlamıştı. Halîlî de Türk yazarlarının ve edebiyatının etkisinde

462 İA, VII, s.658-659.

463 Jan Rypka, a.g.e., s.371.

464 Aym ad altında Ahmed Ali Han Hudâdâde tarafından bir roman daha yazılmış ise de bu roman konu bakımından ondan ayrıdır ve İran'daki hayatın güçlüğünden söz edilir. Bkz. Jan Rypka, a.g.e., s.371.

kalarak ilk kez bu konuyu romanında başarıyla işlemiştir.[466]

İntikam adlı romanında bedbaht bir kadının karşılaştığı sosyal sorunlar eserin temelini oluşturur.[466] Mektup ve karşılıklı konuşma şeklinde yazılmış olan ve kocasının ihaneti nedeniyle kötü yola düşerek, bunun tesiriyle erkeklerden intikam almaya kalkan bir İranlı kadının serüvenini dile getiren *Esrar-ı şeb* (Gecenin esrarı) romanında da Alexandr Duma etkisi görülür.[467]

c. Devletâbâdî (1862-1939)

Yazdıkları romanlarda kadının toplumdaki yerini konu edinen romancılardan biri de Hacı Mirza Yahya Devletâbâdî'dir. Yazar 1862 yılında Isfahan'a bağlı Devletâbâd'da dünyaya gelmiş, daha küçük yaşta hat dersi almış ve 1882'de, Kirman'dan kaçıp Isfahan'a gelen, İran'ın en önemli edebî simalarından Mirza Aka Han-ı Kirmanî ve Şeyh Ahmed-i Ruhî ile tanışmıştır. 1908 yılında İstanbul'a giden Devletâbâdî, burada *Seyahatnâme-i İbrahim Beg*'in yazarı Hacı Zeynülâbidîn-i Merâga'î ve Dihhodâ ile tanışmıştır. Daha sonra Dihhodâ ile İstanbul'da Surûş gazetesini çıkarmış, yine aynı şehirde 1916 yılında meşhur romanı *Dâstan-i ışk-i Şehrnaz*'ı (Şehrinaz'ın aşk hikâyesi) kaleme almıştır. 1919'da Isfahan'dan milletvekili seçilen yazar 1934 yılında emekliye ayrılmış ve 1939 yılında Tahran'da vefat etmiştir.

Devletâbâdî'nin yukarıda adı geçen romanından başka *Ordibehişt* (Tahran 1925) ve *Nihal-i edeb* adında Farsça ve Fransızca şiirlerini içeren iki kitabı daha vardır.[466]

Devletâbâdî'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da yazdığı *Dâstan-ı Işk-i Şehrnaz* romanı yine aynı şehir-

465 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/269.

466 Jan Rypka, a.g.e., s.371.

467 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/270-271.

468 Jan Rypka, a.g.e., s.355; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/272.

de 1916'da basılmıştır. Doğrudan doğruya Türk romanlarının etkisinde kalan yazar[469] romanının kadın kahramanı Şehrnaz'ın kaderini anlatırken o zamanki İran kadınlarının toplum içindeki durumu ile kadın haklarını ele alır.[470] Romanda şahısların karakterleri iyice belirtilmediği gibi, Türk edebiyatında mesela Hüseyin Rahmi'nin romanlarında olduğu üzere araya yersiz ve uzun konuşmalar girerek akıcılık önlenir. Buna rağmen sözkonusu roman kadının toplumdaki durumunun sosyal açıdan ele alınışı nedeniyle önemlidir.

d. San'atîzade

San'atîzade tarihî romanlarından başka *Mecma'-i dîvânegan* (Deliler Toplantısı) adlı romanıyla Fars edebiyatında ilk ütopik roman yazarı unvanını almıştır. 1924 yılında Tahran'da basılan bu romanın adı Sa'dî'nin "halk mecnûnend ve mecnun âkil" (Bütün insanlar deli, deliler de akıllıdır" sözünden esinlenilerek konulmuştur.[471] Romanda, akıl hastanesinden kaçan bir grup deli hipnotizma ile yaşadıkları devirden ikibin yıl sonraki "akıl çağı" dedikleri devre uzanırlar. Toplulukta bulunanlar dünyada yaşadıkları hayat düzeyinin çok üstünde bir hayata kavuşurlar. Kitabın ikinci cildinde "güneş çağı" denilen ve herkesin birbiriyle müzik yardımıyla anlaştığı bir çağa giderler. Fakat roman burada aniden kesilir. San'atîzade romanın devam edeceğini bildirir. Ancak bu roman şimdiye kadar yayınlanmamıştır.

3. Hikâye Türünün Doğuşu

Bu devirde yazılan romanların, roman tekniğine uygun yazılmaması ve halkın henüz bu tür romanlara alışamama-

---

469 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/273.

470 Jan Rypka, a.g.e., s.355.

471 aynı.nlf., a.g.e., s.361; krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/275.

sı, onlara karşı büyük bir ilgi gösterilmemesine neden oldu. Bunun yamsıra tarihî romanların çoğu Avrupa ve Türk romanlarının birer taklidinden ibaretti. Yerli romanlar yabancı romanların tercümeleri yanında bir hayli zayıf kalıyordu. Roman alanındaki bu başarısızlıkları gören Muhammed Ali Cemalzâde gibi müellifler hikâye yazmayı tercih ettiler. Gerçekten de bu alanda ilk olmasına rağmen başarılı hikâyeler yazıldı. Modern İran edebiyatında hikâyeciliğin kurucularının başında Muhammed Ali Cemalzâde gelir.

a. Cemalzâde

Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde 1891 yılında Isfahan'da doğdu. Babası Seyyid Cemaleddin Vaiz-i Isfahanî meşrutiyet hareketine katılan hürriyetçilerden olup, meclisin topa tutulmasından sonra (Temmuz 1908), Muhammed Ali Şah'ın emri ile Berucerd'de şehit edildi.[472] Cemalzâde ilk tahsilini Tahran'da yaptı ve 1908 yılında Beyrut'taki laik bir okula kaydoldu. Orta öğrenimini Lübnan'daki Antora okulunda tamamlayarak 1910 yılında Paris'e gitti. 1915'de Paris'de Dijon Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdi. Aym yıl Isviçre'de evlendi. Birinci Dünya Savaşının ilk yıllarında Berlin'e giderek İran milliyetçilerinin burada kurdukları ve Seyyid Hasan-ı Takîzade'nin başkanlığını yaptığı komiteye katıldı. Bu komite Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki emellerine mani olmak için teşkil edilmişti.[473] Cemalzâde aym yıl bu komitenin görevlisi olarak Bağdat'a gitti. 1916 yılında tekrar Berlin'e döndü ve İranlı hürriyetçi göçmenlerle çalışmaya başladı.

Birleşmiş Milletler teşkilatında da görev almış olan Ce-

---

472 Cemalzade'nin babası hakkında geniş bilgi için bkz. *Seyyid Muhammed Ali Cemalzade be kalem-i hud*, *Rahnemâ-yi kitab*, yıl 2535, sayı 1-3, s.147 vd.

473 Bu komite üyeleri hakkında bkz. Seyyid Muhammed Ali Cemalzade, aynı makl., *Rahnema-yi kitab*, 2535, sayı 1-3, s.156 vd.

malzâde ömrünün geri kalan kısmını İsviçre'de geçirdi.

Mezdek, İran ve Rus Münasebetleri (Revabıt-ı Rus u İran, Tahran 1338 ş.) hakkında araştırma yazıları yazarak bunları Takizade'nin kurduğu *Kâve* gazetesinde yayınladı.[474]

İran'da ele alınıp işlenmemiş pek çok konu bulunduğunu, bunların roman ve hikâye şeklinde kaleme alınması ve günlük konuşma diliyle yazılması inancında olan Cemalzâde ilk hikâyesi olan *Fârsî şeker est*'i (Farsça şekerdir) *Kâve* gazetesinde neşretti ve hikâyelerinin tümünü -ki altı hikâyeden ibarettir-[475] 1922 yılında *Yekî bûd yekî nebûd* (Bir varmış bir yokmuş) adı altında Berlin'de yayınladı. Bazı Avrupa dillerine tercüme edilen bu kitap 1936 yılında B. N. Zakhoder'in açıklamaları ve A. Bolotnikov'un mukaddimesiyle birlikte Rusya'da yayınlandı.

Altı hikâyeden oluşan bu kitap konularını çağdaş İran'dan alır. Kitapta yazarın hayatında karşılaştığı Tahranlı dar görüşlü kimseler, esnaf, tüccar, işçi ve halkın diğer kesimleri zayıf tarafları, ihtirasları, yaşantıları gibi hemen hemen bütün özellikleriyle aksettirilir. Cemalzâde yalnız konularda yenilik getirmemiştir. Hikâyelerin dili konuşma dilidir. Kahramanlar yaşadıkları çevreye göre konuşurlar. Bu konuşmalarda halk deyimleri, atasözleri ve argo tabirler de yer alır. Anlaşılması güç gelen bu halk deyimleri ve tabirleri kitabın sonunda lugatçe halinde verilmiştir.[476]

Cemalzâde bu eserin dibaçesinde edebi görüşlerini açıklarken şöyle der: "Bugünkü İran, edebiyat sahasında diğer dünya ülkelerinden çok geride kalmıştır. İran'da eskilerin üslubundan ayrılmak, edebiyatı tahrip etmek manasında telakki edilmiş, yazar eline kalemini aldığında yalnız aydın ve

474 Jan Rypka, a.g.e., s.370.

475 Bu hikâyeler *Farsî şeker est, Recul-i siyasî, Düstî-i âle herse, Derd-i dil-i Molla Kurbanali, Bele dig bele çoğonder* ve *Vilanud-dovle*'dir.

476 Bkz. Seyyid Muhammed Ali Cemalzade, *Yekî bûd yekî nebûd*, s.121-123.

edipleri gözönünde bulundurarak bunlardan başkalarına iltifat etmemiştir. İlerlemiş ülkelerde (edebiyatta) sade ve halkın anlayabileceği ifade tarzı diğerlerinden daha çok tutunmuştur. Aynı zamanda bu ülkelerin halkları genellikle okul görmüş, az çok güç yazıları anlayabilecek derecededir. Avrupalı yazarlar eserlerini günlük konuşma diliyle yazarlar. Hatta bilimadamları da mümkün olduğu nispette bilimsel çalışmalarını halkın anlayabileceği dille kaleme alırlar."[477]

Roman hakkmdaki görüşlerini açıklarken, romanın bir okul olduğunu, bir milletin muhtelif kısımlarını birbirinden haberdar edip tanıttığını, diğer milletlerin sosyal, siyasal ve psikolojik durumları hakkında bilgi edinmek isteyen kimseler için yeterli bir kaynak olduğunu kaydeder. Ayrıca roman ve hikâyelerin kelime ve deyimlerin kullanılışlarını gösterdiği için sözlüklerden daha iyi olduğunu zikreder. Dibaçenin sonunda İran edebiyatının daha mükemmele gidebilmesi için diğer ülkelerin edebiyatlarının ilerleme ve tekamülünün ölçü olarak alınmasını tavsiye eder.

Cemalzâde'nin hem konularında hem de hikâyelerinde kullandığı günlük konuşma dili kimileri tarafından tepkiyle karşılanıp yazar zevksizlikle suçlanmıştır.[478] Fakat onun hikâyecilikte çığır açan bu eseri kendisinden sonra gelen hikâye yazarı nesil için örnek olmuştur.

Cemalzâde'nin üslubu daha önceleri Hacı Zeynül-abidin-i Merâga'î'nin *Seyahatnâme-i İbrahim Beg* ve Dihhodâ'nın *Çerend u Perend*'lerindeki üslubundan daha sağlam olup, hikâyelerinde Türkçe ve diğer yabancı dillere ait kelimeler de bulunur.

Cemalzâde hikâyelerinde sosyal sorunları işlerken perde altında hiciv ve iğnelemekten çekinmez. Mesela *Fârsî şeker*

---

477 *Yekî bûd yekî nebûd*, s.7

478 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/279 v.d.

est adlı hikâyesinde Avrupa hayranı bir gencin Fransızca kelimelerle karışık Farsça konuşmasını verirken Farsça'nın durumunu kinaye yoluyla tenkid eder.[479]

> "Avrupa hayranı bay bu kelimeleri duyar duymaz sedirden aşağı atladı. Kitabı katlayıp paltosunun geniş cebine sokuşturdu ve gülümseyerek Ramazan'a doğru gitti. "Kardeş, kardeş!" diyerek tokalaşmak üzere elini uzattı ona. Ramazan bu hareketi anlayamadı ve biraz geri çekildi. Beyefendi de ister istemez elini bıyığına götürmek zorunda kaldı. Durumu kurtarıp bozulmamak için öteki elini de çıkarıp her ikisini göğsüne koydu ve iki parmağını yeleğinin kol yerine sokarak diğer sekiz parmağını kolalı gömleği üzerinde tıkırdatmaya başladı. Sevecen bir tarzda "Aziz dostum ve vatandaşım! Niçin bizi bıraktılar buraya? Ben de saatlerdir ne kadar başımı kazıyorsam, absuluman (absolument) hiçbir şey bulmuyorum, ne pozitif, ne negatif bir şey. Absuluman ! Benim gibi en iyi familden diplomalı genci bir kriminel (criminel) için tutmaları ve bana sıradan bir insanmışım gibi davranmaları komik değil mi? Ama bin yıllık despotizm (arbitraire) hiç şaşırtıcı değildir. Kendisini konstitüsyonel (constitutionel) diye adlandırarak kendisiyle iftihar eden bir memleketin kanunî tribunalleri (tribunal) olmalı ki hiç kimse zulme reaya olmasın. Zavallı kardeşim! Siz böyle bulmuyor musunuz?"
>
> Zavallı Ramazan'ın bu yüksek düşünceleri anlaması nasıl mümkündü? "Başı kazımak" gibi yerli yerinde kullanılan Avrupaî kelimeleri daha nasıl anlayabilirdi? Ki bu sözler Fransızca bir deyimin motamot

479 Cemalzade, a.g.e., s.30 vd., krş. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/272; Cemalzade'nin Farsça'nın ıslahı yolundaki görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Cemalzade ve efkâr-i tî*, s.96-111.

tercümesi olup, düşünmek ve zannetmek manasındadır ve onun yerine Farsça'da "herçi hodem ra mîkeşem" (ne kadar kendimi zorlasam) ya da "herçi serem be dîvar mîzenem" (ne kadar başımı duvara vursam da) denir. Ya da "raiyyet be zulm" (zulme reâya), başka bir Fransızca deyimin tercümesi olup bundan amaç, zulmün yandaşı olmaktır. Ramazan "raiyyet" ve "zulm" kelimelerini işitmekle kendi kısa aklınca zannetti ki o Avrupa hayranı, onu halk ve toprak ağalarının zulüm ve haksızlığına uğramış biri olarak tasavvur etti. bunun üzerine "Hayır bayım, bendeniz raiyyet değil, şuracıkta Gümrükhanenin yirmi adım ötesinde kahveci çırağıyım" dedi.

Mösyö omuzunu yukarı kaldırarak sekiz parmağı ile göğsüne vurmaya ve ıslık çalarak yürümeye başladı. Ramazan'a aldırmadan konuşmaya devam ediyordu: "Revolüsyon öyle bir şeydir ki evolüsyon olmadan onu düşünmek bile imkansızdır. Biz gençler kendimize görev edinmeliyiz. Bu da milletin önderliğini yapmaya bakar. Bana bakan (beni ilgilendiren) şey için şu suje hakkında uzun bir artikel yazdım ve kör edici bir açıklıkla tespit ettim ki hiç kimse başkaları hakkında harekette bulunmaya cesaret edemez ve herkes posibilitesi ölçüsünde vatana hizmet etmeli, herkes görevini bilmeli. İlerlemenin yoludur bu. Aksi takdirde dekadans bizi tehdit eder. Ama ne yazık ki sözlerimiz halkı etkilemiyor. Lamartine bu hususta güzel söylemektedir

Filozof beyefendi, tesadüfen eskiden duyduğum ve Fransız şairi Victor Hugo'ya ait olduğunu bildiğim ve Lamartine ile hiçbir ilgisi olmayan Fransızca bir şiir okumaya başladı."[480]

480 *Yekî bûd yekî nebûd*, s.31-33.

İkinci hikâye olan *Recul-i siyasî*'de sıradan kimselerin yüksek siyasî mevkilere yükselmesi ve rüşvetçilik şaka yoluyla hicvedilir.[481] Dördüncü hikâye olan *Derd-i dil-i Molla Kurbanali*'de hocalar ve vaizler iğnelenir.[482] Beşinci hikâye *Bele dig bele çoğonder*'de İran toplumunun geri kalmışlığı ve geri kalmış muhitlerde yetişen insanların özellikleri dile getirilir.[483] Cemalzâde bu hikâyede İran halkını birkaç gruba ayırır. Bu gruplardan her birinin başında bir külah vardır. Nüfusun çoğunluğunu teşkil eden birinci gruba mensup olanlar sarı renkli keçe külah giyerler. Bu insanlar ömürleri boyunca çalışır ve emeklerinin sonucunu diğer iki gruba verirler. Bu iki grup, beyaz külahlılar (yani sarıklılar) ve siyah külahlılardır (yüksek memur ve derebeyleri). Sarı külahlılar açlık ve soğuktan ölecek dereceye gelseler de, kazançlarını yukarda adı geçen iki gruba verirler. Siyah ve beyaz külahlılar (yani din adamları, yüksek dereceli memurlar ve derebeyleri) ellerine geçen paraları nasıl harcayacaklarını bilmezler. Cemalzâde'nin bu hikâyede sosyal sorunlara bakışı büyük tepkilere yol açmıştır. Cemalzâde bu hikâyesinde özellikle din adamlarını eleştirmiştir. Bazılarının aslında ilim ve diyaneti olmadığı halde varmış gibi göstererek hocalık rolü oynadıklarını ve tam anlamıyla dindar ve iyiliksever din adamlarına zarar verdiklerini dile getirir.[484]

Cemalzâde'nin bu hikâye kitabından başka, Şiî inancına mizahî bir bakış yapan *Sahra-i mahşer* (Tahran, 1323 ş., 1337 ş.), yirminci yüzyılın ilk on yıllık devresinde İran'ın satirik ve mizahî bir tablosunu çizdiği *Kulteşen-i dîvân* (Tahran, 1325

---

481 a.g.e., s.38-61.

482 a.g.e., s.78-93. Bu hikâye 1944 yılında *Ahenğ* dergisinde İngilizce'ye çevrilerek basılmıştır. Bkz. *Cemalzade ve efkâr-i û*, s.27.

483 *Yekî bûd yekî nebûd*, s.94-113.

484 Seyyid Muhammed Ali Cemalzade, ayn.makl., *Rahnema-yi kitab*, 2535, sayı 1-3, s.181 vd.

ş.), yeni yapılacak bir kanal hakkında sokak sakinlerinin münakaşalarını ihtiva eden *Râh-ı âbnâme* (Tahran, 1326 ş.), *Dârül-mecânin veya Tîmaristan* (Tahran, 1320 ş.), *Emû Huseynali yâ heft kıssa* (Tahran 1337 ş.), *Ser u teh-i yek kirbas* (2 cilt, Tahran, 1335 ş.), *Telh u şirin* (Tahran, 1334 ş.), *Gayr ez Hoda hiçkes nebud* (Tahran, 1330 ş.), dokuz hikâyeden oluşan *Kohne vu nov* (Tahran, 1338 ş.) gibi hikâye kitapları vardır.

Cemalzâde'nin yaptığı edebî çalışmaların en önemlilerinden biri *Ferheng-i lugât-i âmiyane* (nşr. Dr.Cafer Mahcub, Tahran, 1341) adlı ve daha çok eserlerinde geçen halk deyimlerini içine alan sözlüğüdür.

Cemalzâde 1927 yılında Berlin'de *İlm u huner* adında bir dergi çıkardıysa da bu derginin 1928 yılma kadar ancak yedi sayısı yaymlanabilmiştir.[485]

Cemalzâde'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında İran'm iktisadî durumunu inceleyen *Genc-i şâyegân ya da ovzâ-i iktisâdî-i İran* (İran'm ekonomik durumu) adlı eseri Almancaya çevrilerek 1335'de (1956) Berlin'de basılmıştır. Bunlardan başka *Azâdî ve haysiyet-i insanî* (Özgürlük ve insan onuru) [Tahran, 1338 ş.], *Ma'sûme-i Şirazî* (Tahran, 1333 ş.), beşi tercüme toplam yirmi kısa hikâyeden oluşan *Asmân u rîsman* (Tahran, 1343 ş.), *Dâstan-i kebab-i gâz* (Hindçe tercümesi 1955 yılmda *Kahani* dergisinde basılmıştır), *Keşkûl-i cemalî, Hezar bîşe, Hâk u Adem, Zemin u erbab u dihkan* adlı hikâye kitapları da vardır.

Cemalzâde tercümeler de yapmıştır. Bunlarm arasmda Schiller'den *Wilhelm Tell* (Tahran, 1335 ş.) ve Don Carlos, İbsen'den *Duşmen-i millet,* Molière'den *Hasis* (Tahran, 1336 ş.) ve Fénelon'dan *Serguzeşt-i beşer* (Tahran, 1334 ş.)[486] adlı eserleri sayılabilir.

---

485 *Cemalzade ve eşkâr-i û,* s.29.

486 İran'a ait kısını teliftir. Bkz. *Cemalzade ve eşkâr-i û,* s.25.

Cemalzâde'nin *Yekî bûd yekî nebûd* adlı eserinden sonra İran hikâyeciliği kendine yeni bir yol bulmuş, Sadık-ı Hidayet (1902-1951),[487] Bozorg-i Alevî (1904), Sadık-ı Çûbek (d.1916-),[488] Celal Âl-i Ahmed (1923-1969), Muhammed-i Hicazî (1900-1973) gibi yetenekli roman ve hikâye yazarları yetişmişlerdir.

b. Sadık Hidayet

İran edebiyatında Avrupâi anlamda hikâyeciliğin kurucusu olarak kabul edilen Sadık Hidayet 1902 yılında Tahran'da doğdu. Orta öğrenimini Darülfünun medresesinde tamamladı. Saint Louis lisesinde Fransızcayı öğrendi. 1921'de Tahsil için devlet tarafından Fransa'ya gönderildi. 1924'de *İnsânu heyvân* (İnsan ve Hayvan) adlı kitabını bastırdı. 1927 yılında *Fevâyid-i Giyâhhârî* (Vejetaryenliğin Yararları) Berlin'de, *Zinde begûr* (Diri Gömülen) Tahran'da basıldı.[489] Hidayet 1928'de ilk başarısız intihar girişiminde bulundu. 1930'da öğrenimini tamamlamadan İran'a döndü ve Bank-i Millî-yi İran'da (İran Ulusal Bankası) çalışmaya başladı. Bu arada İran'ın Araplar tarafından fethedilişini ve İranlıların gösterdikleri kahramanlıkları işleyen *Pervîn Duhter-i Sâsân* (Sâsân'ın Kızı Pervin) ve *Efsânehâ-yi Âferînîş* (Yaratılış Destanı) yayımlandı. Bunu ertesi yıl tarihî romanı *Sâye-yi Moğul* (Moğol Gölgesi) ve *Isfehan nisf-i cihan* (Dünyanın Yarısı Isfahan) adlı eserleri izledi. 1932'de *Se katre hûn* (Üç Damla

---

487 Hayatı hakkında bkz. Rahim Bağdatçi, *Sadık-ı Hidayet ve Eserleri*, İstanbul 1970, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi doktora tezi; krş. *Çağdaş İran Nesrinden Seçmeler*, Önsöz , XII; Sadık Hidayet, *Diri Gömülen*, çeviren: Mehmet Kanar, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1995.

488 Hayatı hakkında bkz. Sadık-ı Çubek, *Tengsîr*, çeviren: Dr.A.Naci Tokmak, Ankara 1979, Kültür Bakanlığı yayınları, s.7-8.

489 Bu iki yapıtın Türkçe çevirisi Yapı Kredi Yayınları arasında çıktı.

Kan) adlı hikâyeler mecmuası basıldı. Hidayet 1933'de *Sâyerûşen* (Alacakaranlık), *Nîrengistan*, bâtıl inançları alaya aldığı *Aleviye Hanum* ve *Mâzyâr* adlı eserlerini yayımladı. 1934 yılmda Muctebâ Minovî, Bozorg-i Alevî ve Mes'ûd-i Ferzâd ile dörtlü edebiyat topluluğunu kurdu. Hayyam hakkmda şimdiye kadar yapılan en ciddî araştırmalardan biri olan ve Hayyam'a ait rubaileri tasnifte en doğru ayıklamayı yaptığı *Terânehâ-yi Heyyâm* (Hayyam'm teraneleri) yayımlandı. Bunu Mesûd-i Ferzâd ile beraber yazdığı *Vag Vag Sâhâb*'ın Tahran'da yayımı izledi. 1936'da Hindistan'a giden Hidayet Pehlevî dilini öğrenmeye başladı. *Bûf-i Kûr*'u[490] (Kör Baykuş) kendi elyazısmdan çoğaltarak yayımladı. 1938'de Pehlevîce aslından çevirdiği *Guceste ez bâliş*, Tahran'da basıldı. Sadık Hidayet 1941 yılmda Tahran Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nde çevirmenliğe başladı. Ertesi yıl *Seg-i vilgerd* (Başıboş Köpek) adlı öyküsü Tahran'da basıldı. 1943 yılmda çocuklar için kaleme aldığı *Âb-ı zindegî* (Hayat Suyu) yayımlandı.[491] Daha sonra Pehlevî dilinden çevirdiği *Gozâriş-i gomanşiken* (Kuşkuları Kaldıran Rapor) ve *Kârnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân* (Erdeşîr Bâbekân'm İcraatı), 1944'de Pehlevî dilinden çevirdiği *Zand u Hûmen Yeşn ve Velingârî* (Aylaklık) yayımlandı. 1945 yılmda İran-Sovyetler Birliği Kültürel İlişkiler Komisyonu üyesi oldu. Özbekistan Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin 25. kuruluş yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere Özbekistan'a gitti. 1948 Hasen-i Kâimiyan ile birlikte *Gurûh-i mahkûmîn*'i (Mahkumlar Topluluğu) yayımlayan Hidayet 1950'de aym yazarla *Mesh* adlı kitabmı yayımladı. Daha sonra Fransa'ya gitti. Ertesi yıl Paris'te intihar eden Sadık Hidayet burada toprağa verildi.

---

490 Bu eserin Türkçe çevirisi Varlık Yayınları tarafından basıldı (Behçet Necatigil, 1977).

491 Bu masalın Türkçe tercümesi Yapı Kredi Yayınları Doğan Kardeş serisi içinde yayınlanan İran Masalları içinde yer almaktadır.

Bûf-i kûr (Kör Baykuş) Hidayet'in trilojisini oluşturan şaheserlerinden biridir.[492] Bu roman yazarın kendi ruhsal hayatının uzun bir öyküsüdür.

Hacı Aga adlı noveli bu üretken ve çok yönlü yazarın, yazı hayatının ikinci döneminde ortaya çıkardığı yapıtlarından biridir. Rıza Şah'ın (Rıza Han veya Büyük Rıza Şah) saltanatının son yılları ile Muhammed Rıza Şah'ın (Pehlevî) saltanatının ilk yıllarındaki dönemde, çıkarcı ve sermayedar tüccar kesimi ile ülke menfaatlerini ayaklar altına almaktan çekinmeyen kimi yüzsüz politikacıların halkı ezmek için ne gibi yollara başvurdukları, kitabın hareket noktalarını oluşturur. *Kör Baykuş* (Bûf-i kûr) ve *Diri Gömülen* (Zinde be gür) adlı hikâyelerinde sürrealist bir yazar olarak karşımıza çıkan Hidayet, aslında bir hicivnâme olan bu yapıtında gerçekçi yazar kimliğini de kanıtlar. Farsçaya derin vukûfu yanısıra çok iyi bir gözlemci de olan Hidayet, tarih, sosyoloji, antropoloji, folklor, ekonomi ve politikanın ışığı altında âdeta 1940'lı yıllar İran'ının bir panoramasını verir. Kısa ama verimli yaşamında uzun öykü, kısa öykü, piyes, seyahatnâme, inceleme, deneme gibi birçok alanda eser veren, bilimsel çeviriler yapan Sadık Hidayet, Türkiye'de *Kör Baykuş* adlı eseriyle tanınmaya başlamış, bunu Yapı Kredi yayınları arasında çıkan birkaç eserinin çevirisi izlemiştir.

c. *Muhammed-i Hicâzî*

Mir (zâ) Muhammed-i Hicâzî Mutî'u'd-dovle 24 Zilhicce 1318 k./1 Nisan 1901 tarihinde Tahran'da doğdu. Babası, Kaçarlar döneminin ünlü müstevfîlerinden Seyyid Nasrullah Mutî'u'd-dovle'dir.

Hicâzî ilk ve orta öğrenimini Tahran'daki Saint Louis okulunda tamamladı. 14 yaşında iken babasının ölümü üzerine

492 Diğer iki eseri *Zinde be gûr* (Diri gömülen) ve *Se katre hûn*'dır (Üç damla kan).

devlet hizmetine girdi. 1921 yılında Büyük Rıza Şah'ın emri ile Posta ve Telgraf Bakanlığı (vizâret-i post u telgraf) tarafından yüksek tahsil için Avrupa'ya gönderildi. Başta Paris olmak üzere Avrupa'da sekiz yıl kaldıktan sonra iletişim cihazları mühendisi olarak ülkesine dönen Hicâzî, uzun süre bu bakanlıkta çalışarak müdürlük ve genel müdürlük seviyesine kadar yükseldi. Hicâzî bu teşkilatta çalışırken, 1932 yılında *Post u telgraf u telefon* adlı dergiyi çıkarmaya başladı. Bu görevinden sonra, o dönemin sansür kurumu sayılan "Sâzmân-i perveriş-i efkâr" (Düşünce Eğitim Kurumu), İdâre-i Komisyon-i Matbû'ât (Basm Komisyonu İdaresi), rejimin propagandasını yapma amacını güden ve Sâzmân-i Perveriş-i Efkâr'ın yayın orgam olan ve ilk sayısı 15 Mart 1939'da çıkıp 1942'de yayınına son veren *İrân-i İmrûz* (Bugünkü İran) dergisi yönetim kurulunda görev aldı. "Ferhengistân-i İrân"ın (İran Kültür Kurumu) dâimî üyeliği, 1320 /1941 Şehrîver olaylarından sonra bir süre "İdâre-i Kull-i İntişârât u Teblîgât-i İrân" (İran Yayınlar ve Enformasyon Genel Müdürlüğü) ve dört dönem senatörlük görevlerinde de bulundu. Birçok Avrupa seyahatinin yamsıra Hindistan ve Amerika'ya da gitti. Hayatı boyunca rejime sadık bir insan olarak yaşayan ve bu yüzden zaman zaman yönetim tarafından ödüllendirilen (1957) Muhammed-i Hicâzî uzun süren bir bitkisel hayattan sonra 20 Ocak 1974 tarihinde, 72 yaşında öldü.

Hicâzî, roman, uzun hikâye (novel), kısa hikâye, deneme, araştırma ve piyes türlerinde birçok eser verdi. 1921 yılında Paris'te bulunduğu sırada yazarlığa başladı ve 1925'de ilk romanı *Homâ*'yı tamamladı. 1928'de Tahran'da ilk baskısı yapılan bu eserin öyküsü Büyük Ekim İhtilalinden biraz önce İran'ın kuzey bölgelerinin Ruslar tarafından işgal edildiği zamanda geçer. Roman kahramanlarından Hasan Ali Han'ın Rus subayı Papof ile istilacı güçlere ilişkin yaptığı konuşmalar Fransız şair ve tiyatro yazarı François Coppée'nin (1842-

1908) *Pour la Couronne* (Taç Yolunda) adlı eserinden kopyalanmış gibidir. Zengin bir kız olan Homa, onun nişanlısı Minûçihr Han, İran uyruğuna geçen Papof ve kötülük timsali olarak kabul ettiği Şeyh Huseyn İran burjuvasına mensup insanlardır. Ancak bunlar İran toplumundaki insan tiplerini tam anlamıyla yansıtmazlar. Ruhsal yapıları yüzeysel olarak anlatılır. Yazar, Homâ'yı burjuva ailelerine yaraşan iyi ahlaklı ve topluma yararlı bir kız tipi olarak ileri sürmek isterken, bir yandan da kadın haklarını savunmayı ve sosyal yenileşmeyi aşılamayı amaçlar. Ne var ki romanda zaman, mekan ve kahraman ilişkileri ustaca kurulmuş değildir. Zaman zaman olayların akışını kesen, gereksiz ve uzun ayrıntılara yer verilmesi bu eserin olumsuz yanlarından biridir.

Romandan çok hikâye olarak adlandırılması gereken *Perîçihr* (Tahran, 1308/1929) ile *Zîbâ* (Tahran, 1311/1932) adlı romanlarında canlandırdığı kız tipleri, Homâ'nın aksine ahlaksal yönden zayıf karakterli ve şehvet düşkünüdürler. Perîçihr, heveslerinin esiri olmuş, oynak, kocasını aldatan bir kadındır. Hicâzî'nin en güzel romanı olan ve iki ciltten oluşan *Zîbâ*'da Kaçar rejiminin çöküşünden önceki yıllarda devlet kuruluşları ile şehir hayatındaki toplumsal yozlaşma işlenir. Roman, tutukevindeki bir suçlunun avukatına yazdığı ve başından geçenleri uzun uzadıya anlattığı bir mektup havasındadır. Hicâzî bu üç romanda, ailelelere, çocuklarına Avrupaî bir öğrenim sağlamaları, onlara aile değerlerini öğretmeleri, mutluluğu nasıl bulacakları ve onu nasıl koruyacaklarını anlatmaları mesajını verir.

Hicâzî, *Sirişk* (Gözyaşı) [1953] adlı romanında aşk ve şehveti ruhsal bir hastalık derecesine kadar çıkarır. Kahramanlarının Amerikalı olduğu ve olayların Amerika'da geçtiği bu romanda aşırıya kaçan bencilliğin insanları suça yönelttiği bir burjuva toplumunun resmini çizerken gizliden gizliye millî değerlere sahip çıkma nasihatinde bulunur.

Son romanı *Pervâne* (1953), natüralist Fransız romancısı Emile Zola'nm (1840-1902) *Thérèse Raquin* (1867) romanına benzer. Kadını bir meta olarak gören çıkarcı bir genç ile fakir ama akıllı ve yetenekli bir kızın evliliğini işlerken Hicâzî, Iran'daki değişik evlilik kurumlarından da yararlanarak esere İrânî havası vermeye çalışır.

Romanlardan sonra Hicâzî'nin en çok yöneldiği edebî tür, klasik İran edebiyatında yaygın olan makame tarzına uygun kısa hikâyeler ve denemelerdir. 95 hikâyeden oluşan *Âyîne* (Ayna) [1933] ve 60 hikâyeyi içeren Endîşe'nin (Düşünce) [1940] konularını ahlak, din, iyilik, mutluluk oluşturur. Genellikle bir öğüt ile sona eren bu yazılarda Hicâzî toplumdaki huzursuzlukların, bozuklukların kökenine inmez. Çirkinliği, kötülüğü insanın yazgısında arar. Ahlakiyat ve içtimâiyât konularına giren bu denemeler ilmî görüş ve tahlilden uzaktır. Denilebilir ki onun bu tarzda kalem oynattığı parçalarının hemen hemen tümü Sa'dî'nin *Gulistân* ve *Bûstân*'ının modernize edilmiş bir şeklinden ibarettir.

Daha çok romantik 32 parçadan oluşan *Sâgar* (Kadeh) [1952] ve ahlakî ağırlıklı 27 parçadan meydana gelen *Âheng* [1952] de *Âyîne* ve *Endîşe* ile aym değerdedir.

1320 Şehrîver/1941 olaylarının ardından İran'ın siyasal ve sosyal durumunda da değişiklik olmuştu. Aym değişiklik ilginç bir şekilde Hicâzî'nin *Mahmûd Aga râ vekîl konîd* (Mahmud Ağa'yı Vekil Yapın) adlı tiyatro eserinde de göze çarpar. Eşraf tabakasına mensup insanların türlü ahlak dışı yollarla meclise nasıl girdiklerinin ve meclisi nasıl kendi siyasal çıkarları uğrunda kullandıklarının tenkid edildiği bu eser konu bakımından Sadık Hidâyet'in (1902-1951) *Hacı Aga*'sını hatıra getirir. Hidâyet, *Hacı Aga*'da, İran'daki siyasal sistemi mahkum edip, iktidarda bulunan ve yok olmaya mahkum gerici bir zümreyi bu ülkedeki demokratik hareketi yok etmeye kalkışmakla suçlarken, Hicâzî'nin *Aga*'sı siyasetle, sos-

yal hayatla ilgilenmez ve milletin kaderiyle oynayan kişileri tanımaz. Tek hedefi, servetine servet katabilmek için, her türlü melaneti üstünde toplayan işsiz kardeşini parlamentoya sokmaktır. Hicâzî bu eserinde sosyal bozuklukları su yüzüne çıkarmak yerine, uygun olmayan kişilerin sistem dışı bırakılarak dürüst insanlara fırsat tanınmasını tercih eder. Piyes tekniği açısından zayıf olan ve ilk olarak 1949'da basılan bu eser fazla bir sanat değeri olmasa da 1952 seçimleri sırasında sahnelenmiştir.[493] Hicâzî'nin bundan başka diğer önemli eserleri: *Ârizû* (Arzu) [1952], *Peyâm* (Mesaj) [1960], *Nesîm* (Meltem) [1960], *Kemâlu'l-mulk* (biyografi, 1956), *Hâfız* (tiyatro eseri, 1951), *Arûs-i ferengî* (Avrupalı Gelin), Ceng , *Haci-yi moteceddid* (Yenilikçi Hacı) gibi tiyatro eserleri, *Hulâse-yi Târîh-i Irân tâ Inkirâz-i Kâcârîye* (Kaçarların Çöküşüne Kadar Kısa İran Tarihi) [1956], *Mîhen-i mâ* (Yurdumuz) [Tahran, 1959], S. Freud'dan çeviri *Ru'yâ* (Rüya) [1953], *Ruşd-i şahsiyyet* (Kişilik Gelişimi) [çeviri, 1954), *Revânşinâsî yâ cebr yâ ihtiyâr* (Psikoloji mi, Zorbalık mı, Serbest Bırakmak mı?), *Selâmet-i rûh* (Ruh Sağlığı) [çeviri, 1957], *Şâdkâmî* (Mutluluk) [çeviri, 1955].[494]

Muhammed-i Hicâzî toplumun türlü tabakalarından kesitler verirken soğuk bir gözlemci olarak kaldı ve ne psikolojik tahlillere yöneldi, ne de çözüm yolları aradı. Genel olarak "edebî" denilebilecek, abartılı mecaz ve istiârelerle dolu bir üsluba bağlı kaldı. Doğallıktan uzak kalmakta herhangi bir sakınca görmedi. Sadık Hidayet, Sadık Çûbek (doğ. 1916), Celâl Âl-i Ahmed (1923-1969), Ali Muham-

493 Dr. Ali Güzeylüz tarafından *Mahmud Ağa'yı Vekil Yapın* adıyla dilimize çevrilen bu eser henüz basılmadı.

494 Hicâzî'nin kısa ve uzun hikâyelerinden 19 tanesi Mehmet Kanar tarafından Türkçeye çevrilerek *Modern İran ve Afgan Öyküleri Antolojisi*'nde (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s.19-63) yayınlanmış, yine onun *Şîrîn Kelâ* adlı öyküsü Prof.Dr. A.Naci Tokmak tarafından dilimize aktarılmıştır (*Yusuf Atılgan'a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.491-499).

med-i Eſgânî, Bozorg-i Alevî (doğ. 1904) gibi çağdaşı olan ve eski kültüre dayanarak ileriye bakmaya çalışan yazarların el attıkları ve İran toplumunu kemiren meselelere girecek yerde Alî Deştî (doğ. 1896) ile aym safta, toplumsal huzurun hakim olduğunu savunmaya çalıştı. Eserlerinin kahramanlarıyla hiçbir ruhsal bağlantı kuramadı ve tam manasıyla onların dünyasını kavrayamadı. Öte yandan, çağdaşı olan yazarlardan hiçbirinin eserini okumadığını, dünyaca meşhur olmadıkları için İranlı yazarların derdine deva olmadığını, bunun yerine Batı klasiklerini okumayı yeğlediğini itiraf etti.

d. Bozorg-i Alevî

İran edebiyatında hikâyeciliğin kurucularından biri olan Bozorg-i Alevî (d.1904), Hidayet'ten başka Freud'un öğretilerinden de etkilendi. Edebî çalışmalarına altı hikâyeden oluşan *Çemedân* (1934) ile başladı. Bu hikâyelerde ilginç şahsiyetli ve dikkat çekici eğilimleri olan sıra dışı kimseleri kullanarak romantik duygu ve hayalleri yeni bir anlatım kalıbında sergiledi. Ömrünün bir kısmı siyasî düşünce ve faaliyetleri yüzünden hapiste geçti ve tutukluluk yıllarında, biri topluluk üyesi 53 mahkûm arkadaşının yakalanışlarından serbest bırakıldıkları zamana kadar geçen olayları sosyalist ideoloji çerçevesi içinde anlattığı *Pencâh u se neſer* (1951) diğeri, yine bazı mahkûmların otobiyografileri niteliğindeki *Varakpârehâ-yi zindân* (1941) adlı hikâyeleriyle modern İran edebiyatında "hapishane edebiyatı"nın temelini attı. *Nâmehâ ve dâstânhâ-yi dîger* adlı hikâyeler mecmuasıyla Uluslararası Barış ödülünü kazandı. Bu ödülü almasında, otuzlu yıllardan sonraki İran'ın günlük yaşantısını çeşitli yönlerden yansıtması, rüşvet ve sosyal adaletsizliğe karşı şiddetli tenkitte bulunması etkili olmuştu.

e. Sâdık Çûbek

Aynı kuşağa mensup olan Sâdık Çûbek (d.1916) Hidayet tarzındaki hikâyelerinde toplumun itilen kesimindeki insanları, olaylara natüralist bir gözle bakarak tasvir etti. *Heymeşebbâzî* (1945), *Enterî ki lûtiyeş morde bûd* (1949), *Seng-i sabûr* (1965) ve *Tengsîr* (1963)[495] gibi kısa hikâye ve novellerinde halk dilinden de yararlanarak fesada ve çirkinliğe karşı çıktı.

Muhammed-i Hicâzî (1900-1973), *Perîçehr* (1929), *Sirişk* (1953), *Homâ, Pervâne* (1953), *Zîbâ* (1932), *Âyîne* (1933), *Endîşe* (1940), *Nesîm* (1960), *Sâgar* (1952) ve *Âheng* (1952) gibi hikâye mecmualarında, içinde çirkinlik, huzursuzluk ve karışıklığın bulunmadığı bir fazilet şehrini aradı ve her şeye pembe gözlükle bakmayı öğütlerken daha çok edebiyat tarihçisi ve araştırmacı kişiliğiyle temayüz eden Saîd-i Nefîsî (1897-1966), *Ferengîs* (1932) adlı novelinde Goethe'nin *Werther*'inden etkilendi. *Sitâregân-i siyâh* (1937) adlı kısa hikâyeler mecmuasında İran toplumunda kadının yeri üzerinde durdu.

Hikâyecilikle makale ve deneme türü arasında bir çizgide kalan Celal Âl-i Ahmed (1923-1969) *Ez rencî ki mîberîm* (1947) adlı hikâyeler mecmuasında siyasî tutukluların yaşamlarını inceleyerek Bozorg-i Alevî'nin başlattığı hapis edebiyatına katkıda bulundu. *Dîd u bâzdîd* (1955), *Setar, Zen-i ziyâdî* (1952), *Serguzeşt-i kendûhâ* (1954), *Mudîr-i medrese* (1958) ve *Nun ve'l-kalem* (1961) gibi hikâye ve romanlarında taassubu alaya alırken gelenek ve göreneklere bağlı kaldı.

İran hikâyeciliğinde modernizm akımının öncülerinden olan İbrahim-i Gulistan (d.1922) önceleri Celal Âl-i Ahmed'in çizgisinde kalmakla birlikte, sonradan Amerikan

495 Türkçeye çeviren: Dr. A. Naci Tokmak, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

edebiyatından etkilenerek *Şikâr-i sâye* (1955), *Âzermâh u âhir-i pâyîz* (1969), *Cûy u dîvân u teşne* (1967) gibi hikâyelerinde şairane sembolizmden yararlandı.

Sosyal realizm taraftarı Mahmûd-i İ'timâdzâde (d.1914) daha çok Rus edebiyatından etkilenerek kaleme aldığı *Be sûy-i merdum* (1948), *Duhter-i raiyyet* (1963), *Nakş-i perend* (1955), *Mohre-i mâr* (1965) ve *Şehr-i Hodâ* (1962) gibi hikâyelerinde çapraşık insanî duyguları ön planda tuttu ve eleştiriye yöneldi.

1953 ihtilali ile birlikte edebiyat sahnesine çıkan Takî-i Muderrisî (d.1932), Cemal Mîr Sâdıkî (d.1932), Behram Sâdıkî (ölm.1984), tiyatro alanında da kendini kanıtlayan Golam Hoseyn-i Sâ'idî [Govher Murad] (1935-1985), Mahmûd-i Keyânûş (d.1934) gibi hikâyecileri, aralarında Nâdir-i İbrâhimî (d.1935), Feridûn-i Tunkâbunî, Hûşeng-i Gulşîrî (d.1938), Mehşîd-i Emirşâhî (d.1940), Resûl-i Pervîzî (1919-1977), Behmen-i Fursî (d.1933), Baba Mukaddem (1913-1987), Ahmed-i Mahmûd (d.1931), Emîn-i Fakîrî (d.1944), Nâsır-ı Takvâyî (d.1940) ve Mahmûd-i Dovletâbâdî (d.1940) gibi çağdaş hikâyeciler izledi.

4. Çocuk Edebiyatı

Yeni İran edebiyatında ayrı bir yeri olan çocuk edebiyatının geçmişi çok gerilere uzanmaz. Bununla birlikte Gazzâlî (1058-1111) ve *Hâce Nasîr-i Tüsî*'den (1201-1273) Sa'dî (1213-1292) ve Mevlânâ Celâleddin'e (1207-1273) kadar birçok şair, edip ve filozof eserlerinde çocuk eğitimine önem verdiler.

Ancak İran'da modern anlamda çocuk edebiyatı Tâlibof'un (1834-1911) *Kitâb-i Ahmed* adlı eseriyle başladı. Eğitimini Avrupa'da tamamlayan pedagog Dr.Muhammed Bâkır-ı Huşyâr (1903-1957), 7-12 yaş grubundaki öğrenciler için 50'den fazla öykü kaleme aldı.

Kâşânh Fazlullah Subhî-i Muhtedî (ölm.1962) derlediği halk masallarını önce radyo programlarında gündeme getirdi, daha sonra bunları *Efsânehâ* (I-II, 1944-1947), *Doj-u hûş-rubâ* (1951), *Hacı Molla Zulfali* (1947-1948) ve *Efsânehâ-yi kohen* (1949-1950) adları altında yayınladı.

Halk masallarının çocuk eğitimindeki önemini kavrayan Sadık Hidâyet de Âb-i Zindegî, Aga Mûşe ve Şengûl u Mengul adlı masallarıyla çocuk edebiyatına hizmet etti.

Azerbaycan köylerinde öğretmenlik yaptığı sırada halk masallarını derleyen Samed-i Behrengî'nin (d.1938 Tebriz-ölm.1968) İran çocuk edebiyatında ayrı bir yeri vardır. 18 yaşında köy öğretmenliğine başlayan Behrengî kısa ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. Ağızdan ağıza dolaşan halk masallarını toplayarak bunları Azerî Türkçesi ve Farsça olarak yeniden kaleme aldı. Azerbaycan folkloru ve İran eğitim sistemi üzerine eğildi ve yazılarında S. Garanguş, Çingiz, Merâtî, Bâbek, Behreng, Adıbatmış, Daryuş, Nevvâb Merâgî, S. Adam, Solma gibi takma adlar kullandı. Behrengî'nin yapıtlarının belli başlıları şunlardır: *Kendukâv der mesâil-i terbiyetî-yi İran* (İran Eğitim Sorunları Hakkında Bir İnceleme), *Folklor u zebân-i Azerbaycan* (Azerbaycan Dili ve Folkloru), *Mecmua-yi mekâlehâ* (Makaleler Mecmuası), *Efsânehâ-yi Âzerbaycan* (Azerbaycan Masalları) [Bihrûz-i Dihkânî ile birlikte], *Tapmacalar, Koşmacalar* (Tebriz 1345/1966); İtalya'da ve Çekoslovakya'da ödül aldığı *Mâhî-yi siyâh-i kuçulu* (Küçük Kara Balık), *Peserek-i lebûfurûş* (Pancar Satan Çocuk), *Keçel-i kefterbâz* (Kel Güvercinci), *Ulduz u kelâğhâ* (Yıldız ile Kargalar), *Sergozeşt-i dâne-yi berf* (Kar Tanesinin Serüveni). Ayrıca Behrengî'nin çocuk edebiyatı hakkındaki bir makalesi ile 12 öyküsü *Kıssehâ-yi Behreng* (Behreng Masalları) adıyla, beş masal ile beş derlemesi de *Telhûn* adıyla yayımlanmış, bu hikâye ve masallardan bazıları "Bu Gelen Köroğludur", "Püsküllü Deve", "Bir Şeftali Bin Şeftali", "Küçük Kara Balık",

"Sevgi Masalı" ve "İnatçı Kediler" adlarıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul, 1975-1979).

Abbas Yemînî-i Şerîf, Cebbar Bağçeban, Ressam Erjengî, Kûhî-yi Kirmânî, Ali Nakî Vezîrî, Zeynu'l-âbidîn-i Şehsuvârî gibi yazarlar pedagojik ağırlıklı çocuk hikâyeleri yazdılar. Öte yandan Mesud-i Ferzad, Alinakî Vezîrî, Dr. Ebu'l-Kâsım Cennetî-i Atâ'î çocuklar için piyes yazarken, İrec Mirza (1874-1925), Muhammed Takî Bahar (1886-1951), Pervîn-i İ'tisâmî (1906-1941), Nîmâ Yûşic (1897-1959) ve Cebbar Bağçeban çocuk şiirleri yazarak bu yolda yeni nesle öncülük ettiler. Sâdık Çûbek'in Carlo Collodi'den çevirdiği *Âdemek-i çûbek* (Pinokyo) adlı eser de masal çevirilerinin ilk örneğini teşkil etti.

5. Sürgün ve Göçmen Edebiyatı

İran toplumu tarih boyunca birtakım göçler vermiştir. Sâsânîler döneminde, Zerdüşt mûbedlerinin yani ateşperest rahiplerinin Mani ve Mezdek dinine mensup olanlara karşı son derece katı davranmaları yüzünden ilk göç dalgası İran'ı terketmiş, bunu Hürremdinler ve Abbâsîlerin yol açtığı göçler izlemişti. Arapların İslam imparatorluğu kurmak amacıyla İran'a yönelttikleri akınlarla da özellikle Hindistan'a doğru bir göç akını yaşanmıştır.

Tarih boyunca İranlı göçmenlere kucak açan ilk topraklar, Küçük Asya ile Hindistan oldu. Malazgirt savaşından sonra çoğu asker, dîvân mensubu ve ticaret erbabından oluşan İranlılar Selçukluların yanısıra Anadolu'ya yöneldiler. İran kökenli bilim adamları ve şairler kendi ülkelerinden gelirken kültürlerini de taşımış oldular. Moğolların ve İlhanlıların İran'ı harabeye çevirmeleri, önceden Anadolu'ya giden göçmenlerden sonra bir göçmen akınım daha başlattı.

İranlıların Anadolu'ya bu kadar ilgi duymalarının sebebi orada engin bir hoşgörü ortamının bulunması ve çeşitli din

ve mezheplere mensup insanların huzur içinde bir arada yaşayabilmesiydi.

Osmanlılar döneminde de özellikle İranlı şair, bilim adamı ve sanatkarlara Anadolu'nun kapıları açıldı. Bu arada, Şah İsmail'in zulmünün yeni bir göç dalgasının oluşmasındaki etkenlerden biri olduğu da belirtilmelidir.

Öte yandan İran'a sefer düzenleyen Osmanlı hükümdarları ve vezirleri Anadolu'ya dönerken yanlarında birçok bilimadamı, şair ve sanatkarı da getirdiler.

İranlılarm göç hareketleri Safevîlerden sonra, küçük boyutta olsa da, Kaçarlar ve Pehlevîler dönemi ile İran İslam Devrimi sırasında da devam etti. İran'ın yetişmiş insan gücünün ülkeyi terketmesi, İran bilim ve kültür hareketlerini de kuşkusuz olumsuz yönde etkilemiş oldu.

Dünya göçler tarihi incelenecek olursa, doğal âfetlerin, iç ve dış savaşların, kuraklıkların, kötü yönetimlerin, devrimlerin ve buna benzer yaşamı etkileyici nedenlerin göç dalgalarını yarattığı görülür.

İran tarihindeki göçler, daha çok kötü yönetimler ve yabancı güçlerin akınları veya ülke işlerine karışmasından kaynaklanmıştır.

XIX. yüzyılda Avrupa'nın bilim ve teknolojide şaşırtıcı bir hızla ilerlemesi, İran'ın komşusu Osmanlı Devleti'nde gözlenen Avrupa'ya açılma çalışmaları İran'ın da dikkatini çekti ve Osmanlı ülkesinde yaşanan bu değişim İran'da da yaşanmaya başladı. Osmanlıdaki 1876 Birinci Meşrûtiyet hareketinden tam 30 yıl sonra 1906'da İran'da meşrutiyet ilan edildi. İşte İran'da rejim değişimini hazırlayan faktörler arasında yönetimle arası hoş olmayan ve İran'da barınamadığı için ülke dışında sürgün hayatı yaşayan aydınların faaliyetlerinin ayrı bir yeri vardır. İranlı aydınların yurt dışındaki faaliyetleri önce gazetecilik yoluyla kendini gösterdi. Dehov imzasıyla kâh mizahî, kâh iğneleyici makaleler yazan ünlü sözlük uzmanı

Ali Ekber-i Dihhodâ (1878-1955), müstebit Muhammed Ali Şah'ın İran'da kapattığı *Sûr-i İsrâfîl* gazetesini İsviçre'nin Ywerdon kentinde çıkardı. Mirza Mehdi Ahter ile Muhammed Tebrizî İstanbul'a gelerek burada *Ahter* gazetesini yayınladılar. İlk sayısı 1874'de çıkan bu gazetede Aka Muhammed Tâhir-i Karacadağî (ölm. İstanbul, 1907), Mirza Necefali Han-ı Tebrîzî, Mirza Akahan-ı Kirmânî (1854-1896), Şeyh Ahmed-i Rûhî (1855-1896), Mirzâ Habîb-i İsfahanî (ölm. İstanbul, 1893) ve Seyyid Cemâleddîn-i Afgânî (Esedâbâdî) (1838-1897) gibi sürgündeki aydınların emeği geçti.

Hanedana mensup aydınlardan biri olan Ermeni kökenli Mirza Melkum Han Nâzımuddovle (1833-1908), Londra'ya giderek 1889'da *Kanun* gazetesini yayınladı. Halkın uygar dünya ile tanışmasında rolü olan ve yönetimce ülkeye sokulması yasaklanan gazeteler ayrıca Kalküta, Kahire, Paris, Tiflis gibi kentlerde basılıyor ve el altından, türlü yollarla İranlı okuyucuya ulaştırılıyordu.

Demokrasi arayışlarının sürdüğü yıllarda Azerbaycanlı şair ve gazeteci Mirza Mahmud-i Ganîzâde'nin (1879-1934) faaliyetleri dikkat çekicidir. Bu özgürlük yanlısı insan Rus askerlerinin Tebriz'i işgal etmeleri üzerine İstanbul'a gelerek, burada yayınlanan *Ahter* gazetesinde Rusya ve İngiltere aleyhinde ateşli makaleler yazdı. Birinci Dünya Savaşı'nm ilk yıllarında Berlin'e geçerek burada da, sürgündeki ünlü bilgin Seyyid Hasen-i Takîzâde'nin çıkardığı *Kâve* dergisinde çalıştı.

İran'da Meşrûtiyet (1906) sonrası dönemin büyük şairlerinden biri olup, devrimci düşüncelerini "tasnif" denilen ve müzik eşliğinde okunan şiirleriyle dile getiren Ârif-i Kazvînî (1882-1933), Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngiliz ve Ruslara muhalif olan mücahitlerle birlikte 1915 yılında İstanbul'a muhaceret etti. O zamanki Türk propagandasının etkisinde kalan şair, İranlıları "İttihâd-i islam" denilen islam birliğine davet eden tasnifler yazdı. Ârif, tasnifleri hakkında

şöyle demiştir: "İran musikîsine ve edebiyatına hizmet etmiş olmasam bile, onbin İranlıdan birinin dahi 'vatan'ın ne anlama geldiğini bilmediği bir zamanda 'vatanî tasnifler' yaptım."

Kalküta'da yayınlanan *Hablu'l-metîn* gazetesinde özgürlük ve demokrasiyi savunan şiirleri dolayısıyla tutuklanarak ölüme mahkum edilmesine rağmen, arkadaşı Ali Nevruz (Hasen-i Mukaddem) [d. 1898] ile İstanbul'a kaçan Lâhûtî-yi Kirmanşâhî (1887-1957) burada Fransızca-Farsça olmak üzere iki dilde *Pars* dergisini çıkardı (1920). Fars şiirine realizmi getiren şairlerden biri olan ve Türk şairlerinden çok etkilenen Lâhûtî, aym zamanda kadın haklarının ateşli bir savunucusuydu.

İran özgürlük hareketinin öncülerinden gazeteci ve şair Mirzâde-i Işkî (1894-1922) 1915'den 1918'e kadar İranlı özgürlükçülerin faaliyet merkezi olan İstanbul'da bulundu. Bu arada özellikle Tevfik Fikret olmak üzere o dönem Türk şairlerinden etkilendi. Sürgün hayatı sırasında en önemli mesajları içeren uzun manzumelerini kaleme aldı.

Azerbaycanlı fakir bir halk çocuğu olan ve on yaşında Kafkasya'ya gidip yerleşen, daha sonra Rus uyruğuna geçen Mirza Fethali Âhundzâde (1813-1878), Kaçar hükümdarı Naşırüddin Şah dönemini eleştirdiği piyes ve diğer çalışmalarıyla halkı sömürüye alet olmamaya davet etti.

Ahter gazetesindeki makaleleri ve müstakil kitapları ile tanınan Mirza Akahan-ı Kirmânî ve Şeyh Ahmed-i Rûhî İstanbul'daki sürgün hayatları sırasında İran'daki istibdat yönetimine karşı mücadelelerini sürdürdülerse de, bu faaliyetleri 1896'da öldürülmeleri ile noktalandı.

Azerbaycanlı bir tüccarın oğlu olan ve 1839'da doğan Zeynülâbidîn-i Merâga'î göçmen yazarlardan biridir. Bir süre Kafkasya'da yaşadıktan sonra Rus uyruğuna geçen yazar 1910 yılında İstanbul'da öldü. *Seyahatnâme-yi İbrahim Beyg ya belâ-yi taassub-i û* (İbrahim Bey'in Seyahatnamesi veya

Taassubunun Belası) adlı romanında İran'ın içinde bulunduğu huzursuzluğu ele aldı ve halkın yönetime karşı uyanmasına çalıştı.

Yine Azerbaycanlı bir yazar olan Tâliboƒ (1834-1911) onaltı yaşında Tiflis'e gitti. Daha sonra yaşamını Dağıstan'da sürdürdü. Farsça nesirde sadeleşmènin öncülerinden biri olan *Tâliboƒ Kitâb-i Ahmed* (Ahmet'in Kitabı) adlı eseriyle İran çocuk edebiyatının temelini atan yazarlar arasına girdi. "izâhât der bâre-yi âzâdi" (Özgürlüğe İlişkin Açıklamalar) adlı risâlesinde meşrûtiyetin anlamından, Milli Şûrâ meclisi, meclisin yararları, milletvekillerinin görevleri, halkın kanun ve meclis karşısındaki sorumluluklarından söz etti.

Seyyid Muhammed Ali Cemalzade İran edebiyatında Avrupâî anlamda hikâye türünün doğuşunu müjdeleyen kişidir. 1895 yılında İran'da doğan ve 1921'de ülkesini terkedip ömrünün sonuna kadar önce Berlin, sonra İsviçre'de yaşayan ve birkaç yıl önce ölen Cemalzade, İslama ve İran kültürüne olan vukûfu ve Farsçaya hakimiyeti sayesinde mizahi nesrin seçkin örneklerini verdi. *Yekî bûd yekî nebûd* (Bir Varmış Bir Yokmuş), *Fârsî şeker est* (Farsça Şekerdir), *Recul-i siyâsî* (Politikacı), *Bile dîg bile çoğonder* (Kel Başa Şimşir Tarak), *Sahrâ-yi mahşer* (Mahşer Yeri), *Dâru'l-mecânîn* (Tımarhane), *Kohne vu nov* (Eski ile Yeni) gibi yapıtlarında düzenin bozukluğu, cahillik, yobazlık, softa mollalar, rüşvet, batıl inançlar, geri kalmışlık gibi konuları halk diliyle ve çoğu zaman istihzalı bir üslupla işledi.

İran edebiyatında Avrupâi anlamda hikâye türünün kurucusu olan ve bazı yapıtları Türkçeye de çevrilen Sadık Hidâyet (1902-1951) yaşamının uzun bir bölümünü başta Paris olmak üzere, Avrupa, Özbekistan ve Hindistan'da geçirdi. Sürrealist bir yazar olarak psikolojik tahlillere girdiği öykülerinde halk dilini, atasözleri ve deyimleri ustaca kullandı. İran'ın eşraf tabakasına mensup bir aileden gelmesine

rağmen aradığı huzuru ne ülkesinde bulabildi, ne yurt dışında. Ve yaşamı 19 Nisan 1951'de Paris'te bir otel odasında intiharla noktalandı. Hidayet şaheserlerinden biri olan *Bûf-i kûr* (Kör Baykuş) adlı romanında kendi ruhsal hayatını analiz etti. Trilojinin diğer iki parçası *Zinde-begûr* (Diri Gömülen) ve *Se katre hûn*'de (Üç Damla Kan) aym çizgiyi izledi. *Hacı aga* (Hacı Ağa) adlı uzun öyküsünde toplumu ve kapitalistleri eleştirirken *Aleviye Hânom*'da (Aleviye Hamm) batıl inançları alaya aldı. İran'm Araplar tarafından istila edilişini ve dünyanın en eski uygarlıklarından birine sahip olan bir milletin kılıç zoruyla Müslüman edilmelerini içine sindiremeyen Hidayet, *Pervîn dohter-i Sâsân* (Sâsân'ın Kızı Pervin) adlı tiyatro eserinde İranlıların Araplara karşı gösterdikleri kahramanlıkları işledi.

İran edebiyatında "hapishane edebiyatı"nın (edebiyât-i zindânî) öncülerinden olan Bozorg-i Alevî (d. 2 Şubat 1904), siyasî tutuklu olarak geçirdiği uzun yılları *Pencâh o se nefer* (Elliüç Kişi) adlı hapis anılarında dile getirdi. 1332-1357/1953-1978 yılları arasında eserlerinin ülke içinde yayınlanması yasaklanan yazar, faaliyetlerini Doğu Berlin'de sürdürdü. Humboldt Üniversitesi İran tarihi ve edebiyatı profesörlüğü görevinde iken kaleme aldığı *Geschichte und Entwicklung der Modernen Persischen Literatur* (Modern Fars Edebiyatı Tarihi ve Gelişmesi) [Berlin, 1964] adlı bilimsel çalışması Berlin Bilimler Akademisi ödülüne layık görüldü. Alevî tüm öykülerinde vatanından uzak düşmüş, derbeder insanları ele aldı.

Bir başka roman ve öykü yazarı Takî-yi Muderrisî, *Yekelyâ ve tenhâyî-yi û* (Yekelya ve Yalnızlığı) [1955] adlı romanıyla 1956 yılı en iyi roman ödülünü aldıktan sonra Amerika'ya yerleşti. Bu ülkede ikinci romanı *Şerifcân*'ı yayınladı.

Fikirleri yüzünden sürgün hayatı yaşamak zorunda kalan edebiyat araştırmacısı ve tiyatro yazarlarından biri olan Ab-

dulhoseyn-i Nûşîn (1903-1971) kısa öykülerden oluşan mecmuasını 1961 yılında Rusya'da bastırdı.

Amerika üniversitelerinden birinde İran edebiyatı profesörü olan Mes'ûd-i Ferzan'ın ancak birkaç öykü ve makalesi Farsçaya çevrildi. Ferzan'ın öykülerini anlatan kişi iki kültür arasında kalmıştır. Yabancılar arasında gurbet hissini yaşasa bile İran'ın geleneksel durgun yaşantısına uyum sağlayacak yapıda değildir.

Feridun-i Hoveydâ (d. 1928) Paris'e göç eden bir romancıdır. 1962'de Paris'te basılan romanı *Karantina*'da yazar iki kültürün çatışması üzerinde durdu.

Diğer göçmen öykü ve roman yazarlarından birkaç öyküsü yayımlanan Ferîdun-i Fersâyî ile Ferîdun-i İsfendiyârî (d.1931) Amerika'ya yerleştiler. Paris'e giden Sîrûs-i Rizvânî (d.1930) *Amrikazedehâ* (Amerika Vurgunu Yiyenler), *Iyd-i gorban* (Kurban Bayramı, 1959), *Gedâ vo varaka-yi hoviyyet* (Dilenci ile Kimlik Kartı) adlı romanlarını Amerika'da bastırdı. Çağdaş öykü yazarlarından Rızâ Berâhinî (d.1935) de Amerika'ya giden aydınlardan biridir.

Son yıllarda sürgün edebiyatı ya da göçmen edebiyatı, ürünlerini daha çok öykü dalında verdi. Ancak öykü yazarları bu konuda deneyim sahibi kişiler olmadığı için yapıtları teknik yönden bir hayli zayıf kaldı. Bu tür öykülerin temelinde ya anı ya da şahlık döneminin sıkı ve kontrollü yönetimine karşı bir tepki olarak gelişen sosyalist realizm ağırlıklı ideoloji yatar. Öykülerdeki olaylar genellikle İran'da geçer. Sürgün yazarı mevcut sistemi inkar aşamasındadır ve halihazırdaki şartların geçici olmasını umar. Öte yandan kendine yeni bir kimlik bulmanın arayışı içindedir. Geçmiş, içinde bulunduğu zaman, türlü yaşam tarzları, farklı değer yargıları arasında bocalamaktadır. Menîje-yi Ketîrâyî'nin *Diraht-i Krismis* (Noel Ağacı) ile *Zebân-i muhâceretî* (Göçmen Dili) adlı öyküleri bu bocalamayı yansıtan yapıtlardandır.

Nesîm-i Hâksâr, *Bakkal Herzvil* adlı öykü mecmuasında, yapayalnız kalan ve kendinden sıyrılıp silkinecek gücü olmayan bir sürgünü konu edinir.

Göç veya sürgün edebiyatının ikinci döneminde ideoloji önemini yitirdi ve daha önce gelip ideoloji için uğraş verenlerin yaptıklarının hiç de işe yaramadığı anlatılmaya çalışıldı. Bu dönem yazarı şartları olduğu gibi kabul etmeliydi. Kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda tarafsızlık gözlüğüyle olaylara bakmayı da öğrendi. Bu arada milliyetin, vatanın ötesinde, insanoğlunun müşterek cevheri olan dilin önemini kavradı. Kısacası sürgün edebiyatında öykücülük, kuru, basit bir realizm ve defalarca kullanılmış klişelerle başladı. Bunu öykü yazarlarının kimlik arayışları izledi. Henüz teknik yönden olgunlaşmasa da, yakın gelecekte öykü türünde önemli mesafeler katedileceği görülmektedir.

İran edebiyatında sürgün ya da göç edebiyatı denilince İranlı akademik çevrelerin de bu kervana katıldıkları gözardı edilmemelidir. Yönetim tarafından küstürülen veya değişik nedenlerle ülkesinde arzuladığı çalışma ortamını bulamayan birçok bilim adamı özellikle 70'li yıllardan sonra İran'ı terkettiler. Bu akademisyenlerin çoğu Amerika veya Avrupa'daki üniversitelerde akademik faaliyetlerini sürdürdüler ve sürdürmeye devam etmektedirler. İran tarihi, edebiyatı ve felsefesinde uzman olan, bu alanlarda kaynak eserler veren ve Almanya'nın Lübeck kentinde yaşamını sürdüren Prof. Zebîhullah-i Safâ (d.1911), Prof. Dr. Saîd-i Sîrcânî (1931-1994), Prof.Dr. Muhammed Cafer-i Mahcûb, Prof.Dr. İhsân-i Yârşâtır, Prof. Celâl-i Metînî, Prof. Celâl Hâlikî Mutlak, Prof.Dr. Perviz Natil Hanleri (ölm. 1369/1990), Abbas Zeryâb-i Hoyî (1919-1994) sosyal bilimler dalında bu kervana katılan bilimadamlarından birkaçıdır.

6. Avrupai Tarzda Çalışan İlk Edebiyat Araştırmacıları

Tahran'da Darülfünun'un açılışından sonra Avrupa ülkelerinden birçok öğretim üyesinin Tahran'a geldiğini ve önceleri burada okutulacak ders kitaplarının tercüme edildiğini ve zamanla telif eser çalışmalarının başladığını belirtmiş, öte yandan birçok İranlının devlet tarafından, başta Fransa olmak üzere Batı'ya yüksek öğrenim için gönderildiğini kaydetmiştik. Gerek İran'da yetişen ve gerekse yurt dışına gönderilen bu gençler Batı tarzında çalışma yöntemlerini öğrendiler ve İran kültürünün, tarihinin, edebiyatının, folklorunun ve dilinin yeni metodlarla incelenmesi, elyazması halinde kütüphanelerde ve özel koleksiyonlarda bulunan değerli eserlerin gün ışığına çıkarılması yolunda önemli çalışmalarda bulundular. Bu çalışmalarıyla yeni nesillere yol gösteren ilkler arasına girdiler. Geniş anlamda İran edebiyatı sahasında öncülük eden araştırmacılar sayıca çok olduğu için bunlardan sadece birkaçından söz edeceğiz.

Muhammed-i Kazvînî: İran'ın yetiştirdiği en büyük araştırmacı ve ediplerden biri olan Muhammed-i Kazvînî 1877 yılında Tahran'da doğdu. Eğitimiyle ilgili ilk bilgilerini, Nasirüddin Şah döneminin tanınmış simalarından biri olan babası Abdülvehhâb-ı Kazvînî ile ünlü şair Edîb-i Pîşâverî'den aldı. 1904 yılında Londra ve Paris'e gitti. Burada ünlü iranologlarla çalıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarını Berlin'de geçirdi. 1939'da İkinci Dünya Savaşı çıkınca ülkesine döndü ve ömrünün geri kalan kısmını araştırmalar yaparak geçirdi ve 1949 yılında öldü.

Eserlerinin belli başlıları: İran edebiyatında tam anlamıyla ilk Farsça tezkire sayılan *Lubâbu'l-elbâb*'ın oryantalist E. Browne tarafından yapılan neşrini notlandırdı. (I-II, Leiden, 1906); Yine aynı oryantalistin neşrettiği *el-Mu'cem fî me'âyîr-i eş'âri'l-acem*'e notlar yazdı (Beyrut, 1909); Nizâmî-

yi Arûzî'nin *Çihâr Makâle* adlı tezkiresini yayımladı (Leiden, 1909); Sa'deddîn-i Verâvînî'nin *Merzbânnâme*'sinin tenkidli basımını yaptı (Leiden, 1909); İranlı ilk araştırmacılardan biri olan Dr. Kasım-ı Ganî ile birlikte Hâfız Divan'ının şimdiye kadarki en bilimsel yayınını gerçekleştirdi (Tahran, 1941).

Seyyid Hasen-i Takîzâde: Çok yönlü İranlı araştırmacı, edebiyatçı, gazeteci, politikacı ve diplomat Takîzâde 1878'de Tebriz'de doğdu. Öğrenimini doğduğu kentte tamamladı. 1904, 1905, 1911 ve 1912 yıllarında Türkiye, Mısır ve Suriye'de bulundu. Dokuz yıl Almanya'da kaldı ve 1917-1922 arasında edebî ağırlığı ile ünlenen *Kâve* dergisini çıkardı. 1930-1933 yılları arasındaki Maliye Bakanlığı görevini Londra ve Cambridge Üniversitelerindeki hocalığı izledi. Londra elçiliği ve milletvekilliği de yapan Takîzâde 1969 yılında öldü. Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rusça bilen Takîzâde'nin çalışmaları daha çok tarih ve dil ağırlıklıdır. Bunlardan belli başlıları: *Hatt-i fasîh-i zebân-i fârsî* (Fars Dilinin Fasih Yazısı) [Tahran, 1908], *Târîh-i arabistân u govm-i arab der evân-i zuhûr-i islâm u gabl ez ân* (İslamiyetten Önce ve İslamiyetin Doğuşu Sırasında Arap Kavmi ve Arabistan Tarihi) [Tahran, 1910-1912], *Ez Pervîz tâ Çengîz* (Perviz'den Cengiz'e Kadar) [Tahran, 1930-1931], *Gâhşomârî der Irân-i gadîm* (Eski İran'da Takvim) [Tahran, 1937-1938].

Seyyid Ahmed-i Kesrevî: İranlı tarihçi, dilci, edebiyatçı ve reformcu. 1890 yılında Tebriz'de doğdu. İyi bir öğrenim gördükten sonra "Molla" olduysa da, dindeki serbest düşüncelerinden dolayı mesleğini bıraktı; tarih, dil ve din üzerinde incelemelere yöneldi. Dinde reform yanlısı olan Kesrevî sûfîliğin İran halkına yararlı olmadığına, Şiîliğin ise İranlıları İslam esasından uzaklaştırdığına inandığından tasavvuf ve mezhepçiliğe karşı muhalefet gösterdi. Öte yandan dilde yabancı kelimelerden kurtulmak gerektiği tezini

savundu ve eserlerinde kendi türettiği Farsça kelimelere yer verdi. Yukarıdaki görüşleri nedeniyle çok düşman edinen Kesrevî 1945 yılında "İslam Fedaileri" denilen bir örgüt tarafından öldürüldü. Çok üretken bir araştırmacı yazar olan Kesrevî'nin eserlerinden bir kaçı: *Târîh-i meşrûte-yi İran* (İran Meşrutiyet Tarihi) [12. baskı, Tahran 1976], *Târîh-i hicdeh sâle-yi Azerbaycan* (Azerbaycan'ın Onsekiz Yıllık Tarihi) [Tahran, 1923-1941], Selçuklulardan önceki kuzey İran tarihini içeren *Şehriyârân-i gomnâm* (Unutulan Hükümdarlar) [Tahran, 1928], *Zebân-i pâk* (Arı Dil) [Tahran, 1943], *Sûfîgerî* (Sûfîlik) [Tahran, 1943].

Saîd-i Nefîsî: İranlı edebiyatçı, tarihçi, romancı ve mütercim Nefîsî 1895 yılında doğdu. Yüksek öğrenimini Fransa'da tamamladı. Tahran Üniversitesi ile Avrupa üniversitelerinde öğretim üyeliği yaptı. 1966 yılında Tahran'da öldü. Araştırma ve tenkidli basımlarının belli başlıları: *Târîh-i nazm u nesr der İran u der zebân-i fârsî* (Nazım ve Nesirde İran ve İran Dili Tarihi) [I-II, Tahran, 1965], Ferheng-i feranse be fârsî (Fransızca-Farsça Sözlük) [1-11, 1925-1930]; *Dîvân-i Hâcûy-i Kirmânî* (Tahran, 1928), *Kâbûsnâme* (Tahran, 1933), *Seyru'l-ibâd* (Tahran, 1937), *Dîvân-i Şeyh Attâr-i Nîşâbûrî* (Tahran, 1940].

Bedîüzzaman-i Furûzânfer: İranlı edebiyat tarihçisi ve şair Furûzânfer 1904 yılında Horasan'da doğdu. Zamanının ünlü bilginlerinden şiir, mantık, fıkıh ve usûl gibi dersler aldıktan sonra öğrenimini Tahran'da sürdürdü. Darülfünun'da ve diğer yüksek okullarda ders verdi. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülkede araştırma yaptı. 1967'de Tahran Üniversitesi'nden emekli oldu ve 1970 yılında öldü. Tenkidli basım, telif ve tercüme dallarında eser veren Furûzânfer Mevlana Celaleddin-i Rûmî ve Feridüddîn-i Attâr hakkındaki çalışmalarıyla tanındı. Eserlerinden birkaçı: VIII.-XII. yüzyıllar arasında yaşayan Ho-

rasan ve Maverünnehir şairlerinden bahseden *Suhan u Suhanverân* (Tahran, 1971), *Risâle der tahkîk-i ehvâl u zindegânî-yi Mevlânâ Celaleddin Muhammed meşhûr be Movlevî* (Mevlana Celaleddin Hakkında Bir Monografi Çalışması) [Tahran, 1936], *Şerh-i ehvâl u nakd u tahlîl-i âsâr-i Ferîdüddîn-i Attâr-i Nîşâbûrî* (Nişaburlu Feridüddin Attar'm Hayatı, Eserlerinin Tenkid ve Tahlili) [Tahran, 1960-1962].

Perviz Natil Hanleri: İranlı araştırmacı, mütercim ve şair Hanleri 1913'de doğdu. Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirdi. Avrupa'da araştırmalarda bulundu. Fars şiiri, aruz vezni ve gramer dalında çalışmalarını yoğunlaştırdı. Eserlerinden belli başlıları: *Vezn-i şi'r-i fârsî* (Fars Şiirinin Vezni) [Tahran, 1958], *Tahkîk-i intikâdî der arûz u kâfiye ve çigûnegî-yi tahavvul-i ovzân-i gazel* (Aruz, kafiye ve gazel vezinlerindeki değişimin tenkidli incelenmesi) [Tahran, 1948].

Muhammed Muin: İranlı dilci, edebiyatçı, sözlükçü ve mütercim Muhammed Muin 1917 yılında Reşt'de doğdu. Tahran Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. İran'da Fars dili ve edebiyatı sahasında ilk doktorayı yapan kişi unvanını aldı. İran, Amerika, İngiltere ve eski Sovyetler Birliği üniversitelerinde öğretim üyeliği yaptı. 1971 de öldü. Ali Ekber-i Dihhodâ'nm hazırladığı kapsamlı ansiklopedik sözlük *Lugatname*'nin yayınlanmasında önemli rol oynayan Muin, *Burhân-i Kâti'* sözlüğünü de yayına hazırladı. 25 yıl boyunca topladığı fişlerden seçmeler yaparak Fars dilinin en zengin sözlüklerinden biri olan altı ciltlik *Ferheng-i Fârsî*'yi (Farsça Sözlük) meydana getirdi (Tahran, 1963-1964).

I. İRAN TİYATROSUNUN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

a. Taziye ve Diğer Gösteri Türleri

İran'da XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bugünkü anlamında tiyatro yoktu. Fakat çeşitli şekillerde gösteri türleri

mevcuttu. Bunların belli başlılarını dinî bir merasim olan Şebihhânî veya halk tabiriyle taziyenâmeler, Türk edebiyatındaki Karagöz oyunları mahiyetini taşıyan oyunlar, sarayda bulunan soytarılar (delkak) ve halk arasında lûtî tabir edilen maskaraların gösterileri oluşturur.

Şiîler arasında kendine eziyet etme şeklinde ortaya çıkan taziyeler hicrî IX./miladî XV. yüzyılda yaygınlaşmıştır.[496] Kerbela şehitlerinin fedakarlıklarını ve kahramanlıklarını dile getiren taziyeler Muharrem ve Safer aylarında, Ali'nin ölüm gününde (21 Muharrem), diğer imamların ölüm günlerinde, bir adağın yerine getirilmesi zamanında, türbelerde veya bu iş için tahsis edilmiş yerlerde icra ediliyordu. Taziye çok özel anlamda da Hüseyin'in öldürülmesi dolayısıyla yapılan törenler manasında kullanılmaktaydı.[497] İran, el-Cezire ve Hindistan'da çeşitli farklılıklar gösteren taziyeler yukarıda da belirtildiği gibi umumî yerlerde, türbelerde, camilerde ve bu iş için hazırlanan imambâre veya tekye denilen yerlerde sahnelenir. Sekkû denilen sahne alanın ortasında olup yerden yaklaşık bir metre yüksekliktedir. Törenin icra edileceği yer bayraklarla, siyah-mavi kumaşlarla, kılıçlarla, millî armalarla süslenir. Susayanlar için keşkul adı verilen su kapları konulur. Temsilin asıl kahramanları Hüseyin ve kardeşi Hasan'dır. Bunların yanında Ali, Hüseyin'in kızı Fatıma, Hasan'ın oğlu Kasım, İslamiyetin ilk tarihî simaları Selman-ı Fârisî, Ebûzer, Hüseyin'in kızkardeşleri Ümmü Gülsüm ve Zeyneb, Yezdigerd III.'ün kızı Şehrbânû ve savaşta ölen oğlu Ali Ekber ve cariyesi Fizza'yı görmek mümkündür. Sahneden görülen bu temsilcilerin yanında mersiye okuyan ve güzel sesli olması şartı aranan ravzahanlar vardır. Bunlar törenin açılışını yaparak hutbe okurlar. Rav-

496 *Bunyâd-i numayiş der Iran*, s.29.

497 İA, XII/1, s.73; krş. Jan Rypka, a.g.e., s .527

zahanların çevresini peşhan denilen çocuk korosu çevirir. Taziye musikisi askerî musikî mahiyetindedir. Orkestranın enstrümanlarını nefesli sazlar, davul ve dümbelek teşkil eder. Daha sonraları Avrupâî musikî aletleri de orkestraya dahil edilmiştir. Erkek ve kadın olarak ikiye ayrılan seyircilere, hüzünle eğilip başlarını koymaları için Kerbela toprağından pişirilen ve muhr adı verilen tabletler verilir.

Taziyelerde duygu ve heyecanı arttırmak gayesiyle muhtelif vezinlerde yazılan şiirlerde genellikle recez bahri (mustefilun x 4) kullanılmış ve yine şiirlerde Kur'ân'dan ayetler, dinî eğilimlerine uygun hadisler ve Taberî'den çıkarılan hutbeler bulunur.[498]

Taziyeler diğer temaşa türleri arasında en etkilisi olmuştur. Şiî ve cahil halkın inançlarının kuvvetlenmesinde büyük bir etken olduğu için Şiî şahlar ve politikacılar bundan faydalanmasını bilmişlerdir.[499]

Taziyelerin dili Farsça olmakla birlikte Arapça ve Türkçe yazılmış taziyeler de vardır. Mersiyeleriyle tanınmış ünlü şairler arasında, Ali'nin seferlerine ait manzum eseri *Havarannâme ile İbn Hüsam-i Kuhistanî* (ölm.1470),[500] *Muhteşem-i Kâşânî* (ölm.1587), *Hadikatüs-süedâ* adlı makteliyle Türk şairi Fuzulî (ölm.1562), Visâl-i Şirazî (ölm.1845), *Ravzatüş-şühedâ* adlı kitabıyla Molla Huseyn Vaiz-i Kâşifî (ölm.1505), Lütfullah-i Nişaburî, Baba Sevdâ'î-yi Ebîverdî (ölm.1449) ve Mahmud Han Meliküş-şüera'yı (ölm.1893) zikretmek mümkündür.

Bugün İran'da halen taziye merasimleri yapılmaktadır. Eyyâm-i azâdârî (yas günleri) denilen Muharrem ve Safer ayları dışında yapılan merasimler küçük olup, hali vakti yerinde olan kimselerin evlerinde ve camilerde icra edilir. Muharrem

498 İA, XII/I, s.74.

499 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.29.

500 *Genc-i suhan*, II/340.

ayında (7-13 Muharrem) her mahalleden "deste" denilen halk toplulukları mahalle camiinde toplanır. Burada nevha (ağıt) okunduktan sonra belirli bir program çerçevesinde "bâzâr" denilen büyük tören icra edilir. Zincir vurma ve nevha okuma işlemi burada daha heyecanlı bir şekil alır.[501] Akşam yemeğinden sonra o bölgenin zengin kimselerinin "huseyniye" dedikleri yerde zincir vurma işlemi devam eder.

Taziyelerin bir kısmı Avrupah müsteşrikler (Charles Virdleaud, Wilhelm Litten, Sir Lewis Pelly vb.) tarafından derlenmiş ve tercüme edilerek basılmıştır.[502] Ayrıca Chodzco adlı bir Fransız oryantalist 1858 yılı civarında 32 taziyeyi toplamış ve bunlardan beş tanesini Fransızcaya tercüme etmiştir.[503]

Trajik yönü ağır basan taziyeler yanında, sayıları az da olsa güldürücü taziyeler de yazılmıştır. Bunun yanısıra her taziyede "gûşe" denilen ve sonraları "rûhovzî" veya "tahtahovzî" adı verilen gösterilerin esasını teşkil ettiği sanılan bölümler vardır.[504] Şunu da ifade etmek gerekir ki taziye, gülünç yönü de olsa, hemen hemen daima Peygamber ailesinin başına gelen felaketler ve Kerbela olayı ile sonuçlanır.

İran tiyatro edebiyatının gelişmesinde "nakkal", "delkak" ve "mashara" denilen kimselerin de payı vardır. "Murşid" adını taşıyan "nakkal" veya "şahnâmehanlar" *Şehnâme*'yi okurlarken bazı parçaları mimik, el ve kol hareketleri ile anlatmak suretiyle seyircileri eğlendiriyorlardı.

İran şahlarının saraylarında bulunan, kıvrak zekalı ve hazırcevap oluşları yanında jestleriyle de etrafındakileri eğlendiren delkak'ler veya meşhur saray soytarıları arasında Kel

501 Törenler hakkında daha geniş bilgi için bkz. İA, XII/1, s.75-76.

502 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.30-31; ayrıca bkz. *Ceng-i şehâdet, mecmua-i 33 meclis-i taziye, be-ihtimâm-i Zehra İkbal (Namdar), zir-i nazar-ı DrMuhammed Cafer-i Mahcub*, cild-i evvel, Tahran 2535.

503 Hasan-ı Bâbek, *Numâyişnamenuvîsî ve edebiyat-i numayiş, Sevvomin kongre-i tahkikât-i İranî*, I/134.

504 ayn.mlf., ayn.makale, I/134.

İnayet, Kerîm-i Şîre'î, İsmail-i Bezzaz sayılabilir.[505]

Kabiliyet ve kıvrak zekalarıyla tanınmış olan ve halkm "lûtî" dediği, saraya girmemiş olan ve hemen hemen Türk tiyatrosundaki meddahlara benzeyen güldürü sanatçıları vardı. "Mashara" denilen bu kişiler güldürücü halk hikâyelerini çok sade bir dille anlattıkları için halk tarafından çok seviliyordu. Lûtîlerin en meşhurları Huseyn-i Dûdî, Şeyh Şîpûr, Şeyh Kernâ ve Hasen-i Gorbe idi.[506]

Türk tiyatrosundaki Karagöz oyunlarına benzeyen ve İran'da bölgelerin yöresel özelliklerine göre aralarında farklılıklar gösteren Pehlivan-ı keçel,[507] Arûsî-yi Hâlû, Çihar Sanduk vb. oyun tipleri de vardır. İran'da hâlâ bayramlarda, doğan çocuğa isim verme günlerinde, düğünlerde gezgin bir çalgıcı grubu ile icra edilen bu gösterilerde toplum hayatının acı yönleri şaka ve alay ile birlikte dile getirilir.[508]

Ayrıca "Heymeşebbâzî" denilen kukla oyunları da İran tiyatrosu içinde incelenebilir. Genel olarak akşamları oynanan kukla oyunlarında "heyme" denilen küçük bir sahne ve iplerle hareket ettirilen kuklalar bulunur. Trompetçi ve davulcudan oluşan küçük bir orkestra da kuklacıya eşlik eder. Sonraları orkestraya dumbek dahil edilmiştir. Kuklacı halk şarkıları ve tarihî tasniflerle (şarkılarla) orkestra eşliğinde programını sürdürür.[509]

b. Tercümeler ve Tiyatro Toplulukları

Bundan önce de bahsedildiği gibi, XIX. yüzyılın başlarında Avrupa bilim ve tekniğinin tesiri ile İran'da birçok alan-

505 *Bunyâd-i numâyiş der Iran*, s.54.

506 a.g.e., s.56.

507 Keçel Pehlivan, Türk tiyatrosunda Hacivat'ın yerine geçer bkz. Jan Rypka, a.g.e., s.534.

508 *Bunyâd-i numâyiş der Iran*, s.57

509 Jan Rypka, a.g.e., s.536-537

larda olduğu gibi tiyatro konusunda da birtakım yeni atılımlar oldu. Roman, hikâye gibi türlerdeki eserlerin Avrupa dillerinden çevirileri yapılırken piyes tercümeleri de başlamış oldu. Bu çalışmalarda öncelikle Fransız edebiyatçısı Molière'in piyeslerine el atıldı. Onun *Misanthrope*[510] adlı eserinin manzum tercümesi *Merdumguriz* adıyla İstanbul'da önce, İranlılar tarafından Farsça yayınlanan *Ahter* gazetesinde, daha sonra 1896 yılında *Tasvir-i efkâr* matbaasında basılarak yayınlandı. Buna karşılık Türkiye'de ilk Türkçe piyes bundan 36 yıl önce 1860 yılında telif edilmiş olup, Şinasi'nin *Şair Evlenmesi*'dir. Mirza Habib-i Isfahânî (1833-1897) tarafından Farsçaya tercüme edilen *Merdumguriz*'de daha çok Tanzimat devri[511] Türk tiyatrosunun tesiri görülür. Tanzimat yıllarında İstanbul'da bir dizi tercüme faaliyetleri sürmekteydi ve genellikle Molière'den tercümeler yapılıyordu. Bilhassa Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) Molière'in 16 piyesini adapte yoluyla Türk edebiyatına kazandırmıştı.[512]

Avrupâî anlamda ilk tiyatro binası Nâsırüddin Şah zamanında, 1850 yılında Darülfünun içinde yapıldı. Bu binada, adapte edilmek suretiyle Molière'in komedileri oynanıyordu. Ancak din adamlarının şiddetli muhalefetleri yüzünden halk bu salonda sahnelenen piyeslerden faydalanamadı. Üçyüz kişilik bu salonda yalnız Şah ve saltanat erkanı için özellikle Molière'in komedileri sergilendi. Sunulan temsiller seçilirken piyesin güldürücü vasfı dışında, yaklaşık 46 yıl boyunca İran'ı idare eden Nâsırüddin Şah'ın saltanatı aleyhinde herhangi bir nitelik taşımamasına dikkat edilirdi.[513]

---

510 Aynı eser Ahmed Vefik Paşa tarafından *Adamcıl* adıyla Türkçeye adapte edilmiştir.

511 Tanzimat devri edebiyatı için bkz. Şemsettin Kutlu, *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1972; *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*.

512 Ahmed Vefik Paşa'nın Molière'den çevirdiği ve adapte ettiği piyesler için bkz. Turan Oflazoğlu, *Molière*, İstanbul 1978.

513 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/337.

1920 yılma kadar yapılan tercümeler şunlardır:

1901 yılmda Alexandre Dumas'dan *Margarit;* Abdul-Huseyn b. Müeyyedüddevle-i Kaçar tarafından tercüme edilerek basıldı.

İbrahim Emin Tûmân tarafından Türkçeden Farsçaya çevrilen *Zahhak* adlı piyes 1903 yılmda Tahran'da basıldı. Bir yıl sonra Mehmed Çelebi adh bir piyes Almanca ve Türkçe haşiyelerle birlikte yayınlandı. Molière'in *Zoraki Evlilik* (Le Mariage Forcé) adh piyesi Şehzade Huseynkuli Kaçar tarafından Arûsî-yi Mecbûrî adıyla Farsçaya tercüme edildi. On yedi perdelik bu piyes 1911 yılında Tahran'da basıldı. Muhammed Hasan Han Itimâdüs-saltana'nm Molière'den adapte ettiği *Tabîb-i Icbarî* (Le Médecin malgré lui) adh dört perdelik komedi 1912 yılında Tahran'da yaymlandı. Alexandre Dumas'nm *Napoléon Bonaparte* adh piyesi Haşmetüs-sultan tarafmdan tercüme edilirken, Yusuf I'tisâmül-mülk de *Yek vekîl-i hâin*'i tercüme etti.

1920 yılma kadar telif edilen piyesler de şunlardır:

Arûsî-yi Cenab-i Mirza, Şehzade Muhammed Tahir-i Mirza tarafmdan 1901'de telif edildi.

Sernuvişt-i Perviz 1910 yılında Ali Muhammed Han Uveysî tarafmdan telif edilerek Istanbul'da basıldı.

Nâme-i Azerbaycan ve *Serbazî-yi vatan iftihar est* adh piyesler Efrasyab Han Azâd tarafmdan kaleme almdı.

Hukkâm-i kadim ve hukkâm-i cedid: Murtazakuli Fikrî'nin kaleme aldığı bu üç perdelik piyes *Irşad* gazetesinde tefrika edildi. Piyes 1914 yılında Tahran'da yaymlandı.

Hacı Riyâ'î Han ya Tartuf-i Şarkî: Kemalül-vüzera Mahmudî'nin telif ettiği üç perdelik bu piyes 1916 yılında Tahran'da yaymlandı.

Şîdûş u Nahid ya Işk u merdânegî: İlk manzum tiyatro yazarı Ebul-Hasen-i Furûgî'nin bu beş perdelik manzum piyesi aynı yıl Tahran'da basıldı.

Ustad Nevruz-i Pînedûz: Kemalül-vüzera Mahmudî'nin bu altı perdelik piyesi 1919 yılında Tahran'da basıldı.

Nâsırüddin Şah'm Darülfünun'da kurdurduğu tiyatrodan ve piyes telif ve tercümelerinin artmasından sonra İran'da yeni yeni tiyatro grupları oluşmaya başladı. Bunların ilki Tahran'da kurulan Ferheng adındaki tiyatro topluluğudur. Bu topluluk, salon olmaması sebebiyle temsillerini Tahran'm büyük parklarında icra ediyordu. Oyuncularının çoğu devlet memuru olan bu topluluğun sahnelediği piyeslerde siyasî yön de bulunmaktaydı.[514]

İkinci bir tiyatro topluluğu, Molière, Gogol ve Kafkas komedilerini sahneleyen Teatr-ı millî'dir. 1911'de kurulan bu tiyatro topluluğunun elemanlarını, İran tiyatrosunun gelişmesine büyük katkıları olacak sanatçılar teşkil ediyordu. Teatr-ı millî topluluğunun üyelerinden Seyyid Ali Nasr Maarif Vezaretinin izniyle Komedî-yi İran adında bir tiyatro topluluğu kurdu. Bu toplulukta ilk kez Ermeni, Türk ve Musevi hanımlar rol aldılar. Çünkü önceleri kadın rolleri erkek sanatçılar tarafından icra edilmekteydi.

Bu tiyatro gruplarından başka 1926'da özellikle Kafkas müzikalleri oynayan Komedî-yi müzikal ve 1922 yılında Kulüp Müzikal tiyatro toplulukları kuruldu.

İlk tiyatro binasının kuruluşu (1850) ile Birinci Dünya Savaşının başlangıcı (1914) arasındaki dönemde yetişmiş en önemli piyes yazarları, Azerbaycan'da Türkçe yazdığı piyeslerle İran tiyatrosunun temelini atanlardan biri olarak kabul edilen Âhundzâde (1813-1878), İran'da piyes telif ve tercümeleriyle İran tiyatrosunun gelişmesine büyük katkılarda bulunan Mirza Aka Tebrizî, Hacı Muhammed Tahir-i Mirza (1825-1898), Murtazakuli Fikrî (1869-1916), Ahmed-i Mahmudî (Kemalül-vüzera 1875-1930), Ebul-Hasanı Furûgî (doğ.1882) ve Seyyid Ali Nasr'dır (doğ.1893).

514 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.61.

c. Âhundzade (1813-1878)

Azerbaycan millî tiyatrosunun kurucusu olduğu kadar İran tiyatrosunun da temelini atanlardan sayılan Mirza Fethali Âhundzâde 1813 yılında, Noha şehrinde doğdu. Babasının bir başka hammı daha olduğu için babasından hep ayrı kaldı. İlk tahsilini Noha, Hâmine, Gence ve civarlarında yaptı. 1832 yılında Tiflis'e gitti ve Rus uyruğuna geçtiği için bir devlet dairesine girerek Rus hükümeti emrinde Doğu dilleri mütercimliğinde çalıştı. Ömrünün sonuna kadar bu işte kaldı. Bu görevi esnasında Rus dili ve edebiyatını öğrendiği gibi Avrupa edebiyatını tamma fırsatı da buldu. Tiflis tiyatrosunda Molière, Shakespeare, Rus piyes yazarı Grebaidoff ve diğer ünlü piyes yazarlarının temsillerini izledi ve 1850 yılından itibaren kendisi de Azerbaycan halkının hayatını, sorunlarını konu alan piyesler yazmaya başladı. 1850-1855 yılları arasında Azeri Türkçesi ile kaleme aldığı altı piyesi sahnelendi. Molière, Voltaire, Shakespeare gibi Avrupalı piyes yazarlarının yanında, başta Puşkin olmak üzere Rus edebiyatçılarından da ilham alan Âhundzâde'nin eserlerindeki ana konu Azerbaycan kadının hakları, cahillik, batıl inançlar ve bunların eleştirileridir.[515]

Âhundzâde 1878 yılında Tiflis'te vefat etti ve aym şehirdeki Müslüman mezarlığına gömüldü.

Âhundzâde'nin Azeri Türkçesiyle yazdığı ve sonradan Farsçaya çevrilen piyesleri şunlardır:

1. *Hikâyet-i Molla İbrahim-i Kimyager*: 1851 yılında yazılan dört perdelik bu piyes müellifin ilk tiyatro eseridir. Kimyacı olduğunu iddia eden ve halkı aldatan Molla İbrahim Halil adında yalancı birine karşılık müspet görüşlü şair Hacı Nuri bulunmaktadır. Bu iki kişinin mücadelesi sırasında Noha şehrinin ve özellikle Azerbaycan halkının yaşantı-

515 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/350.

sı, cahilliği anlatılmaya çalışılır.[516]

2. *Hikâyet-i Mösyö Jordan hekîm-i nebatat ve Derviş Mestali Şah câdûger-i maruf:* 1851 yılında yazılan bu piyeste Âhundzâde Şark'ın karanlıkta kalmış dünyasıyla Batı'nın ilerlemiş dünyasını karşılaştırırken kadın sorunlarına da değinir.[517] Büyücü ve yalancı Mestali Şah'ın kişiliğinde halkın cehaletinden yararlanan molla ve dervişler canlandırılır. Botanikçi Mösyö Jordan'da Batı kültürünün izleri, Şahbaz Beg'de ise Avrupa bilim ve tekniğinin alınması lüzumunu hisseden gençler aksettirilir.

3. *Hikâyet-i hers-i kuldurbasan:* Üç perdelik bu piyes 1852 yılında yazılmış olup Âhundzâde'nin yaşadığı yıllarda Azerbaycan çiftçi ve köylülerinin yaşantıları, sosyal durum, hırsızlık, cinayet, kadının toplumdaki yeri gerçekçi bir şekilde işlenir.

4. *Serguzeşt-i Vezir-i Han-ı Lenkeran:* 1851'de yazılan dört perdelik bir piyes olup piyeste derebeylik düzeni ve bu düzenle ilgili olarak idarî aksaklıklar dile getirilir. Ayrıca iki eşli erkeklerin düştüğü güç durumlar, cahil kalmış kadınların birbirleriyle olan mücadeleleri anlatılırken evlilik müessesesi de eleştirilir. Âhundzâde bu piyesinde Azerî Türk kadınlarının eğitildikleri takdirde hürriyetlerine kavuşacaklarına ve sosyal hayatta layık oldukları yeri alacaklarına dikkat çeker.[518] Azerî Türkçesiyle kaleme alman ve çok ilgi gören bu piyes 1852'de Rusçaya, 1882'de Farsçaya, 1888'de Fransızca ve Almancaya ve daha sonraki yıllarda diğer Avrupa dillerine çevrilmiştir. Türkiye Türkçesine Kurşunluzade Raşid tarafından *Lengeran Veziri* adı altında Almanca tercümesinden çevrilmiştir.[519] Yayınlandıktan sonra Bakü'de

---

516 *Ez Sabâtâ Nîmâ*, I/352.

517 Sevgi Doster, *Serguzeşt-i vezîr-i Han-ı Lenkeran*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul 1969), XVII/58.

518 Sevgi Doster, aynı makale, s.58-59.

519 ayn.mlf., a.g.e., s.59; krş. *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatro Bibliyografyası*, s.280.

oynanan bu piyes Azerbaycan'da tiyatro topluluklarının artması ve bu yoldaki faaliyetlerin yoğunlaşmasıyla defalarca tiyatro repertuarlarına alınmıştır.

5. *Serguzeşt-i merd-i hasis ya Hacı Kara:* 1853 yılında yazılmış beş perdelik bir piyestir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan halkının sosyal yaşantısını bütün yönleriyle dile getirir.[520]

6. *Hikâyet-i vukela-yi mürâfa'a der şehr-i Tebriz:* 1855 yılında kaleme alınmış olup Âhundzâde'nin son piyesidir. Bu piyeste adlî idare sisteminin aksaklıkları dile getirilir.

Âhundzâde'nin bu altı piyesi *Yusuf Şah-ı Serrac* adlı hikâyesi ile birlikte 1859 yılında *Temsilat* adı altında basılmıştır. Mirza Cafer Karacadağî, Âhundzâde'nin *Hikâyet-i hers-i kuldurbasan, Hikâyet-i vukelâ-yi mürâfa'a* ve *Hikâyet-i Molla İbrahim-i Kimyager* adlı piyeslerini Farsçaya tercüme ederek 1923 yılında yayınlamıştır. Yine aynı mütercim tarafından *Serguzeşt-i Vezir-i Han-ı Lenkeran* adıyla Farsçaya yapılan tercüme 1922 yılında Lahor'da, 1929'da Tahran'da ve İngilizce tercümesi Londra'da basılmıştır.[521]

Âhundzâde'nin piyeslerinden başka hikâyeleri de vardır. Bunlardan biri *Sitâregân-ı fırîbhorde ya hikâyet-i Yusuf Şah-ı Serrac* olup 1857'de yazılmıştır. Eserde Şah Abbas I. (1571-1629) zamanında görülen bir kuyruklu yıldız üzerine gelişen olaylar işlenir. Şahın zulüm ve istibdadı, vezirlerin dalkavuklukları, din adamları ve devlet ricalinin çapulculukları, İran'ın harap olmasının nedenleri işlenir. Bu eser de Mirza Cafer Karacadağî tarafından Farsçaya çevrilmiştir.[522]

Âhundzâde'nin Farsça şiirler, ayet, hadis ve Arapça atasözlerinin karıştırıldığı *Se mektub-i Şahzade-i Hindî Kemalüd-devle be Şahzade-i İranî Celalüd-devle ve cevab-i in be an*

520 Daha geniş bilgi için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/357-358.

521 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.108.

522 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/346.

adlı Türkçe bir eseri daha vardır. Âhundzâde 1864 yılında yazdığı bu eseri sonradan Farsçaya çevirmiştir. Bu kitabında siyasî ve felsefî düşüncelerini açıklar. Derebeylik düzeni, hakim tabakanın zulüm ve baskısı, doğu milletlerinin geri kalmışlık sebepleri gibi düşünceleri bunlar arasındadır. Bundan başka *Risale-i İrad, Pâsuh be Şeylesûf-i yevm, Akide-i Jan Stuart Mill derbâre-i âzâdî, Molla-yı Rûmî* ve *Mesnevî-i û, Yaddaşthâ-yı intikâdî* gibi eleştiri mahiyetinde eserleri vardır.

d. Mirza Aka Tebrizî

Âhundzâde'nin Türkçe yazdığı piyesleri Mirza Aka Tebrizî'nin Farsça eserleri takip eder. Hayatı hakkında Âhundzâde'ye verdiği bilgiler dışında başka bir bilgiye rastlanmaz.[523] Bu mektubundan onun Tebrizli olduğu, çocukluğundan itibaren Fransızca ve Rusça öğrenmeye çalıştığı, öğretmenlik yaptığı, İstanbul, Bağdat ve Tahran'da Fransız elçiliklerinde memuriyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mirza Aka Tebrizî şu piyesleri yazmıştır:

1. *Serguzeşt-i Eşref Han hakim-i Arabistan der eyyâm-i tevakkuf-i û der Tehran ki der sene-i 1322 be pâyitaht izhar mîşeved ve hesab-i se sâle-i vilayet ra perdahte mufâsâ mîgîred ve ba'd ez zahemât-i ziyad dubâre hil'at-i hukûmet pûşîde mîreved;*

Oldukça uzun başlığı olan bu piyeste Nâsırüddin Şah'ın istibdat dönemi dile getirilir.

2. Tarîka-i hukûmet-i Zaman Han-ı Berûcerdî ve serguzeşt-i an eyyam;

3. *Hikâyet-i Kerbela reften-i Şahkuli Mirza ve serguzeşt-i an eyyam ve tevakkuf-i çend rûze der Kirmanşahan nezd-i Şah Murad Murza hâkim-i anca.*

---

523 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, 1/359; krş. *Numayişnâmchâ-yi Mirza Aka Tebrîzî, şâmil-i penc numayişnâme-i mihustîn-i fârsî ez Mirza Aka, bâ mukaddime-i H.Sadîk*, Tahran, 1354.

Dörder perdelik bu üç piyeste de Avrupâi piyes tekniğine dikkat edilmemiştir. Kullanılan dil sade halk dilidir ve kahramanlar yer yer kendi bölgelerine özgü ağızla konuşurlar.

e- Murtazakuli Fikrî (Müeyyedül-memalik)

Murtazakuli 1869 yılında Tahran'da doğdu. Darülfünun'u bitirdikten sonra devlet hizmetine girdi. Muhammed Ali Şah'ın (salt.sür.1906-1909) istibdat hükümetine karşı siyasi düşüncelerini yansıtan *Subh-i sâdık* gazetesini çıkardı (1907).[524] 1908 yılında Meclisin bombalanmasını müteakip İran'dan uzaklaşarak onüç aylık kısa istibdat dönemi içerisinde Kafkasya, Türkiye, Şam ve Mısır'da dolaştı. İstibdat döneminin sona ermesinden sonra tekrar İran'a dönerek *Polis-i İran*[525] (1909) ve bu gazete yerine bir yıl sonra *İrşad*[526] gazetesini çıkardı (1910). Fransızca bilen ve Fransız edebiyatına aşina olan Fikri'nin piyesleri şunlardır: *Sîrûs-î Kebîr, Serguzeşt-i yek ruznâmenigar* (üç perde, 1914), *Işk-i Pîrî* (dört perde, 1914) ve idari düzenin tenkid edildiği *Hukkâm-i kadîm ve hukkâm-i cedîd* (üç perde, 1914). Bunlardan sonuncusu *İrşad* gazetesinde 1915 yılında basılmıştır. İçinde şiddetli eleştirilerin bulunduğu bu piyeslerin dili halk dili olup konuşulduğu şekilde yazılmıştır. Fikri'nin bu piyesleri konuşmaların uzun olması dolayısıyla sıkıcıdır.

Fikri piyes yazarı olduğu kadar aktördür de. Nitekim *Sîrus-i Kebîr* adlı piyesinde kendisi de rol almıştır.[527]

f. Ahmed-i Mahmûdî

1875 yılında Tahran'da doğdu. Darülfünun'un Matematik ve Tabii Bilimler bölümünü bitirdi. Fransızca öğrendiği gibi

524 *Fihrist-i rûznâmchâ-yi farsî*, s.101-102.

525 a.g.c., s.36.

526 a.g.e., s.10.

527 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.117

Arap edebiyatıyla da meşgul oldu. Muzafferüddin Şah (salt.sür.1894-1906) zamanında gümrük teşkilatında ve maliyede gerekli reformları yapmak için Nouse başkanlığında bir uzmanlar heyeti İran'a gelmişti. Mahmûdî bu sırada gümrük teşkilatına memur olarak girdi. Bunu müteakip çeşitli memuriyetlerde bulundu ve 1930 yılında öldü.

En önemli piyesi *Hacı Riyâ'î Han ya Tartuf-i Şarkî*'dir. Mahmûdî'nin Molière'in *Tartuffe*'ünü taklit ederek yazdığı ve 1918 yılında Tahran'da basılan bu üç perdelik piyeste devrin sosyal sorunları işlenir. Onun bu tiyatro eserinden başka *Ustad Nevrûz-i Pînedûz, Tîtîş Mamanî ya fikr-i umûmî, Mirza berguzîde-i Mahrûmül-vekâle, Nevruzşiken ya Kahraman Mirza Dilsûz* gibi piyesleri de vardır.

g. Ebul-Hasan-i Furûgî

Ebul-Hasan-i Furûgî 1882 yılında Tahran'da doğdu. İlk tahsilinden sonra Fransızca öğrenmek üzere Alliance okuluna devam etti ve sonra aynı okulda öğretmenliğe başladı. Mütercimlik faaliyetleri yanında Darülfünun'da da ders verdi. 1909 yılında *Sermâye-i saâdet* veya *İlm-i âzâdî* adlı kitabını yayınladı. Kendi çabalarıyla İran'da Dârül-muallimîn adlı bir öğretmen okulu kurdu. Bu okul sonraları Dânişserâ-yi âlî (Yüksek Öğretmen Okulu) adını aldı. Aynı okulun müdürlüğünü yaptığı sırada aylık *Usûl-i ta'lîm* adında bir yıl müddetle yayınlanacak olan edebî bir dergi çıkardı (1919-1920).[528] Daha sonra *Furûğ-i Terbiyet*[529] adında bir dergi daha çıkardıysa da bu dergiden ancak dört sayı yayınlanabildi. Bir ara Avrupa'da Milletler Cemiyeti'nde görev yapan Furûgî 1936 yılında felsefe alanında *Civilisation et Synthèse* ve 1940 yılında *Science, Philosophie des sciences* ad-

528 a.g.e., s.178; krş. *Fihrist-i mecellehâ-yi fârsî*, s.22.

529 *Bunyâd-i numâyiş der İran*, s.179.

h eserlerini yazdı. Diğer önemli eserleri, beş perdelik manzum piyesi *Şîdûş u Nâhîd ya ışk u merdânegî, Tahkîk der hakîkat-i teceddud u milliyet ve evrâk-i muşevveş ya makâlât-i muhtelife*'dir.

Şîdûş u Nâhîd adlı manzum piyesi 1916 yılında Tahran'da basılmıştır. Konusunu eski İran tarihinden alan ve Şahnâme vezniyle (mütekârib bahri) yazılan bu piyes sahnelenecek nitelikte değildir.

h. Seyyid Ali Nasr

Seyyid Ali Nasr 1893 yılında Tahran'da doğdu. İlk tahsilini doğduğu şehirde İlmiye medresesinde tamamladıktan sonra Fransız Alliance okuluna gitti. Bunu müteakip çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı ve Fransızcadan ders kitapları tercüme etti. Tiyatroya duyduğu ilgi nedeniyle arkadaşlarıyla birlikte Tahran'da İran'ın en önemli ilk tiyatrolarından biri olan Teatr-i Millî'yi kurdu. Gittiği Avrupa gezisinden döndükten sonra İran'da ilk defa Avrupa sahne tekniğine uygun oyunlar temsil eden Komedî-i İran tiyatro topluluğunu oluşturdu (1916). 1939 yılında kurulan Sâzmân-i perveriş-i efkâr teşkilatının bünyesindeki "Huneristân-i hunerpîşegî" adlı tiyatro okulunda tiyatro tarihi dersleri verdi.

Seyyid Ali Nasr'ın *Arûsî-i Â Huseyn Aga, İştibâh-i Lupî, Netîce-i te'dâd-i zevcât, Hac Kumar Han, Netâyic-i bî-ilmî-i nisvân, Tâ incürîm hemînim, Zen-i bâveſa* gibi piyesleri vardır.

Seyyid Ali Nasr piyeslerinin başlıklarından da anlaşılacağı gibi İran kadınının sorunları, toplumdaki yeri, cahillik ve bununla mücadele, çok evlilik gibi o dönemin önemli sosyal sorunlarını işlemiş, bunda da başarılı olmuştur. *Arûsî-i Â Huseyn Aga* adlı üç perdelik piyesinde kahramanlar halk arasından seçilmiştir ve günlük konuşma diliyle konuşurlar. Bu piyeste, Ali Nasr'ın diğer piyeslerinde olduğu gibi okuma yazma bilmemek, temizlik ve kadın sorunları işlenir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da tiyatro çalışmaları daha da hız kazandı. Rıza Kemal Şehrzad, Hasan-i Mukaddem, Saîd-i Nefîsî, Zebîhullah-i Bihruz, Mirzâde-i Işkî, Ali Nakî Vezîrî, İbrahim Hâce Nuri, Muhammed-i Hicâzî, Gevher Murâd ve Sadık Hidayet gibi piyes yazarları yetişti. Bu devrin piyeslerinin özelliği, mevcut idarî baskıdan kurtulmak için Pervin Duhter-i Sâsân, Efsâne-i Âferîniş, Arûs-i Sâsâniyân, Nadir Şah-i Efşar, Şah Abbas-i Kebir, Âhirin Yâdgâr-i Nadir Şah, Ebû Müslim-i Horasânî, Âhirin rûz-i Sâsâniyân, Dâstân-i hûnîn ya Dâstân-i Bermekiyân, Kurus-i Kebir gibi piyeslerin adından da anlaşılacağı üzere konuların daha çok eski İran tarihinden alınmasıdır.

i. Hasan-i Mukaddem (Ali Nevruz)

1898 yılında Tahran'da doğan Hasan-i Mukaddem tahsilini İran ve İsviçre'de yaptı. Sonra İstanbul'a giderek İran okulunda öğretmenliğe başladı. 1920 yılında aym şehirde Lâhûtî-i Kirmanşâhî ile, Farsça ve Fransızca yayınlanan edebî *Pars* dergisini çıkardı.[530] Bir ara tekrar Avrupa'ya giden Mukaddem o zamanki meşhur edebiyat simalarıyla tanıştı ve onlarla edebiyat sohbetlerinde bulundu. İran'a döndükten sonra ünlü piyesi *Ca'fer Han ez Fireng âmede*'yi kaleme aldı. Bu piyes İran'ın Grand Hotel salonunda sahnelendi. 1922 yılında *Iran-i cevan* gazetesinde yayınlanan ve 1942 yılında Tahran'da basılan bu piyeste Avrupa'da tahsil gören gençlerin sözleri, tavırları, halkın taassup ve batıl inançları eleştirilir. Mukaddem bu piyesini yazarken Türk tiyatrosundan da esinlenmiştir.[531]

---

530 *Fihrist-i mecellehâ-yi Fârsî*, s.26-37, krş. *Pars*, yıl 1, sayı 4, İstanbul.

531 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/305.

j. Şehrzad

1898 yılında Tahran'da doğan Rıza Kemal Şehrzad ilk tahsilini Tahran'da yaptı. Çocukluk döneminde şiire ilgi duydu ve Saint Louis lisesinde okurken Fransız dili ve edebiyatına aşina oldu. *Şafak-i surh* gazetesi ve *Vefa* dergisinde çalışırken, 1919'da İran'a gelen Kafkas oyuncularından etkilenerek *Efsâne-i ışk* (1927), *Aslı ve Kerem* (1928), *Kemerbend-i sihrâmiz* (1929) gibi Kafkas piyeslerini Farsça'ya çevirdi. Daha sonra *Şeb-i hezâr u yekum-i elfe leyl* (1930), *Abbas Hâher-i Emîr, Operet-i arûsî-i Sâsâniyan ya Husrev u Şirin* (1932) piyeslerini kaleme alan Şehrzad 1937 yılında Tahran'da vefat etti.

A. XVIII. YÜZYILA KADAR FARSÇA ŞİİRİN GELİŞMESİ

Modern İran şiirinin doğuşunu gereği gibi değerlendirebilmek için kısaca onun geçmişine göz atmak yerinde olur. Özellikle yeni edebiyat adı verilen İslamî devir edebiyatının, daha doğrusu şiirin nasıl doğduğu meselesinin henüz kesin bir şekilde çözülmediği malumdur. Burada bu sorun bir tarafa bırakılarak onun artık olgunluk devri sayılabilecek X. yüzyıldan başlayarak modern şiirin doğuşuna kadarki gelişmesi özetlenmeye çalışılacaktır. Bu devrenin belli başlı şairleri arasında, zamanında "ustâd-i şâiran" veya "sultân-i şairan" lakapları verilen Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed Rûdekî-i Semerkandî (ölm. 941), özellikle gazeldeki başarısıyla Şehîd-i Belhî (ölm. 937), Ebû Şekûr-i Belhî (ölm. X.yüzyıl), nazım ve nesir sahasında eserler veren Ebul-Mueyyed-i Belhî (ölm. X. yüzyıl) ve Rûdekî'den sonra asrının en büyük şairi sayılan, yazdığı medhiyelerle büyük ün yapan ve hükümdar Guştasb ile peygamber Zerdüşt zamanını anlattığı 1000 beyitlik Şâhnâme-i Ebû Man-

sûrî 'nin sahibi Ebû Mansur Muhammed b.Ahmed-i Dakîkî (ölm.976 veya 980) sayılabilir. Ömrünün büyük bir kısmını X. yüzyılda geçiren ve İran'ın ve dünyanın en büyük kahramanlık destanı *Şahnâme*'yi yazan Firdevsî (ölm.1020) ile Derî Farsçası dildeki fesahatin en yüksek derecesine ulaşmıştır. Bu devir İran şiirinin belli başlı özellikleri, dilde fesahat ve sadelik, Arapça kelimelerin azlığı, mazmunların yeni oluşu, teşbihlerin doğallığı, tasvirlerin dış dünya ile ilgili olması ve vezinlerin kısalığından ibarettir.

XI. yüzyıl ile XII. yüzyılın başları arasında medhiyede Ebul-Hasan Han Unsurî (ölm.1039-1040), tegazzülleriyle Ferruhî-i Sîstânî (ölm.1037-1038) ve Minûçihrî-i Damgânî (ölm.1040-1041) gibi övgücü şairler yanında Emîr Muizzî (ölm.1224 veya 1227) ve bir roman çerçevesi içinde ahlakî ve tasavvufî düşüncelerini açıklayan Senâ'î-yi Gaznevî (ölm.1130-1131) gibi şairler yetişti.

Derî şiirinin Horasan'dan Irak, Azerbaycan ve Fars'a yayılmasıyla üslupta da bazı değişmeler meydana geldi. XII. yüzyılın ikinci yarısında Enverî'nin (ölm.1168) öncülüğünü yaptığı kimi şairler eski şairlerin üsluplarından uzaklaştılar. Bir yandan nazmın sadeliğine ve sözün akıcılığına özen gösterirken, diğer yandan Arapça kelimeleri kullanmaktan çekinmediler. Ayrıca ince mazmunlara ve manalara yer verirken ilmî düşüncelerden ve konulardan yararlandılar. Enverî'den sonra bu üslupla şiir yazan şairlerin en önemlileri, kasideleriyle kendinden sonra gelen şairlere rehberlik edecek olan Hâkânî (ölm.1119), Sûzenî-i Semerkandî ve mesnevî ve hikâye şeklini başarıyla kullanan, hamse sahibi Nizâmî-i Gencevî'dir (ölm.1214).

XII. yüzyılda tasavvufî hikâyelere ağırlık verildi. Senâ'î, *Hadîkatül-hakîka*, Attâr (ölm.1193), *Mantıkut-tayr, Esrarnâme* ve *İlâhînâme* gibi tasavvufî mesnevileri ile bu tür eserlerin en güzel örneklerini verdiler.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Moğolların İran'a hakim olmaları ile birlikte İran şiirinde birtakım değişmeler oldu. Moğol hükümdarları şiire karşı ilgisiz olduklarından kasidecilik zayıfladı; kasidelerde manadan çok kelime oyunlarına önem verildiği için anlaşılması güç şiirler yazıldı. Yeni tabirler, ince mazmunlar ve türlü edebî sanatlar kullanılırken Arapça kelime ve terkipler de çoğaldı. Böylece kaside İran edebiyatında eskiden sahip olduğu yüksek mevkiyi kaybetti ve yerini aşk ve tasavvuf duygu ve düşüncelerinin ifade edildiği gazellere bıraktı. Sa'dî (ölm. 1292) ve Hafız (ölm. 1390) sağlam ve sade şiirleri, kolay anlaşılır ve yeni mazmunlarıyla en güzel aşk gazellerini söylerlerken, Attar'ın tasavvufî gazelde açtığı Horasan üslubunu, Mevlana Celaleddin-i Rûmî (ölm. 1273) devam ettirdi. Ayrıca Moğol istilasının halk üzerinde bırakmış olduğu maddî ve manevî çöküntü, sosyal düzenin bozuluşu, kimi şairleri telkin, öğüt ve eleştiri mahiyeti taşıyan eserler vermeye itti. Nitekim Sa'dî *Gulistan* ve *Bûstan*'ında terbiyevî ve ahlakî konuları işlerken, Mevlana da *Mesnevi*'sinde tasavvufî düşünceleri ve eğitici hikâyeleri ile bu görevi üzerine aldı. Ubeyd-i Zâkânî (ölm. 1370) sosyal düzenin bozukluğundan yakınarak tenkid edici şiirler yazdı.

Safevîler döneminde (1501-1736) yönetim merkezi batıya nakledildi ve burada yeni bir edebiyat çevresi oluştu. Bu dönemde Horasan üslubuyla yazan büyük şairler yetişmedi. Buna, Safevîlerin Sünnî olan Osmanlı sultanları karşısında varlıklarını koruyabilmek için Şiîliğe aşırı derecede önem vermelerini eklemek gerekir. Nitekim şairler Kerbela şehitlerinin başlarından geçen acıklı olayları işlemeye, Ehl-i beyt denilen Peygamber ve ailesini övmeye teşvik edildiler. Bu şairler arasında Şah Tahmasb'ın (salt.sür. 1524-1576) saray şairlerinden olan Muhteşem-i Kâşânî (ölm. 1587-1588) yazdığı mersiyelerle İran'ın en büyük mersiye şairi unvanı-

nı aldı. Muhteşem-i Kâşânî kendisinden sonra pek çok mersiye şairini etkiledi ve Sabâhî (ölm.1792), Sabâ (ölm. 1822), Visâl-i Şîrâzî (ölm. 1846), Surûş-i Isfahânî (ölm. 1868) ve Kâ'ânî (ölm. 1853) gibi XVIII. ve XIX. yüzyıl şairleri onu kendilerine örnek aldılar.

Yukarıda da belirtildiği gibi Şiîliğin yayılmasına çalışan ve şairleri dinî edebiyata yönlendiren Safevîler zamanında sarayda barınamayan kimi şairler Osmanlı veya Hind saraylarına gittiler. Hindistan'da Türk-Moğol saraylarına giren şairler Sebk-i hindî (Hind üslubu) denilen ve temeli İran'da atılan yeni bir şiir üslubunun doğmasına neden oldular. Çok ince hayal oyunları, yeni ve tanınmamış mazmunlar, istiâreler, edebî sanatlar ve güç terkiblerden faydalanılarak yazılan bu şiirler bazen saçmalık derecesine kadar varıyordu. Bu üslupla yazılan şiirlerin şaheserlerini Şevket-i Buhârî (ölm. 1695-1699), Sâ'ib-i Tebrizî (ölm. 1670-1671), Orfî-i Şirazî (ölm. 1591), Tâlib-i Âmulî (ölm. 1625-1626) ve Kelîm-i Hemedânî (ölm. 1650-1651) gibi şairler verdiler. Bu şiir üslubu Osmanlı nazmında da ilgiyle karşılandı ve Şeyh Galib (ölm.1799) ile doruğa ulaştı.

Safevîlerin çöküşünden (1736) Fethali Şah'ın (salt.sür. 1797-1834) işbaşına gelişine kadar geçen dönem İran edebiyatının duraklama devrini teşkil eder. Gerek Afşarlar (1735-1795), gerek Zendler döneminde (1750-1796) şahların siyasal karışıklıkları önlemeye çalışmaları, İran edebiyatının ilerlemesi ve şairlerin teşvik edilmelerine engel oldu.

B. BÂZGEŞT DEVRİ

Moğollar ve Timurlular devri ile başlayan ve Safevîler devrinde doruğa ulaşan edebî sanatlar, kelime ve cümle oyunları, anlaşılması son derece güç hayal oyunlarıyla süslenen Hind üslubu zemininde yazılan şiirlere karşı bir tepki baş-

ladı. Iran'ın bazı kentlerinde Hind üslubundan kurtulmak isteyen şairlerden meydana gelen topluluklar oluştu. Şiirde yenilik arama hareketine Isfahan öncülük etti. Kerim Han Zend (salt.sür. 1750-1779) İran içindeki hadiselerle meşgul olduğu için Isfahan'da durmuyordu. Bu kentte, gazelde güçlü olan Seyyid Muhammed-i Şu'le (ölm. 1747)[1] ve Mîr Seyyid Ali Müştak (ölm. 1757), Mirza Muhammed-i Isfahânî (ölm. 1778), Aka Muhammed-i Hayyât, Aşık-ı Isfahânî (ölm. 1767),[2] Lutfali Beg Âzerbegdilî (ölm.1781),[3] Seyyid Hâtıf-ı Isfahânî (ölm. 1784),[4] Suleyman Sabâhî (ölm. 1792)[5] gibi şairlerden kurulu bir topluluk meydana geldi. Seyyid Ali Müştak'ın kurduğu bu topluluk, tamamiyle Hafız gibi eski şairlerin şiirlerine ve eski üsluba bağlıydı. Bu şairler kendilerine örnek olarak Firdevsî, Enverî, Hâkânî, Minûçihrî, Sa'dî gibi şairlerin şiir ve üslublarını benimsiyorlardı. Böylelikle şiirde kayıtsız şartsız eskiye dönüldüğü için bu devreye "edebiyatta geriye dönüş" anlamına gelen "*bâzgeşt-î edebî*" devri adı verildi.

Kaçarlar döneminde (1779-1925) şiirin ilerlemesinde şahların, şehzadelerin, vezirlerin ve yüksek dereceli devlet ricalinin de büyük katkıları oldu. Nitekim Kaçar şahlarından Fethali Şah, Nâsırüddin Şah, Muhammed Ali Şah ve Ahmed Şah şiir ve edebiyatla yakından ilgileniyorlardı. Şehzade, vezir ve emirler de aynı şekilde şiire karşı ilgi duyuyorlardı. Bu şekilde devlet ricali tarafından himaye ve teşvik gören şairler eskilerin şiirlerini aratmayacak şekilde şiirler vücuda getirdiler. Fethali Han Sabâ (ölm. 1822), Şahnâme vezninde (mütekarib) kahramanlık ve savaş şiirleri yazarken Surûş

1 Hakkında geniş bilgi için bkz. *Tezkire-i Ahter*, s.97-101.

2 Hakkında bkz. *Tezkire-i Ahter*, s.149-151.

3 Hakkında bkz. a.g.e., s.16-18.

4 Hakkında bt. a.g.e., s. 235-239; krş. *Gulzâr-i câvidân*, III/1718-1723.

5 Hakkında bkz. *Gulzâr-i câvidan*, II/787; krş. *Tezkire-i Ahter*, s.120-122.

(ölm. 1868) ve Micmer (1810), Ferruhî ve Mu'izzî'nin şiirlerinden etkilenerek güzel kasideler, gazelde üstad olan Neşat (ölm. 1828), Hafız'ın gazelleri kadar güzel gazeller yazdılar.

Bâzgeşt-i edebî devri şairlerinin kullandıkları şiir türleri kaside, gazel, mesnevî, rubai, kıt'a ve musammattı.

Kaçarlar döneminde kaside büyük bir rağbet gördü. Bunun nedeni, Kaçar şahlarının övülmekten hoşlanmaları, şairlerin de caize alabilmek için medhiyeler yazmalarıydı. Eskiyi taklit eden şiir, Kaçar döneminin en büyük kaside şairlerinden olup Fethali Şah'ın meddahları arasında yer alan Sabâ ile duyguların sade ve samimî bir şekilde ifade edilmesine yöneldi. Mazmunlar azaldı; anlaşılması çok güç olan hayal oyunları yerini daha kolay anlaşılan bir ifade tarzına bıraktı.

Gazelde Hafız ve Sa'dî'yi çok başarılı bir şekilde taklit edenler arasında Furûgî-i Bistâmî, Yağmâ-yi Candakî, Neşât-i Isfahânî, Visâl-i Şîrâzî, Micmer-i Isfahânî gibi şairleri saymak gerekir.

Kaçarlar döneminde mesnevi türü de çok rağbet gördü. Bu türün en önemli şairleri arasında Sabâ, Visâl-i Şîrâzî, Yağmâ-yı Candakî, İrec Mirza ve Surûş-i Isfahânî sayılabilir.

Kaçar devrinde rubai önceki devirler gibi ilgi görmesine rağmen Hayyam (ölm. 1112 veya 1136), Baba Tâhir-i Hemedânî (ölm. 1019), Sa'dî, Hafız ve Mevlana gibi şairler kadar başarılı olamadılar. Bu devrin en ünlü rubai şairleri Mahmud Han Meliküş-şüerâ, Micmer-i Isfahânî, Neşât-ı Isfahânî, Yağmâ-yi Candakî ve Sabâ'nın kardeşi Sabûr-i Kâşânî'dir (ölm. 1813).

Hiciv, şakalaşma, doğum, ölüm ve herhangi bir yapının tamamlanması için tarih düşürülmesi adeti devam etti. Bu şekilde eser yazanlar arasında Şihâb-i Turşizî ve Yağmâ-yi Candakî temayüz ettiler.

Şiir türleri arasında musammat tarzı da revaç gördü ve Kâ'ânî gibi musammat ustaları yetişti.

Kaçar devri ve genelde bâzgeşt dönemi şairlerinin eski şiir üslubuna dönmeleri İran şiirini son derece muğlak ve anlaşılması güç Hind üslubundan kurtardıysa da birtakım sakıncaların doğmasına da yol açtı. Gerçekten de bu dönem şiiri eskinin tıpatıp taklitinden ibaret olduğu için yaşanılan ortamı hemen hemen hiç yansıtmadı. Böylece zamanın sosyal ve siyasal durumu, karışıklıklar, üzüntüler, bunalımlar, savaşların doğurduğu ekonomik ve psikolojik sonuçlar şairlerin şiir dünyalarının dışında kaldı. Övgü, av, bayram törenleri, şarap, içki meclisleri, ilkbahar, sonbahar, gece, gündüz, mehtap, tabiat güzellikleri veya tasavvufî duygular bu dönem şairlerinin ele aldığı konular oldu.

C. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ŞİİR KONULARI

Bu dönem şairlerinin işledikleri konular meşrutiyet devrimine kadar (1906) sürüp gitti. Meşrutiyetle birlikte şiire yeni mazmunlar girdi. Konular içerik yönünden değişerek sosyal ve siyasî nitelik kazandı. Meşrutiyet döneminin aydın görüşlü şairlerinin büyük bir kısmı "sanat toplum içindir" düsturunu benimseyerek ülkede refah ve huzur özleminin ifade edildiği şiirler yazdılar ve şiiri bu düşüncelerin ifadesi için bir araç olarak gördüler.[6] Azınlıkta kalan bir grup ise "sanat sanat içindir" görüşünü benimsedi. Ancak her iki gruba mensup şairler şiirlerinde siyasal, sosyal, ahlakî, terbiyevî ve ekonomik konuları işlediler.

İran'da siyasal ağırlıklı şiirler, ülkede yabancı devletlerin baskı ve tahakkümlerinin arttığı meşrutiyet devrinde yazıldı. Bu dönem şairleri düşünceleri doğrudan doğruya değil, bunları mazideki büyük ve güçlü İran şahları ve onların azametli imparatorluklarını yâd etmekle ifade ettiler. Böyle-

6 Prof.Dr.Meliha Anbarcıoğlu, *Çağdaş İran Nazmında Konu*, Doğu Dilleri, 1/2, s.85.

likle parlak mazilerini hatırlatarak halkı kendilerini hakir görme kompleksinden kurtarmak istediler.

Buna karşılık Emîrî mahlaslı şair Edîbül-Memâlik-i Ferâhânî (ölm. 1917) eski konuların bir yana atılıp yeni konuların işlenmesi ve bunun da vatanî konular olması gerektiğini vurguladı. Işkî (ölm.1923) başlangıçta *Restâhîz-i selâtîn-i Iran* adlı manzumesinde[7] maziye dönerek Iran tarihinin eski görkemli ve şanlı devirlerini hatırladı; geçmişle övünmenin yarar sağlamayacağını ve her Iranlının Avrupalı gibi olması gerektiğini *Derd-i Vatan* adlı şiirinde belirtti.

Bu dönemde yazılan siyasî içerikli şiirler de büyük bir yekün tutar. Örneğin *Nesîm-i şimâl* gazetesini çıkaran şair, gazeteci ve yazar Seyyid Eşrefeddîn-i Gîlânî (1871-1931), 1908 yılında bu gazetede yayınlanan bir şiirinde Muhammed Ali Şah'ın devlet idaresinden, ehliyetsiz vezir, milletvekili ve devlet adamlarından, kanunların uygulanamayışından ve Osmanlı siyasetinden şikâyet ederken[8] Melikü̇ş-şüera Bahar (ölm. 1912) 1907 yılında Rusya ile İngiltere arasında yapılan ve adeta Iran'ın paylaşılması demek olan antlaşma üzerine, o zamanın İngiltere dışişleri bakam Sir Edward Grey'i bir şiirinde sert bir dille eleştirdi. Iran'ın en büyük aydın görüşlü şairlerinden biri olan Vahîd-i Destgirdî (ölm. 1942) Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra savaşın sebeplerini anlatıp, Türk ve Alman dostluğunun Iran için çok önemli olduğunu belirtirken, Rusya ve İngiltere aleyhtarlığına ilişkin düşüncelerini açıkladı. Rıza Şah tahta geçmeden önce cumhuriyet rejimini kurmak isteyince Arif-i Kazvinî (ölm. 1933) bir gece şenliğinde cumhuriyeti müjdeleyen ve büyük heyecan yaratan "Gazel-i Cumhûrî"yi okudu.

Meşrutiyet devri şiirinde sosyal konulara önem verildi ve

---

7 Bkz. Işkî, *Külliyât-i musavver-i Işkî*, s.231-241.

8 Prof.Dr. Meliha Anbarcıoğlu, a.g.e., s.107-110.

özellikle kadın sorunları üstünde durüldu. İrec Mirza (ölm. 1925) çarşafı atmakla kadının namusundan bir şey eksilmeyeceğini *Hicâbnâme* adlı şiirinde açıkladı ve gözü kapalı evlenmenin zararları üzerinde durdu. Işkî ise çarşafı siyah bir kefene benzeterek *Kefen-i siyah* şiirini yazdı. Lâhûtî (ölm. 1957) de çarşafı attıktan sonra İran kadın ve kızlarına çarşafı atmakla kalmayıp okula gitmelerini, halkın eğitimi hizmetlerinde bulunmalarını öğütledi. İrec "Mâder" (Ana) adlı şiirinde anne sevgisini işledi.

Kimi şairler sosyal yaşantının uyumsuzluğunu dile getirdiler. Meliküşşüera Bahar'ın (ölm. 1912) "Demâvendiye" adlı şiirinde sosyal hayatın bozuk yönlerini tenkid edildi.

Pervîn-i I'tisâmi (1906-1941), daha sonra Meliküşşüera Bahar, Vahîd-i Destgirdî ve İrec Mirza ahlakî ve terbiyevî konularda şiirler yazdılar. İrec İranlı çocuklara kitabın en iyi arkadaş olduğunu, ilim ve çalışmanın yararlarını anlatmaya çalıştı.

Dinî konuları işleyen şiirler bu dönemde çok az yazılırken felsefî ve iktisadî konulara ağırlık verildi. Edîb-i Nişabûrî, Bahar, Işkî ve Furûgî felsefî şiirler kaleme alırlarken, Lâhûtî, İrec, Işkî ve Bahar iktisadî sorunları işlediler. Ziraat, demircilik, dokumacılık, işyeri, işçi ve ticaret bu dönemde üzerinde durulan temel konu başlıklarını teşkil etti.

D. KAÇAR DEVRİ ŞAİRLERİ

Kaçar devri şairlerini

1.Meşrutiyetten önceki şairler,

2.Meşrutiyetten sonraki şairler

olmak üzere iki bölüm halinde incelemek mümkündür.

1. Meşrutiyetten Önceki Şairler

a. Fethali Han Sabâ

Fethali Şah (salt.sür.1797-1834) sarayının en önemli şairi, kaside üstadı Fethali Han Sabâ'dır. Sabâ yaklaşık 1765 yılında Kaşan'da doğdu ve aynı şehirde büyüdü. Daha sonra zamanın meşhur şairi Sabâhî-i Kâşânî'nin (ölm. 1792) talebesi oldu. Önceleri Zendlerden Lutfali Han'ın (1788-1796) meddahlığını yapan Sabâ, Aka Muhammed Han (1779-1797) tarafından Fars valiliğine tayin edilen ve sonraları Fethali Şah adını alacak olan Baba Han'la tanıştı ve onu öven şiirler yazmaya başladı, yine onun cülûsu için söylediği kasideyle melikü'ş-şüera lakabını aldı.

Kum ve Kâşân hakimliğinde bulunan Sabâ bir ara Türkistan ve Azerbaycan'a seyahat etti, Şah'ın ondan Firdevsî'nin *Şahnâme*'si vezninde ve biçiminde bir eser yazmasını istemesi üzerine üç yıl içinde 40.000 beyitlik *Şahinşahnâme*[9] adlı mesnevisini tamamladı ve karşılığında caize olarak 40.000 miskal altın aldı. Sabâ vefat ettiği 1822 yılına kadar Fethali Şah'ın sarayında melikü'ş-şüera unvanıyla kaldı.

Onun en önemli eseri *Şahinşahnâme*'dir. Şairin hayatında çok takdir toplayan bu eserde medhiyelerin yanısıra o zamanda cereyan eden olaylar, Aka Muhammed Han'ın yaptığı işler, Abbas Mirza'nın Ruslara karşı yaptığı başarılı savaşlar dile getirilir.[10]

Sabâ tarihî bir destan yazmak istemiş, bunun için Firdevsî'nin Şahnâme'sine körü körüne bağlanmış, yaşadığı devri ve tarihi durumu göz önünde bulundurmadığından tarihî gerçeklere riayet etmemiştir. Ayrıca eski kelimeler, tabirler ve mazmunlar Şahnâme'den alınmıştır. Bu kusurlarına rağ-

9 Yazma nüshaları için bkz. Storey, *Persian Literature*, I/2, s.1284; krş. *Münzevî*, IV/2975-2977

10 Jan Rypka, a.g.e., s.313.

men Şahinşahnâme "bâzgeşt-i edebî" devrinin ilk eserlerinden biri olarak dikkat çekicidir.

Sabâ'nm bundan başka birkaç mesnevisi vardır:

Hudâvendnâme: Peygamber tarihi, Hz. Ali'nin savaşları ve Kerbela vakası hakkmda yazılmış dinî bir hamase olup üç yılda tamamlanmıştır. 30.000 den fazla beyti içerir.

İbretnâme: Hâkânî'nin *Tuhfetü'l-ırâkeyn* adlı mesnevisi taklit edilerek yazılmıştır. Fethali Şah'ı yer yer hicveden, bazen öğüt unsurları içeren bir mesnevidir.

Gulşen-i Sabâ: Oğlu Muhammed Huseyn-i Meliküşşera-yı Andelib'e öğütlerden ibaret olan bir eserdir.

Hulâsatül-ahkâm: Mirza Ebul-Kasım Muhakkık-ı Kummî'nin fetvaları esas almarak namaz ve şekkiyatı hakkmda yazılmış yaklaşık 320 beyitlik bir eserdir.

Saba eski üslubu yani Horasan üslubunu tekrar şiirde kullanan şairlerden biridir. Bu özellik kasidelerinde daha rahat görülür. Kendine örnek aldığı şairler Ferruhî, Minûçihrî ve Enverî'dir.

b. Neşât-ı Isfahânî:

Isfahan'daki edebî topluluğun kurucusu Mirza Abdülvehhab Neşât 1761 yılmda Isfahan'da doğdu. Babası Isfahan valisi olduğu için iyi bir öğrenim gördü. Tahsili sırasmda Arapça ve Türkçe öğrendi. Hat dersi yanmda mantık, felsefe ve dinî ilimler tahsil etti. Bâzgeşt-i edebî cereyanmm merkezi Isfahan olduğu için Isfahan'm meşhur şairleri ile birlikte Isfahan edebî encümenini kurdu. Daha şehriyarlık devresinde Isfahanlılara kızgm olan Fethali Şah'a affetmesi için şu girişle başlayan kasidesini yazdı:

Sûy-i Tehran hîş râ ez Isfehân âvurde'em
Ya ki ez gulhen mekân der gulsitân âvurde'em
"Isfahan'dan Tahran'a geldim ya da ateşlikten gülbahçesine geldim."

Fethali Şah da şair olduğu için bu kasideyi beğenerek bütün Isfahanlıları affetti ve Neşat'a 5.000 tümen mükafat verdi. 1803 yılında Fethali Şah'ın sarayına giren Neşât, Mu'temeüd-devle lakabını aldı ve şahın edebî meclislerindeki mümtaz şahsiyetlerden biri oldu. Ayrıca saray başkatipliğine de getirildi. Şahın bütün seferlerinde yanında olan Neşât, fermanları, Şah'ın özel mektuplarını, antlaşmaları, vasiyetleri, geliştirdiği şikeste talik hatla yazdı. Neşât çeşitli resmî görevlerde bulundu ve bir ara 1818'de görevli olarak Paris'e gitti.

Neşât-ı Isfahânî 1828 yılında verem hastalığından kurtulamıyarak Tahran'da vefat etti.

Farsça, Arapça ve Türkçe şiirler yazan bu şair daha çok gazel türünde kuvvetlidir. Kaside, mesnevi, terkib-i bend ve rubaide de başarılıdır. Şiirde Enverî, Sa'dî ve Hâfız'dan etkilenmiştir. Şiirlerinde Arapça kelimeler, terkipler, kafiye tekrarları ve edebî sanatlar çok olsa da genel olarak dili sade ve akıcıdır.[11]

Neşât'ın şairliği yanında nâsirlik yönü de vardır. Nitekim, Sabâ'nın *Şahinşahnâme*'sinin mukaddimesi ve Fethali Şah'ın Dîvân-ı Hakan'ının mukaddimesi Neşât tarafından yazılmıştır. Neşât'ın nesir üslubu Vassaf'la Sa'dî arasındadır.[12]

Neşât'ın manzum ve mensur eserleri *Gencîne-i Neşât* adı altında Mirza Abdülbaki tarafından derlenerek 1860 yılında basılmıştır. Bu eserinde Moğol devresine göre sade fakat Neşât'ın yaşadığı zamana göre ağır olan resmî yazışma şekli ve üslubu gösterilmiştir.

c. Micmer-i Isfahânî:

Bâzgeşt devri kaside şairlerinden Micmer mahlaslı Seyyid Huseyn-i Tabâtabâ'î'nin doğum tarihi kesin olarak bilinme-

11 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/32.

12 *Sebkşinâsî*, III/332.

mekle beraber 1776 yılında Isfahan'ın Zevâre köyünde doğduğu tahmin edilmektedir. Micmer bu köyde ve daha sonra Isfahan'daki edebî tahsilini müteakip Neşât'ın kurmuş olduğu edebiyat encümenine katıldı. Onunla birlikte Fethali Şah'ın Azerbaycan seferine katıldığı sırada Şah'la tanıştırıldı. Meliküşşüra'dan sonra en büyük şair unvanı olan Müctehidüş-şüerâ lakabını da alan Micmer, şahı, veliaht Hasanali Mirza ve âyânı öven kasideler yazdı ve 1810 yılında vefat etti.

Micmer'in şiirleri kaside, gazel, terkib-i bend, hezel, hiciv şiirleri ve rubailerden ibarettir. Divan'ı 1894'de Tahran'da basılmıştır. Kasidede Mu'izzî, Enverî ve Abdülvâsi'-i Cebelî'yi (ölm.1160) izlemiştir. Hâkânî'nin *Tuhfetü'l-ırâkeyn*'ı tarzında bir mesnevisi ile Sa'dî'nin Gülistan'ı tarzında mensur kıt'aları vardır. Bu eserindeki[13] hikâyelerin bir kısmı ders kitaplarına alınmıştır.

d. Kâimmekâm-i Ferâhânî-i Senâ'î

1779 yılında Ferâhan'da doğan Kâimmekâm edebî yönünden çok politik yönüyle tanınır. Çünkü o da babası gibi Kaçar hanedanının en iyi vezirlerinden biri olmuştur. İran-Rus savaşları onun vezirlik döneminde gerçekleştiğinden mensur ve manzum eserlerine bu konular da yansımıştır. 1834 yılına kadar sarayda önemli bir devlet adamı olarak kalan Kâimmekâm, Muhammed Mirza'nın tahta geçmesinden sonra gerekli himayeyi görememiş ve 1834 yılında Nigâristan bağında boğularak öldürülmüştür.

Kâimmekâm'ın dili yazışmalarında Arapça kelime ve cümleleri çok kullanmasına rağmen anlaşılamayacak kadar zor değildir. Mektupları ve şiirleri 1863 yılında Ferhad Mirza Mu'temedüd-devle tarafından derlenerek nestalik yazıyla

13 *Gulzâr-i cavidan*, III/1237

basılmış, 1890 yılında da Vahîd-i Destgirdî tarafından tekrar yayınlanmıştır.

Bir bâzgeşt dönemi şairi olarak Kâ'immekâm kaside ve gazellerinde Moğol devri şairlerinin, özellikle Sa'dî, Hafız ve Mevlana'nın tesiri altında kalmıştır.[14] Şiirlerinde siyasî olaylara, bu arada İran-Rus savaşlarına da değinmiştir.

e. Visâl-i Şîrâzî:

Kaçar hanedanının önemli şairlerinden biri olan Mirza Safî Visâl-i Şîrâzî 1783 yılında Şiraz'da doğdu. Zamanındaki ünlü hocalardan ders aldı. Hat, musiki ve tezhip sanatında olduğu gibi şairlikte de yetenekli olduğunu gösterdi. Fethali Şah'la Şiraz'da tanışan Visâl, şaha sunduğu ve yedi ayrı hatla yazdığı Kur'ân'ı ve karşılama kasidesi ile büyük takdir topladı.[15] Başta gazel olmak üzere kaside ve mesnevi türünde şiirlerle felsefe, kelam, musiki ve tefsir sahalarında risaleler yazan Visâl 1846 yılında Şiraz'da vefat etti.

Visâl'in eserleri şunlardır:

Dîvân: Gazel, kaside, mersiye tarzında yazılmış şiirleri içeren bu eserde Fethali Şah, veliaht Hasanali Mirza, Muhammed Şah, sadrazam Hacı Mirza Akasi'yi övmüştür. Süleymaniye Kütüphanesi H.Hüsnü Paşa koleksiyonu B 998'de kayıtlı Divan'ında kasideleri, Vahşî-i Bâfıkî'nin *Husrev u Şîrîn*'i, yarım kalan bu eseri tamamlamak için kaleme aldığı kendi *Husrev u Şîrîn*'i, gazelleri, tâziyesi ve sonunda da *Dîvân-ı Mirza Takî Aliâbâdî* bulunmaktadır. Bu eser 1858 yılında Ali Asgar Teferruşî tarafından istinsah edilmiş, daha sonra Tahran'da basılmıştır.

Bezm-i Visâl: Muhammed Kuli Han İlhânî-yi Kaşkâyî için yazılmış bir mesnevi olup Visâl mütekarip bahrinde

---

14 *Tahavvul-i şi'r-i fârsî*, s.182.

15 Visâl kendi hattıyla 67 Kur'ân yazmıştır bkz. *Divist sühanver*, s.471.

nazmettiği bu eserinde Firdevsî'nin üslubunu taklit etmeye çalışmıştır.

Ferhad u Şirin: Vahşî-i Bâfıkî'nin aynı adlı nâtamam mesnevisinin devamı olup Veliahd Abbas Mirza'nın oğlu Ferhad Mirza'nın emriyle 1842'de yazılmıştır. 1800 beyte yakın olan bu mesnevi Vahşî'nin eseri ile birlikte basılmıştır.[16]

Subh-i Visâl: Visâl-i Şîrâzî'nin Gülistan tarzında yazdığı bir eseridir.

Bir bâzgeşt-i edebî şairi olarak Visâl de çağdaşları gibi Sa'dî, Hafız, Minûçihrî gibi gazel üstadlarının yolunu izlemiş, onların kullandıkları mazmunları kullanarak eski şairleri taklit etmeye çalışmıştır.

Yukarıda da geçtiği gibi Fethali Şah, Muhammed Şah, veliahd Hasan Ali Mirza ve yüksek dereceli devlet ricalini medheden Visâl, saray şairliğinin lüzumsuz bir meslek olduğunu ve kendi kıymetinin bilinmediğini şu dizelerinde vurgulamıştır:

"Bana 'Ey hoş sözlü, sözde, yaptığı işte ve gidişatında kötü olan kimse!' diyecek biri yok.
Bu meslek nasıl meslektir? Gönül gözüne neşter vurdun ve akıl ayağında diken var
Edebiyatçı oldun; böyle kara talihli oldun. Şair oldun ve böyle düşkünleştin.
Ey bütün düşkünlüğüne karşın, layık olan sanatçı! Hünerinin çokluğu seni o kadar düşürdü ki!
Hünerini alışılmışın üzerine çıkardın. Sanatının çok olması değerini düşürdü.
Boydan ne çektin de onu böyle büktün? Gözden ne gördün de onu böyle kararttın?
Divanın büyükleri övgü ile dolmuş. Kesende bir dirhemcik paran yok.

16 Yazma nüshaları için bkz. *Münzevî*, IV/3027-3028.

Bundan önce de bu işin peşinden gidenler oldu.Bu işten , bu meslekten kazançları hep aynı şey oldu."[17]

Geçen ömürden dolayı duyulan hüzün, dünyanm vefasızlığı, rindlik vs. gibi temalar Visal'in gazellerinde sık sık işlenir.

f. Kurretül-ayn:

Kazvin bilginlerinden Molla Muhammed Salih-i Kazvînî'nin kızı olan Zerrintac Kurretül-ayn 1818 yılmda Kazvin'de doğdu. İlk tahsilini babasmm yanmda tamamladıktan sonra fıkıh, usul, kelam ve Arap edebiyatı okudu. Şeyhîye hakkmdaki incelemelerinden sonra bu tarikate ilgi duydu. Tahsilini bir süre Kerbela'da sürdürdükten sonra Kazvin'e, oradan da Tahran'a döndü. Bu kentte, kendi inancı hakkmda pervasızca tebliğlerde bulunduğu için tutuklandı ve 1852 yılmda Bâğ-ı İlhânî'de öldürüldü.

Kurretül-ayn'm manzum ve mensur eserleri derlenip basılmamıştır. Bir bâzgeşt-i edebî şairi olarak o da diğer çağdaşları gibi eski şairleri taklit etmiş ve daha çok Mevlana ve Câmî'nin etkisinde kalmıştır. Şiirlerinde Arapça ibareler, bazı terimler bulunmasma rağmen şiir dili genellikle sadedir.[18]

g. Kâ'ânî-i Şîrâzî:

Muhammed Şah (salt.sür.1834-1848) ve Nâsırüddin Şah (salk.sür.1848-1896) saraylarınm en büyük şairlerinden biri olan ve daha çok Kâ'ânî mahlasıyla tanman Mirza Habîbullah 1808 yılmda Şiraz'da doğdu. Babası Mirza Muhammed Ali de şair olup şiirde Gulşen mahlasmı kullandı.

Küçük yaşta tahsile başlayan Kâ'ânî, genç yaşta Horasan'a

17 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/41.

18 Hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Gulzâr-i cavidan*, II/1 134-1135; *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/132.

gitti, burada edebî bilimler yanında o devrin rayiç olan diğer ilimlerini tahsil etti. Öğrencilik döneminde Habîb mahlası ile şiir söyledi, sonradan Kâ'ânî mahlasını kullanmaya başladı ve Fethali Şah'ın oğlu Hasan Ali Mirza'yı medhetti. Muhammed Şah ve Nâsırüddin Şah'la tanışması onun sarayın en önemli şairlerinden biri olmasını sağladı. Nitekim 1835 yılında Muhammed Şah tarafından Hasanül-acem lakabını aldı. Kâ'ânî bu arada Fransızca öğrendi ve Fransızca öğrenen ilk İran şairi oldu.[19] Bir süre Şiraz'da bulunduktan sonra Tahran'a dönen şair 1853 yılında vefat etti.

Kâ'ânî'nin kaside, gazel, terkib-i bend, musammat vb. şiir türlerinden oluşan Divan'ı pek çok kez basılmıştır. Son baskısı 1957 yılında Dr. Muhammed Cafer Mahcub tarafından gerçekleştirilmiştir.

Perîşan adlı eseri Sa'dî'nin *Gülistan*'ı tarzında yazılmış olup 1836 yılında yazılan ve Muhammed Şah'a ithaf edilen bu eser öğretici mahiyette 121 hikâyeden oluşur.

Kâ'ânî, Sabâ ile birlikte Ferruhî, Unsurî, Mu'izzî, Minûçihrî, Nâsır-ı Hüsrev gibi yalnız eski şairleri taklit etmekle kalmayıp şiire birtakım yenilikler getirmiş ve daha sonraki şairler ondan etkilenmişlerdir. Kasidelerinde sağlam mazmunlarla Horasan üslubunu, ince ifadelerle de Irak üslubunu bir arada kullanmayı başarmıştır.[20]

Kaçarlar döneminde yetişen kasideci şairlerin özelliklerinden biri uzun kasideler yazmalarıdır. Nitekim Kâ'ânî'nin Hz.Ali ve Hayber'in fethi hakkındaki "*Seher çu zemzeme âğâz kerd morg-i seher - Besân-i morg-i seher ez tarab guşûdem per*" matlaıyla başlayan 337 beyitlik kasidesinin en uzun Farsça kaside olduğu tahmin edilmektedir.[21]

---

19 Bkz. Şafak, *Târih-i edebiyatı-ı İran*, s.593.

20 *Sebk-i şi'r der asr-ı Kâcâriye*, s.89.

21 *Tahavvul-i şi'r-i Fârsî*, s.8.

Kâ'ânî'nin dili zengin, sade ve akıcıdır. Kelimeleri şiirlerine seçerek yerleştirmiş ve bunda başarılı olmuştur. Tabiat tasvirlerinde de çok başarılıdır. Şiirlerinde yaşadığı devrin bazı olaylarına temas etmiştir. Muhammed Şah'm Herat kuşatması, Nâsırüddin Şah'a yapılan suikast, Mirza Taki Han Atabek'in öldürülmesi ve Bâbîlerin katliamma işaret edilir. Bütün bunlara rağmen Kâ'ânî çağdaşı olan diğer şairler gibi eski şairleri taklit etmiş ve izlediği şairlerin dünyalarmda yaşamıştır.

h. Furûgî-i Bistâmî

Aka Musa Bistâmî'nin oğlu Mirza Abbas 1798 yılmda Atabât'da doğdu. Onaltı yaşma geldiğinde babasmı kaybetti ve annesi ile birlikte Mâzenderan'daki amcası Dustali Han'm yanına gitti. Daha sonra Sâri kentine yerleşti. Okuma yazmayı kendi çabasıyla öğrenen Mirza Abbas Tahran'da Fethali Şah'la tanıştı ve ona medhiyeler yazdı. Bu arada en önemli hâmilerinden biri olan şehzade Hasanali Mirza tarafmdan Furûgî mahlasım aldı. Muhammed Şah ve Nâsırüddin Şah zamanlarını da idrak eden Furûgî, daha sonra riyazet ve dervişlik hayatı sürdürmeye başladı ve bir köşeye çekildi. Tasavvufa karşı ilgisi nedeniyle tasavvufî şiirler söyledi ve 1857 yılmda vefat etti.

Furûgî'nin Divan'mm ilk baskısı 1855 yılmda gerçekleşti.

Medhiye yazmakla birlikte aslmda Furûgî bir gazel şairidir ve Hafız ve Sa'di'yi taklit etmeye çalışmıştır. Şiirlerinde daha çok tasavvufî duygu ve düşüncelere yer vermiş, kendine has bir üslupla sade ve akıcı gazeller yazmıştır.

i. Yağmâ-yı Candakî:

Mirza Ebu'l-Hasen Yağmâ 1782 yılmda Irak-i acem'de bulunan Candak yöresinde doğdu. Candak'm ileri gelenlerinden biri olan babası Hacı İbrahimkuli Candakî'yi genç yaşta

kaybetti. Daha o yıllarda şiir yazmaya başlayan Yağma, Mecnun mahlasını kullandı. Altı yıl süreyle Simnan hakimi Zülfekar Han'ın yanında katiplik yaptı, ancak, sert tabiatlı bir insan olan bu hakim tarafından malları müsadere edilerek hapse atıldı. Hapisten çıktıktan sonra Yağma mahlasını tercih etti. Kerbela ve Bağdat seyahatinden sonra Tahran'a geldi ve Muhammed Şah'ın güçlü veziri Hacı Mirza Akasi ile tanışarak saraya intisap etti. Bir ara Kâşân hakimliğinde görev alan şair, burada geçen bir olayı *Hülâsatül-iftizah* adı altında şiire dökerek hiciv sahasındaki yeteneğini sergiledi. Kâşân'dan ayrıldıktan sonra bir süre Herat'ta yaşadı ve 1859 yılında Tahran'da vefat etti.

Yağma'nın Külliyat'ı İsmail-i Tahranî tarafından 1866'da yayımlanmıştır. Bu yapıtın 1885'de Bombay'da ve 1960'da Tahran'da yeni baskıları yapılmıştır. Külliyat'ta mensur yapıtları, eski gazelleri, Sultan mahlasını kullandığı yeni gazelleri, Serdâriye, Kassâbiye, Ahmedâ, Hülâsatü'l-iftizah, Sukûküd-delil'i, mersiyeleri, tercileri, kıt'aları ve rubaileri yer alır.

Yağma'nm gazelleri üslup bakımından tamamen eski gazel şairlerinin üslup özelliklerini yansıtır. Bir bazgeşt dönemi şairi olarak şiire herhangi bir yenilik getirmemiş, eski mazmunları tekrarlamıştır.

Yağma'nın eserleri arasında en önemlisi hezeliyatıdır. Sanat bakımından ayrıcalığı olmayan bu şiirlerde çekinilmeden yazılmış küfürler vardır.

j. Surûş-i Isfahânî

Kanberali-yi Isfahânî'nin oğlu Mirza Muhammed Ali 1813 yılmda Isfahan'ın Sedde köyünde doğdu ve tahsilini Isfahan'da tamamladı. Şiire olan ilgisiyle daha küçük yaşlarda büyükleri medhetmeye başladı ve Munşî mahlasıyla şiirler yazdı. Medhettiği kimselerden bir karşılık bulamayınca

seyahate çıkarak şansını başka yerlerde aramak istedi, bir süre Kum ve Kâşân'da kaldıktan sonra Tebriz'e gelerek, bu şehirde veliaht Nâsırüddin ile tanıştı. 1848 yılında Muhammed Şah ölüp de Nâsırüddin Şah tahta geçince onunla birlikte Tahran'a geldi ve çağdaşı olan ünlü kaside şairi Kâ'ânî'nin ölümünden sonra sarayın en büyük şairi oldu. Nâsırüddin Şah tarafından Şemsüş-şüerâ lakabını alan Surûş yıllarca sarayın önde gelen şairlerinden biri oldu ve 1868 yılında Tahran'da vefat etti.

Surûş'un eserleri şunlardan ibarettir:

Dîvan: Kaside, gazel, kıt'a ve musammatlardan meydana gelen bu yapıtı 1960 yılında Celaleddin-i Humâyî'nin önsözü ile birlikte Dr. Muhammed Cafer-i Mahcub tarafından Tahran'da yayımlanmıştır.

Ordîbehiştnâme: İslam Peygamberi'nin hayatını anlatan bir mesnevi olup Nâsırüddin Şah adına 1868 yılında yazılmıştır.

Ravzatül-esrar: Hz. Hüseyin için nazmedilmiş bir mersiye olup eserin sonunda Nâsırüddin Şah için yazılmış bir medhiye vardır.

Surûş Kaçarlar döneminin en büyük kaside şairlerinden biridir. Kasidelerinde Ferruhî, Nâsır-ı Husrev, Mu'izzî ve Minûçihrî'yi, gazelde ise Hafız ve Sa'dî'yi taklit etmeye çalışmıştır. Şiirlerinde mazmun ve teşbihlerin en iyilerini seçmeye çalışmış, zaman zaman bu işte ileri giderek saçmalık derecesine varmıştır.[22] Buna rağmen şiirleri sağlam ve anlaşılır düzeydedir.

Surûş, şiirlerinde Arapça yerine Farsça terkip ve kelimeleri kullanmaya çalışmıştır. Mesela "ger" ve "mend" sonekleriyle yeni isimler türetmiştir; cihanger, medhger, dîvârger, kuştmend, yârmend gibi. "âne" soneki ile de sıfatlar türet-

22 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, I/87.

miştir; şehîdâne ve şîrâne gibi.

Bazı şiirlerinde Nâsırüddin Şah zamanmdaki olaylara da işaret etmiş ve bir şiirinde İran'da telgraf teşkilatmm kuruluşunu şu şekilde dile getirmiştir:

"Dünyada ortaya çıkan bu yüce işyerinde aşıkların işlerini kolaylaştırdığından Tanrı'ya şükürler olsun!

Aşıklar arada bin fersah da olsa sevgililerivle mektupsuz haberleşmedeler.

İşler Şehriyar zamanmda kolaylaşmıştır. Mutlu Şehriyarm zamanma aferin!

Bu uğurlu hizmeti l'tizâdüs-saltana yaptı ve dünya şahmdan iftihar madalyası aldı.[23]

Surûş'un kayda değer çalışmalarından biri de, hikâyelerini Mirza Abdüllatif'in tercüme ettiği *Elfi leyle ve leyle*'deki Arapça şiirlerin yerine Sa'dî ve Hafız gibi ustalardan seçtiği Farsça şiirler yerleştirmesidir.

k. Rızâkuli Han Hidâyet

Kaçar devri nesir ustaları arasmda sadeleşmenin öncülerinden bahsedilirken Rızâkuli Han'a da değinilmişti.

Hidâyet'in kaside, gazel ve diğer kalıplarda yazdığı şiirlerden oluşan *Divan*'ı basılmamıştır. Bazı kısa hikâye ve şiirlerden meydana gelen *Gulistân-i İrem* veya *Bektaşnâme*'si 1854 yılmda Tahran'da basılmıştır.

Şiirde çağdaşı olan Kâ'ânî, Surûş, Şeybânî ve Mahmud Han kadar başarılı değildir. Kullandığı kelime ve mazmunlar onun Unsurî, Katran, Mu'izzî, Ferruhî, Minûçihrî, Mes'ûd-i Sa'd-i Selman, Nâsır-ı Husrev, Hâkânî ve Senâ'î gibi eski şiir ustalarmn takipçisi olduğunu göstermektedir.

---

23 Şalak, *Târîh-i edebiyat-ı İran*, s.601.

I. Fethali Hân-i Şeybânî

Nâsırüddin Şah devrinin (1848-1896) en büyük kaside ve gazel şairlerinden olan Şeybânî 1825 yılında Kâşân'da doğdu. Babası ve dedesi İran siyasal tarihinde önemli görevler alan kişilerdi.

Genç yaşta Muhammed Şah ve veliahd Nâsırüddin'i medheden şiirler yazdıysa da başkaları tarafından şaha yaklaşması engellendi. İran'ın çeşitli yerlerini gezdikten sonra inziva hayatı sürdürdü ve 1890 yılında Tahran'da öldü.

Şeybânî'nin eserleri şunlardır:

Makâlât-ı Ebû Nasr-ı Şeybânî: Kendi kalemiyle hayatını anlattığı otobiyografik bir eserdir.

Durc-i durer: Kaside, gazel, kıt'a ve rubailerinden oluşan şiir mecmuasıdır.

Feth u zafer: Bu yapıtını veliaht Muzafferüddin Mirza için kaleme almıştır.

Külliyat'ında Sultan Mesud-i Mirza'yı övmek için kaleme aldığı *Genc-i guher* ve *Mes'udnâme*, Kâmrân Mirza Nâyibüssaltana'yı medhetmek için kaleme aldığı *Kâmrâniye*, Mirza Yusuf Han Mustevfil-memâlik için yazdığı *Yûsufiye*, *Teng şeker*, *Zubdetul-âsâr*, *Şereful-mulk*, *Hitâb-i ferruh*, *Fevâkihussihr*, *Cevâhir-i mahzun*, *Le'âlî-i meknûn* ve *Nesâyih-i manzûme* gibi eserleri yer alır.

Şeybânî XIX. yüzyıl İran'ındaki fasih şairlerden biridir. O da çağdaşı olan diğer şairler gibi Horasan üslubu ile şiirler yazmış ve kasidelerinde Ferruhî, Minûçihrî ve Mu'izzî'yi taklit etmiş ve bunda da çağdaşları arasında temayüz etmiştir. Şeybânî'nin şiirlerinde öğüt bulunması, kendini öven, ülkenin içinde bulunduğu politik ve ekonomik bunalım karşısında karamsarlık dolu şiirler söylemesi onu çağdaşlarından ayırır.[24]

Kaside şairleri memduhlarını överlerken onları en yük-

24 *Tahavvul-i şi'r-i fârsî*, s.193.

sek mevkiye çıkartırlar ve kendileri en fakir ve zayıf kişi olurlar. Aym şekilde gazel şairleri de kendilerini en aşağı dereceye indirirler. Kimi sevgilinin mahallesinin köpeği olurken, kimi de sevgilinin ayağındaki toz olur. Bâzgeşt dönemi şairlerinin tümü eski şairler gibi bu ifade tarzına sımsıkı bağlı kalırken Şeybânî daha çok kendini medheden şiirler söylemiştir.

m. Sipihr-i Kâşânî

Mirza Muhammed Takî Sipihr 1799 yılında Kâşân'da doğdu. Şiirlerinde Muhammed Şah ve Nâsırüddin Şah'ı öven Sipihr'in bir bâzgeşt devri şairi olarak diğer çağdaşı şairlerden farkı yoktur. *Divan*'ım Unsurî ve Mes'ud-i Sa'd-i Selman tarzında söylediği kasideleri, Minûçihrî etkisinde kalarak yazdığı musammatları teşkil eder.[25] Ayrıca Senâ'î üslubunda ve Oniki İmamı medheden *Esrârül-envar* adında bir mesnevisi vardır. Manzum eserleri yanında Sipihr'in tarihçilik yönü de kuvvetlidir. En önemli eseri, bitirdiği zaman Lisânül-mülk lakabını aldığı ve Adem peygamberle başlayıp Huseyn b.Ali'nin hayat hikâyesiyle devam eden *Nâsihüt-tevârih*'tir. Bu eserin son cildi Kaçar hanedanı dönemini kapsar ve Nâsırüddin Şah'ın saltanat süresinin yarısına kadar gelir. Tarihî bakımdan fazla bir değer taşımasa da inşa tarzı bakımından bu kitap o dönemin mensur eserleri arasında dikkat çeker. *Berâhînül-acem fî kavânînil-acem* adlı kafiyeden yapıtı ile *Cöngüt-tevârih* ve *Âyîne-i cihannüma* onun diğer eserleridir. Sipihr 1879 yılında vefat etmiştir.

n. Mahmud Han Meliküş-şüera

Kaçar devrinin en önemli şairlerinden biri de bâzgeşt-i edebî akımının ünlü şairlerinden, Molla Huseyn Han Ande-

25 Jan Rypka, *Iranische LiteraturGeschichte*, s.331.

lîb'in oğlu ve Fethali Han Sabâ'nın (ölm.1822) torunu Mahmud Han Melikü§-şüera'dır. Mahmud Han 1813 yılında Tahran'da doğdu. O dönemde tahsilli ve kültürlü bir kimsenin bilmesi gereken İslamî ve edebî ilimleri zamanın ünlü bilgini Muhammed Kasım Han Furûğ'dan öğrendi. Güçlü vezir Hacı Mirza Akasi'ye (ölm. 1849) yazdığı bir kaside ile Berûcerd ve Loristan hakimi Allahkuli Han-ı İlhânî'nin yanında göreve başladı. Bir süre sonra geçimsiz olan bu hâmiden ayrıldı ve Tahran'a geldi. Muhammed Şah ölüp de yerine Nâsırüddin Şah geçince saraya intisab etti ve Melikü§-şüera lakabını aldı. Hat, ressamlık ve kabartmacılık gibi güzel sanatlarla meşgul olan Mahmud Han 1893 yılında Tahran'da vefat etti.

Mahmud Han'ın kaside, kıt'a ve Muhteşem-i Kâşânî tarzındaki mersiyelerden oluşan *Divan*'ı 1960 yılında Tahran'da basılmıştır.

Mahmud Han Kaçar devrinin en büyük kaside şairlerinden biridir. Kasidelerinde Nâsırüddin Şah ve devlet ricalini medhetmiştir. Horasan üslubu ile yazdığı şiirlerinde Unsurî, Ferruhî ve Minûçihrî gibi şairleri taklit etmiş, özellikle nevruz ve bahar tasvirlerinde çok başarılı olmuştur.

o. *Mirza Hasan Safî Ali Şah*

Nâsırüddin Şah devrinin mutasavvıf şairlerinden biri olan ve daha çok Safî Ali Şah adıyla tanınan Hacı Mirza Hasan 1835 yılında Isfahan'da doğdu. Otuz yaşma doğru Isfahan'dan ayrılarak uzun seyahatlere çıktı. Şiraz, Kirman, Hindistan ve Hicaz gezilerinden sonra Tahran'a geldi ve burada müderrislik yaptı. 1898 yılında Tahran'da vefat eden Safî Ali Şah, Melikü§-şüera Bahar, İrec Mirza ve Reşîd-i Yâsemî gibi İran'ın yetiştirdiği büyük edebiyatçıların medfun olduğu Şemiran'daki mezarlığa defnedildi.

Safî Ali Şah'ın eserleri gazel, musammat ve rubailerden

oluşan ve Tahran'da birkaç kez basılan Divan, Nâsırüddin Şah için yazdığı *Irfân-i Hak* adlı bir risale, *Bahrül-hakâyık* mesnevisi, *Mîzânül-ma'rife der sülûk* adlı risale, Huseyn b. Ebî Tâlib için kaleme alman ve 1880'de Tahran'da İrfân-ı Hak ile birlikte basılan *Zubdetül-esrar,* Mevlana'nın *Mesnevi*'si vezninde (remel) nazmettiği *Tefsîr-i Kur'ân-i Mecîd*'den (Tefsîr-i Safî) ibarettir.

Safî Ali Şah şiirlerinde İslam dini büyüklerini, özellikle Ali b. Ebî Tâlib ve oğullarını övmüştür. Şiir üslubu çağdaşı olan diğer şairlerden pek farklı değildir. Şiirlerinde daha çok tasavvufî duygular hakimdir.

p. Safâ

Kaçar döneminin mutasavvıf şairlerinden biri olan Safâ 1853 yılmda Isfahan'a bağlı Ferîdan'da doğdu. Tahran'a geldikten sonra yirmi yıldan fazla bir süre tasavvuf ve tasavvuf edebiyatı ile meşgul oldu. Horasan hakimi Mu'temenüs-saltana ile tanışması üzerine Meşhed'e gitti. Adı geçenin 1891'de ölümü üzerine onun oğlu tarafından himaye gördü. Bu hâminin azledilmesinden sonra Tahran'a dönerek inzivaya çekildi. Hafıza kaybına uğraması ile çevresinden tümüyle soyutlandı ve 1904'de vefat etti.

Safâ'nm kaside, gazel, musammat ve rubaileri ile Şeyh Mahmud-i Şebisterî'nin (ölm. 1320-1325) Gülşen-i Râz'ı tarzındaki bir mesnevisinden oluşan *Divan*'ı 1958 yılmda Ahmed Suheylî-i Hânsârî tarafmdan Tahran'da basılmıştır.

Safâ mutasavvıf bir şair olduğu için şiirlerinde tasavvufî duygular hakimdir. Kullandığı mazmunlar çağdaşlarmmkinden farklı değildir.

r. Hac Mirza Habîb-i Horâsânî

Nesebi İmam Cafer-i Sadık'a uzanan Horasanlı din adamlarmdan Hac Mirza Habîb 1850 yılmda Horasan'da doğdu.

Önceleri Horasan'ın ruhanî ve şer'î liderliğini üstlendi. Sonra inzivaya çekildi ve 1909 yılında vefat etti.

Mirza Habîb'in daha çok Attar'ın Pendnâme'sindeki öğüt verici şiirler mahiyetinde Farsça ve Arapça yazdığı tasavvufî gazeller ile dinî kasideleri basılmıştır.[26]

2. Meşrutiyetten Sonraki Şairler

1906 yılında gerçekleşen Meşrutiyet devrimi İran toplumunu maddî ve manevî olarak etkiledi. Bu arada edebiyatta da birtakım yenilikler meydana geldi. Ancak bu yenilikler kendisini daha çok mazmunlarda gösterebildi. Kimi şairler şekil ve anlatımda da yenilik yapılmasını gerekli gördüler. Bunun için bazı girişimlerde bulundularsa da klasik şiirin kemikleşmiş kuralları karşısında fazla bir şey yapamadılar. Şairler Türk edebiyatı başta olmak üzere Rus ve Fransız edebiyatlarının etkisinde kalarak vatan ve özgürlük temlerini kasidede memduh yerine, gazelde ise sevgili yerine kullandılar. "Eş'âr-i matbûâtî" denilen tasnif, terane, müstezad gibi basın şiirleri ve günlük olayları yansıtan sade şiirler meşrutiyet devrimine rağmen eski şairlerin belirli ölçüler çerçevesinde söyledikleri şiirlerin tahtına oturamadı. Bunun üzerine devrim öncesinde olduğu gibi eski kalıplara bağlı kalarak kasidecilik ve gazelcilik devam etti. Kimi şairler yenilik olsun diye Türk edebiyatı vasıtasıyla Avrupa edebiyatına özgü yabancı kelime ve deyimleri şiire sokma girişiminde bulundular. Bazen yabancı kelimeleri kullanmakta ifrata kaçtılar.

Sonuç olarak Meşrutiyetten sonraki yaklaşık yirmi yıllık dönem içinde kaside ve gazele getirilen bazı mazmunlardan başka (mesela Şahın ve etrafındakilerin oluşturdukları istibdat rejimiyle mücadele, vatana övgü, İran'ı emperyalizm-

26 Hakkında geniş bilgi için bkz. *Sebk-i şi'r der asr-i Kâcâriye*, s.137

den koruma duyguları, vatanseverlik duygularının dile getirilmesi, batıl inançlar ve taassupla mücadele, kadın hakları vb.) her şey kaside ve gazelin belirli vezinli ve edebî sanatlarla dolu ölçülerini aşamadı.

Bu dönemin en önemli şairleri şunlardır:

a. Na'îm:

Mirzâ Na'îm-i Sede'î 1855 yılında Isfahan'da Sede'ye bağlı Furûşan köyünde doğdu. Öğrenim yıllarından sonra şiir söylemeye başladı. Şair olan diğer iki kardeşi Neyyir ve Sînâ ile şiir hakkında tartışmalar yaptı. 1881 yılında Bahâîliğe meylederek Bahâî propagandasına başladı. Ancak tartaklandı ve yaralı olarak Tahran'a kaçtı. Bir süre fakirlik içinde yaşayan Na'îm İngiliz sefaretinde Farsça öğretmenliği yaptı ve 1916 yılında öldü.

Şiirleri *Kulliyât-i Na'îm* adı altında Bombay'da basılmıştır.

Bir Bahâî şairi olarak Na'îm ayet, hadis, ahbar ve delil getirerek Bahâîliğin diğer dinlerden üstün olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bir bâzgeşt dönemi şairi olarak o da eski şairleri taklit etmiştir.[27]

b. Edîbül-memâlik

Hac Mirza Hasan'ın oğlu Muhammed Sadık Han 1860 yılında Erak'ta Ferâhan'a bağlı Kâzeran'da doğdu. Anne tarafından ünlü Kaçar veziri Mirza Ebu'l-Kasım Kaimmakam ile akrabadır. Şair ve devlet adamları yetiştiren bir aileye mensup olması onun iyi bir öğrenim görmesine neden oldu. Önceleri Emîrüş-şüera lakabı ile tanınan Muhammed Sadık Han şöhrete kavuştuktan sonra Edîbül-memâlik lakabını aldı. Tahsilinden sonra Kirman hakimi Emir Nizam-i Gerrû-

27 Hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ* II/17, Munzevî, III/2583-2584.

sî'nin yanına (1891), bunu müteakip Tebriz'e gitti (1896). Bu arada hâmisi Emir Nizam'ın isminden dolayı Pervâne mahlası yerine Emîrî mahlasını kullandı. 1898 yılında Tebriz'de kurulan Lokmaniye medresesinde müdür yardımcılığı yapan Edîbül-memâlik 1903'de haftalık "Edeb" gazetesini çıkardı. Bunun ardından 1905'da Bâdkûbe'de Farsça ilaveli Türkçe İrşad gazetesini neşretti ve bir ara Meşhed'de bulunduktan sonra meşrutiyet hareketlerine katıldı. Birinci meclis açıldıktan sonra *Meclis* gazetesinin müdürlüğünü üzerine aldı. 1907'de haftalık *Irâk-ı Acem* gazetesini yayınladı. Resmî İran gazetesinin müdürlüğünü de yapan Edîbül-memâlik 1917 yılında Tahran'da vefat etti ve Tahran'ın güneyinde dinî bir merkez olan Şah Abdülazim'de toprağa verildi.

Edîbül-memâlik'in kaside, gazel, kıt'a, rubai, mesnevi, musammat, terkib-i bend ve risalelerden meydana gelen Divan'ının ilk baskısı 1933 yılında yapılmıştır. Bundan başka coğrafya hakkında *Saykalül-mir'ât,* astronomi hakkında *Semâ'ud-dunyâ, Tâbiş-i mihr, Felekül-meşhûn,* aruz hakkında *Tuhfetül-vâlî* gibi eserleriyle *Makâmât-ı Emîrî, Reşehâtül-aklâm, Risâle der ikd-i enâmil* gibi risaleleri olup bunların çoğu kaybolmuştur.

Gazelden çok, başta kaside olmak üzere diğer şiir türlerinde eski şairleri taklit eden Edîbül-memâlik meşrutiyetten önce diğer şairler gibi Nâsırüddin Şah, Muzafferüddin Şah ve diğer emirleri medhetmiş, bunun karşılığında mükafat beklemiştir. O, meşrutiyet döneminde yenilikçi ve meşrutiyetçi bir şair olarak karşımıza çıkar. Şiirlerinde meclisin açılışını överken eski yönetim şeklini eleştirir. Halka vatanseverlik duygularını aşılamaya çalışır. Çağdaşı olan diğer şairlerde olduğu gibi "vatan" temi kasidelerinde memduhun yerine geçer.

Edîbül-memâlik'in vatan şiirleri dışındaki diğer şiirleri halkın anlayacağı kadar sade değildir.

c. Işkî

Seyyid Ebul-Kâsım-ı Kurdistânî'nin oğlu Seyyid Muhammed Rıza Mirzâde-i Işkî 1894 yılında Hemedan'da doğdu. Mahalli mekteplerde okuduktan sonra Tahran'daki Ulfet ve Alliance okullarını bitirdi. 1915 yılında *Nâme-i Işkî* adlı bir gazete kurdu ve aynı yıl, o zamanlar İran milliyetçilerinin faaliyet merkezi haline gelen İstanbul'a gitti. Bir taraftan İstanbul Darülfünun'unda dinleyici olarak derslere girerken bir yandan da *Nevrûzînâme* ve *Opera-yi restâhîz-i şehriyârân-i İran* gibi önemli eserlerini yazdı. 1918'de Tahran'a dönen Işki Sosyalist Parti taraftarları safına katıldı. O zamanki Vüsûküd-devle hükümeti aleyhinde şiddetli makale ve şiirler yayınladı. Konferanslar verdi ve tutuklanarak hapse atıldı. 1920 yılındaki devrimle başbakan olan Seyyid Ziyâeddin'i "Eski İran'ın yeni kurucusu" gibi sıfatlarla medhetti. 1923 yılında cumhuriyet söylentilerinin dolaşması üzerine gelecek cumhuriyetin yapmacık bir cumhuriyet olacağına inandığından buna muhalif kaldı. 1922'de Tahran'da *Karn-i bîstum* adlı haftalık bir dergi çıkardı. Bu dergide cumhuriyet hakkındaki düşüncelerini, yabancıların İran'da oynadıkları oyunları gözler önüne serdi. Cumhuriyet taraftarı olan gazeteleri karikatürlerle ve halk diliyle tenkid etti. Bunun üzerine dergi hemen kapatıldı ve çıkan sayılar da toplatıldı. Kısa bir süre sonra da Işki evinden çıkarken öldürüldü.

Işkî'nin şiirleri ölümünden sonra *Gulhâ-yi rengâreng* ve *Murebbî* dergilerinin sahibi Ali Ekber-i Selimi tarafından seçmeler halinde 1927 yılında basıldı. Daha sonra dağınık makale ve şiirleri bir araya getirilerek 1927'de tam *Divan*'ı basıldı. Bu eserinden başka Işki'nin yurt dışındaki zengin İranlıların hayatlarını tasvir edip batıl inançlarla mücadele ettiği ve piyes tekniği bakımından zayıf olan *Cemşîd-i nâkâm, Helvâül-fukara, Beççe-i gedâ* ve *Doktur-i nîkûkar* gibi piyesleri de vardır.

Işkî'nin şiirleri çok değildir. Hicviyeleri ve hezeliyatı bir yana bırakılacak olursa *Nevrûzînâme, Restâhîz, Kefen-i siyah, İhtiyac, İdeal ya se tablo-yi Meryem* onun en önemli şiirleridir.

Işkî *Nevrûzînâme* adlı şiirini 1918 yılında İstanbul'da nevruzdan onbeş gün önce yazmış ve burada bastırmıştır. Şiirde yenilik arayışlarının ilk denemelerinden biri olan *Nevrûzînâme*'yi yazarken Tevfik Fikret başta olmak üzere Türk edebiyatının etkisinde kalmış ve kafiye sistemine değişiklik getirmiştir. Burada şekil değil, telaffuz ve uyumu ön plana çıkarmıştır. Işkî şiir üslubunda değişiklik yapılması gerektiği fakat bunun yanında eski geleneklerin muhafaza edilmesinin lüzumlu olduğu, "günah" ile "kadeh" kelimelerinin birbiriyle kafiye oluşturabileceğini savunmuştur. Bu şiirinde İstanbul'un baharını tasvir edip nevruzu övdükten ve Osmanlı Sultanı Vahdettin'in bayramını kutladıktan sonra İslam birliğinin sağlanmasından söz etmiş ve İran ile Türkiye arasında dostluk kurulmasını arzulamıştır.[28]

Işkî *Kefen-i siyah* adlı şiirinde İran'ın geçmişiyle övünür, Arap istilası üzerine Sâsânî hanedanının yağmalanmasından söz eder ve duygularını dile getirir. Bu şiiri "Şair gözünün Medayin harabelerini gördükten sonra kağıda damlayan birkaç damla gözyaşı" cümlesiyle özetler.

Işkî'nin *Berg-i bâd borde* adlı şiiri şekil bakımından ilgi çekicidir. İstanbul'da yazdığı bu şiirde o zamanki Türk edebiyatının etkisi görülebilir. Kafiye sistemi " a-b-a-b-c-c-d-d" şeklinde olup kafiyeler ahenge göre getirilmiştir.

Restâhîz-i şehriyârân-ı İran adlı manzum piyesi *Kefen-i siyah*'da olduğu gibi konusunu eski İran'dan alır. Pek çok kez sahnelenen bu piyes yapı bakımından sadedir. Ulusal marşlarla müziklendirilmiş ve remel bahri ile yazılmıştır. Meda-

---

28 *Kûlliyât-ı Işkî*, s.271-272.

yin harabelerini gördükten sonra İran'm övünülecek şeylerini dile getiren Işkî piyesin sonunda İran peygamberi Zerdüşt'ün ağzmdan Batı'ya karşı Asya milletlerinin birleşmesini savunmuştur.[29]

Işkî'nin en önemli şiirlerinden biri de, İran'da cumhuriyet söylentileri dolaştığı sırada kaleme aldığı *Ideal* adlı uzun şiirdir. İki çocuğunu meşrutiyet mücadelelerinde yitirmiş vatansever bir İranlı, onun ölüm döşeğinde karısı ve yüksek tabakaya mensup bir genç tarafmdan baştan çıkarılan ve sonunda intihar eden kızı şiirdeki hikâyenin kahramanlarıdır. Bu manzume üslup ve kullanılan mazmunlar bakımmdan Farsça realist şiirlerin ilk örneklerinden biridir. Konular günlük hayattan alınmıştır. Işkî Türk edebiyatmm etkisinde kalarak bu manzumede ilk olarak musammat kalıbını müctes bahrinde (mefâilün fâilâtün mefâilün fâilâtün) kullanmıştır.

d. Edîb-i Nişâbûrî

Şeyh Abdül-Cevâd Edîb 1864 yılmda Nişabur'da doğdu. Nişabur'un ziraatle uğraşan orta halli ailelerinden birine mensuptur. Edîb küçük yaşta çiçek hastalığmdan sağ gözünün tamamiyle ve sol gözünün kısmen görme fonksiyonunu yitirmesine rağmen Nişabur'da ilk tahsilini yapmış ve 1880 yılında Meşhed'e giderek Medrese-i Hayret Han, Medrese-i Fâzıl Han ve Medrese-i Nuvvâb'da okumuştur. Arap dili ve edebiyatı üzerindeki çalışmalarından sonra uzun bir süre Meşhed'de ders vermiş ve 1925 yılında Meşhed'de vefat etmiştir.

Edîb-i Nişâbûrî'nin yaklaşık 5.000 beyitlik kaside, gazel ve rubailerinden oluşan *Divan*'ı henüz basılmamıştır.[30] Ho-

29 *Kulliyât-ı Işkî*, s.231-241.

30 Yazma nüshaları için bkz. Münzevî, III/2221.

rasan üslubuyla yazdığı şiirlerinde şekil, ifade ve mazmun bakımından yenilik görülmez.

e. Irec Mirza

Kaçar devrinin en güçlü şairlerinden olan ve İran şiirinde kendine has bir ekol kuran Celâlül-mülk İrec Mirza 1874 yılında Tebriz'de doğdu. Şair olan babası Gulamhuseyn Mirza, Fethali Şah devrinin ileri gelenlerinden biridir. Anadili Azerî Türkçesinden başka Farsça, Arapça ve Fransızca öğrenen İrec Mirza zamanının meşhur hocalarından ders almıştır. Onaltı yaşında evlenmiş, ancak birkaç yıl sonra eşi ve babasının ölümü onu devlet hizmetinde çalışmaya zorlamış, bir ara Avrupa seyahatinde bulunmuştur. 1919-1923 yılları arasında Horasan'da yaptığı memuriyet onun edebî çalışmalarının en verimli yılları olmuştur. Tahran'a döndükten sonra işsiz kalan İrec 1925 yılında vefat etmiştir.

İrec'in şiirlerinin büyük bir kısmı oğlu Husrev tarafından derlenerek 1928-1930 yıllarında, daha sonra 1963 yılında Dr.Muhammed Cafer Mahcub tarafından Tahran'da bastırılmıştır.

İrec önceleri Horasan üslubu ile kasideler yazmış, ancak şiirde en verimli yılları olan ömrünün son on yılında bu üslubu terkederek kendine has bir üslupla şiirler yazmıştır.

İrec'in en önemli eserleri *Âriſnâme, Zuhre* ve *Mînûçihr* adlı mesnevileridir. 515 beyitlik *Âriſnâme*'sinde, eski dostu Arif hakkında serzenişte bulunur. Daha sonra kadın ve örtünme sorunu, nikah, zenginlerin ve patronların zulümleri, çiftçilerin yoksulluğu ve çaresizliği, Kolonel Muhammed Takî Han'ın özellikleri, dünyanın vefasızlığı, kanun olmadığı için çekilen sıkıntılar, ülkenin içine düştüğü durum vb. hususlar ele alınır. Şair bu mesnevisinde İran milletini üçe ayırır: a) Yetkili hırsızlar dediği büyükler. Vatanı sevmeyen bu kişiler yabancıların ağzına bakarlar; b) Devlet memuru

olan zoraki hırsızlar. Bunlar sıkıntı içinde yaşarlar. Siyasete atılacak olurlarsa başkanlık peşinde koşarlar; c) Çaresiz köylü ve çiftçilerden meydana gelen kitle. Cahil, hürriyeti olmayan ve sürekli zenginler tarafından ezilen kimselerdir. İrec bu şekilde sınıflandırdığı İran milletinin bu bozuk düzenden kurtulamayacağı inancındadır ve eski dostu Arif'e bu hususta söz edilmemesini öğütler.

İrec bazı çağdaşı olan şairler gibi kadınların örtünmesini ele almış ve bunu *Hicâbnâme* adı altında şiire dökmüştür. Bu manzumesi Tahran'daki bir okulun kız öğrencileri tarafından tebrik ve hediyelerle karşılanmıştır.[31]

"Allahım, ne zamana kadar bu insanlar uyuyacaklar? Ne zamana kadar kadınlar örtünmenin esiri olacaklar?

Görünecek yüz niçin örtülü olur? Allahım, bu muammanın sırrını kaldır ortadan.

Kadın, aramızda insan değilmi yoksa? Kadın iyi ile kötüyü ayırdedemez mi?

Sen zannediyor musun ki örtü demirdendir? Kadın işveli olursa bu ona mani mi olur?

Kadın seninle ilişki kurmak isterse ona ne örtü, ne peçe engel olur

Kadınlar için namus ve iffet zorunludur. Yoksa ne örtü gerek, ne şalvar.

Yüzü kapalı kadının anlayış ve aklı yoktur. Tiyatro ve restoran da namusu kirletmez.

Kadının yaraşır bir mevkii olursa tiyatro ile evi bir olur.

Gübre ambarının dibindeki Bonşimid, Eyfel kulesinin revakında gibidir

Nizâmî'den sonra bütün üstadların en büyüğü olan Câmî şu beyti ne güzel buyurmuş:

31 Jan Rypka, a.g.e., s.379.

Peri yüzlünün uzun süre beklemeye takati yoktur. Hemen başını pencereden çıkarır"[32]

İrec'in Divan'mda ana sevgisini ve dolaylı olarak kadm sorunlarını işleyen güzel şiirler vardır. Bunlardan biri *Mâder* (Ana) adlı ünlü şiirdir:

"Derler ki annem beni doğurunca memeyi ağızda tutmayı öğretti.
Geceleri beşiğimin ucunda uyanık oturup uyumayı öğretti.
Dudağıma gülücük koydu; gül goncasına açmayı öğretti.
Elimi tuttu, adım adım yürümeyi öğretti.
Dilime bir harf iki harf koyup konuşmayı öğretti.
O halde benim varlığım onun varlığından. Ben
var oldukça seveceğim onu."

Zuhre ve Mînüçihr mesnevisinin konusu William Shakespeare'in (1564-1616) 1593 yılında yazdığı *Venus and Adonis* adlı eserinden almmış olup bu eserin serbest bir çeviri ve adaptesinden ibarettir.[33] İrec bu mesnevide kahramanların admı değiştirerek *Zuhre ve Mînûçihr* yapar. Olayların geçtiği yer İran dağlarıdır. Kahramanlar arasmdaki aşk eski İran hikâyelerinin tersine tasavvufî değil, bütün güzelliği ve doğallığı ile cismanî aşktır. Kahramanların konuştuğu dil akıcı, olgun ve son derece sadedir. İrec çağdaş İran şiirinin orijinal örneklerinden biri olan bu manzumeyi bitirememiştir.

İrec şiir vezin ve kafiyesinde değişiklik yapmamış ve eskilerin usüllerine riayet etmiştir. Sadece kendine has üslubuyla başkalarmm anlatış tarzmdan farklı olarak sözde değişiklik yapmıştır. Zor ve anlaşılması güç bir dil yerine halk dilini

---

32 *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/401.

33 a.g.e., II/401.

ve sadeliği şiire getirmeye çalışmıştır. Bazı şiirlerinde Arap dili ve edebiyatının etkisinde kalarak kulak tırmalayıcı ve az kullanılan sözcüklere yer vermiştir. İrec bir şairin şiirinin akıcı olması, herkes tarafından okunup anlaşılması ve edebi sanatlarla süslü olmaması inancındadır. Avrupaî kelimeleri şiirlerinde kullanmayı ve kafiyeyi ileri geri kaydırmayı edebi yenilik sayan şairlere de şu alay dolu şiiriyle karşı çıkmıştır:

"livr ve lete'de o kadar çok dosya'ladım ve karbon trete,
o kadar not verdim ve anket yaptım ki brüt'ü net'e karıştırdım.
Iğne getirdim, çengelli iğneledim. Evrakı punez ve pens'ledim.
Devamlı paraf attım ve imzaladım. İddiacının gönlünü aldım.
Bazen zille, bazen hû diye seslenerek müstahdemi büro'ya çağırdım.
Ölürsün, amur'dan kesildim. Şerden, aşktan, şuurdan tükendim.
O bütün şifr ve numero'dan ne kadar numaraladımsa , elimde zero'dan başka bir şey yok!"[34]

f. Şûrîde

Hacı Muhammed Takî Han Şûrîde 1857 yılında Şiraz'da doğdu. Soyu 1535'de ölen şair Ehlî-i Şîrâzî'ye bağlanmaktadır. Şûride yedi yaşında gözlerini kaybetti, on yaşında babası da ölünce eğitimi teyzesinin sorumluluğuna geçti. 1893 yılında Tahran'a gelerek Nâsırüddin Şah ve oğlu Muzafferedddin Şah'ı medheden kasideler yazdı. Bu övgü şiirleriyle önce Mecdüş-şüerâ, sonra Fasîhül-mülk lakabını aldı.

---

34 Türk edebiyatında da Recâîzâde Mahmud Ekrem (1847-1914) moda olsun diye yabancı kelimeleri kullanan Avrupa görmüş gençleri *Araba Sevdası* adlı romanında, Bihruz Bey'in kişiliğinde igneleyiştir.

1896'da Şiraz'a dönen Şûride devletin kendisine tımar olarak verdiği bir köyün geliriyle yaşamını sürdürdü ve 1926'da burada vefat etti.

Bir bâzgeşt devri olarak Şûrîde klasik şiirin bütün kurallarına bağlı kalarak Nizâmi, Sa'di, Ferruhi gibi şairleri taklit etmiştir. Gazelleri *Gazeliyat* adı altında Hasan-ı Fasihi tarafından 1946'da Tahran'da basılmıştır. Bunun yanısıra Şûride'nin görme özürlü şairler hakkında *Nâme-i rûşendilan* ve tarihçilik hakkında *Keşfül-mevad* adlı eserleri vardır.

g. Edîb-i Pîşâverî

Şeyh Şihabeddin-i Sühreverdi'nin (ölm. 1234) soyundan gelen Seyyid Ahmed Edib-i Razavi 1844 yılında Pişâver'de doğdu. Çocukluk ve öğrencilik yıllarını Pişâver'de göçebe olarak geçirdi; 1848-1852 yılları arasında Hindistan'ın batısında İngilizlerle yapılan savaşlarda babasını ve yakınlarını kaybetmesi üzerine Sebzvâr'a yerleşti; 1882'de Tahran'a gelinceye kadar burada XIX. yüzyılın ünlü filozoflarından biri olan Molla Hâdi-i Sebzvâri'den ders aldı ve 1930'da Tahran'da öldü. Edib'in şiirlerinden oluşan Divan'ı Ali Abdurresûli tarafından derlenerek 1933 yılında yayımlanmıştır.

Edib şiirlerinde şekil ve üslup bakımından Horasan üslubuna bağlı kalmıştır. Şiir dilinin ağır olması, şiirinin halk tarafından, hatta tahsilli kimseler tarafından anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bunun sebebi şairin İran ve Arap edebiyatlarına, sarf ve nahiv bilimine ve felsefeye olan derin vukûfudur.

Birinci Dünya Savaşının patlak verdiği yıllarda İranlı aydınlar, Almanlarla işbirliği yaparak İngilizler ve Ruslar aleyhinde şiddetli propagandalar yapıyorlardı. Bu arada Alman dostluğu edebiyata da yansımıştı. Şiirlerinde Alman dostluğunu savunan şairlerin başında Edib-i Pişâveri gelmektedir. Şiirlerinde vatani düşünceleri ateşli bir biçimde dile getiren Edib kuvvetli bir milliyetçi ve İngiliz muhalifidir. İngilte-

re'yi Ummül-hidâ (hilenin anası), ef'î-yi âlemgezây (dünyayı sokan yılan) vb. sıfatlarla tenkid eder. Şahnâme vezninde (mütekârib) ve üslubunda nazmettiği *Kaysernâme* adlı 14.000 beyitlik eserinde İngilizleri sert bir şekilde eleştirirken Alman imparatoru İkinci Wilhelm ve generallerini kutlamıştır. Bu eser henüz basılmamıştır.

Bir bâzgeşt dönemi şairi olan Edîb eski şairleri taklit etmekle beraber işlediği konular bakımından çağdaşlarından ayrılmıştır.

h. Ârif-i Kazvînî

Meşrutiyet sonrası dönemin büyük şairlerinden biri, inkılapçı düşüncelerini şiir ve tasnifleriyle dile getiren Ârif-i Kazvînî'dir. Mirza Ebul-Kasım Ârif 1882 yılında Kazvin'de doğdu. Babası Molla Hâdî Vekîl-i Kazvînî ona iyi bir öğrenim görme imkam sundu. Edebî ilimlerden başka İslam minyatürü sahasında önemli bir yeri olan hat sanatını öğrendi. Ayrıca hafızlık ve müzik dersleri aldı. Babası, musikiye olan ilgi ve yeteneğini bildiği için onun Şiî imamların hayatlarını anlatan ve dertlerini dile getiren iyi bir ravzahan olmasını istedi. Ancak Ârif babasının bu konudaki düşüncelerini gerçekleştirmedi. 1898'de Tahran'a geldi Şarkıları ve gazelleri saray tabakasınca beğeni gördü. Meşrutiyet hareketlerinin canlandığı yıllarda, bütün şiir ve tasniflerine tesir edecek düşünceleriyle demokratik sol kanada meyletti. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Ruslara muhalif olan mücahitlerle birlikte 1915 yılında İstanbul'a muhaceret etti ve 1919 yılına kadar burada kaldı. Önceleri o zamanki Türk propagandasının etkisinde kalarak vatandaşlarını İslam birliğine (ittihad-i islam) davet eden tasnifler yazdı. Ancak zamanla bu konudaki tutumunu değiştirdi. Tahran'a döndükten sonra bir süre işsiz kaldı. Kolonel Muhammed Takî Han'ın Horasan'daki cumhuriyet başkaldırısına katıldı. Takî

Han'ı ve yaptığı işlerî öven şiirler yazdı. Fakat onun acıklı ölümünden sonra bir süre karamsarlık içinde yaşadı. Rıza Han'ın başbakan olmasından sonra içine düştüğü karamsarlıktan kurtuldu. Bu kez Rıza Han'ı öven ve Kaçar hanedanını kötüleyen Cumhuriyet Marşı'nı (Marş-ı cumhûrî) yazdı. Ârif buna rağmen Hemedan'a sürüldü ve yalnızlık ve karamsarlık dolu hayatı 1933'de Hemedan'da noktalandı.

Ârif'in *Divan*'ı 1924 yılında Berlin'de Rızazade-i Şafak'ın önsözüyle birlikte basılmıştır. Seyyid Hâdî-i Hâ'irî 1942 yılında şairin neşredilmemiş şiirlerini de içine alan yeni bir baskısını yaptı. Bunu 1948'de Tahran'da basılan *Külliyât-ı Dîvân* izledi. *Divan*'ı kaside, gazel, hicviye, tasnif ve politik düşüncelerîni içeren şiirlerden ibarettir.

Ârif tasnifleri dışında şiire herhangi bir yenilik getirmemiştir. Tasnif müzik eşliğinde okunan şiir demektir. Bu türün XIV. ve XV. yüzyıllarda ortaya çıktığı, XVI. yüzyılda yaygınlaştığı tahmin edilmektedir. Safevîler zamanında daha da yaygınlaşmış olan tasnifler o zamanlar aruz vezni ile yazılmış, bu hanedandan sonra hece veznine dönülmüştür. Görünüşte diğer şiirlerden pek farkı olmayan tasniflerin gerek vezninin gerek içindeki kelime ve terkiplerin bestelenecek ve bir müzik aleti eşliğinde okunacak vasıflarda olması gerekir. Tasnif saray şiirlerinin aksine halka ait şiir türlerindendir. Şekli besteye göre değişir. Dilbilgisi kurallarına tam manasıyla riayet edilmez. Dili halk dilidir. Düşünceden çok duygu ağır basar. Aşk, sevgilinin vefasızlığı, aşığın hali, şarap, çiçek ve güzelliğin övgüsü, şaka, övgü, yergi, günlük bir olay tasnife konu olabilir. Bu özelliklerinden dolayı tasnifler edebî şiir sayılmamış, divan ve tezkirelere girememiştir.

Ârif bir yandan İran musikisine hizmette bulunurken[35]

35 Ârif İstanbul'da bulunduğu sıralarda Dârülelhan'a (Konservatuvar) devam etmiş, buradaki gözlemlerinden sonra İran'da da bir musikî okulu açmak istemiş, ancak bu dileğini gerçekleştirememiştir. Bkz. *Ez Sabâ tâ Nîmâ*, II/161-162.

bir yandan da tasnife şairane bir şekil vermiştir. Çok sade bir dille yazdığı tasniflerinin her biri bir amaca yöneliktir. Vatandaşlarma vatan ve özgürlük kavramlarını tanıtmaya, doğruluk ve fedakarlık gibi hasletleri öğretmeye çalışmıştır. Tasnifleri belirli bir tarihte belirli bir olay için söylenmiştir.

i. Ganîzâde

Makaleleri ile özgürlükçü düşüncelerini dile getiren Azerbaycanlı şair ve gazeteci Mirza Mahmud Ganîzade 1879 yılmda Selmas (bugünkü Şahpur) kentinde doğdu. Önceleri ticaretle iştigal eden Ganîzade 1907 yılmda Rızaiye'de *Feryad* gazetesini çıkardı, daha sonra Rızazade Şafak'm haftalık *Şafak* gazetesinde çalıştı. Rus askerlerinin Tebriz'e girmesi üzerine çıkan kanlı olaylardan sonra İstanbul'a geldi. Burada yaymlanan *Ahter* gazetesinde Rusya ve İngiltere aleyhinde ateşli makaleler yazdı, Birinci Dünya Savaşmm ilk yıllarmda Berlin'e giderek, Takîzâde'nin neşrettiği *Kâve* dergisinde çalıştı. 1926'da İran'a dönen Ganîzade Tebriz'de, Almanca'dan tercüme ettiği romanları tefrika halinde yayımladığı günlük *Sehend* gazetesini çıkardı ve 1934 yılında aynı şehirde vefat etti.

Ganîzade'nin şiirlerinin eski şairlerden pek farkı yoktur. O da bir bâzgeşt devri şairi olarak eski şairleri taklit etmiştir.

j. Vahîd-i Destgirdî

Eski edebiyatm korunması için çalışan bir şair ve yazar olan Hasan Vahîd-i Destgirdî 1880 yılmda İsfahan'a bağlı Destgird köyünde doğdu. İyi bir öğrenim gördükten sonra 1906 yılmda meşrutiyet hareketlerine katılarak hürriyetçiler safmda yer aldı. Isfahan'da yaymlanan *Pervâne, Zâyenderûd, Dereşş-i kâviyân* ve *Muşettiş-i İran* gazetelerinde Almanlarm tarafmı tutup Rus ve İngilizleri sert eleştiri yağmuruna tuttuğu makaleler yazdı. 1919 yılmda Tahran'a geldi ve

yaklaşık 60 yıl süreyle yayın hayatını sürdürecek olan aylık edebî ve tarihî Armağan dergisini çıkardı. Maarif Bakanlığının basın ve kitap telif büroları ile Tahran Edebiyat Fakültesindeki görevlerinden sonra kendini ilmî çalışmalara verdi ve 1942 yılında öldü.

Vahîd'in eserleri kaside, gazel ve kıt'aları, *Sad enderz* mecmuası, *Serguzeşt-i Erdeşîr* adlı mesnevisi ve savaş sırasında Isfahan olaylarını anlatan *Rehâvurd* adlı tarihçesinden ibarettir.

Vahîd'in eski edebiyata derin bir vukûfu vardır. Edebiyatta yenilik taraftarı olanları gaflet, cehalet, saygısızlık ve zevksizlikle suçlayarak bu duygularını şu sözlerle dile getirmiştir:

> *"Bir cehennem olası alçak, Firdevsî'ye alçak der*
> *Başka bir çirkef hamlığından Nizâmî'ye dil uzatır.*
> *Biri Sa'dî'yle boy ölçüşür, öbürü Hâce'nin sözünü eleştirir*
> *Biri Mevlana ile cedelleşir, biri Senâ'î'yi inkar eder.*
> *Biri Cemaleddin'le dövüşür, biri kusurundan Kemâl'e düşmandır.*
> *Biri Enverî'ye serzenişte bulunur Biri Hayyam'a ayyaş der*
> *Biri Hâkânî'yle çekişmededir. Öteki Kâ'ânî ile savaşmada.*
> *Doğrusu bir cahil tarafından kötülenmedik ne bir üstad kaldı, ne alim.*
> *Üstada böyle diyen biri acaba üstadın öğrencisine ne yapacak?"*

k. Takî Dâniş

Kaçar devri klasik şairlerinden biri olan Takî Dâniş Ziyâ'ül-mülk (sonra Müsteşâr-i A'zam) 1864 yılında doğdu. Gençlik yıllarında iyi bir öğrenim gördü ve hat dersi aldı.[36]

---

36 Meşrutiyet fermamm Takî Dâniş yazmıştır. Bkz. Takî Dâniş, *Dîvân*, mukaddime, s.ke.

Nâsırüddin Şah ve Muhammed Ali Şah'ın sadrazamı Mirza Ali Asgar Emînüs-sultan'ın meclislerinde bulundu ve geride manzum ve mesur birkaç eser bıraktıktan sonra 1948'de vefat etti.

Yaklaşık 25.000 beyitlik kaside, gazel ve kıt'alarından oluşan *Divan*'ı Tahran Üniversitesi tarafından basılmıştır (Tahran 1958). Diğer bir eseri, manzum olarak kaleme aldığı ve yaşadığı devirdeki yiyeceklerin özelliklerini anlatan *Hekîm-i Sürî*'dir. Bu eser mükerrer olarak basılmıştır. *Nun vel-kalem* adlı tezkiresi çağdaş hattatların haltercümelerini ihtiva eder.

Dâniş bir bâzgeşt devri şairi olarak tamamen eski şairlerin üslubuna bağlı kalmış, özellikle kasidede Mu'izzî ve Mes'ûd-i Sa'd-i Selman, tasavvufî şiirlerde Senâ'î, mesnevide Mevlana, gazelde de Sa'dî ve Hafız'ın etkisi altında kalmıştır.

I. Muhammed Takî Bahar (Meliküş-şüera)

Meşrutiyet sonrası dönemin en büyük şair ve nâsirlerinden biri olan Mirza Muhammed Takî Bahar 1886 yılında Meşhed'de doğdu. Meliküş-şüera lakabını, Sabûrî mahlasım kullananan babası Hac Mirza Muhammed Kâzım'ın 1904 yılında ölmesiyle Muzafferüddin Şah tarafından aldı. Babasının yanında ilk edebiyat derslerini okuyan Muhammed Takî Bahar aym zamanda şiir söylemeye başladı. Başta Edîb-i Nişâbûrî olmak üzere zamanın diğer alimlerinden ders aldıktan sonra devlet hizmetine girdi. 1906 yılında Meşhed meşrutiyetçileri yanında yer alan Bahar, Muzafferüddin Şah'ın ölümünden sonra Meşhed'de kurulan Saadet adlı topluluğa katıldı. Bu topluluk İstanbul'daki Saadet Encümeni ve Bakü'deki özgürlükçülerle bağlantı halindeydi. Dokuz ay süren kısa istibdat döneminde, içinde kendine ait ilk millî şiirlerinin de yer aldığı *Horasan* gazetesini yayınladı. 1910 yılında Hizb-i demokrat-ı İran (İran demokrat par-

tisi) kurulunca Bahar bu partinin siyasî ilkelerini açıklayan *Nevbahar* gazetesini çıkardı. 1911-1912'de Shuster olayı, Tebriz ve Gilan kıyımları ve ikinci meclisin kapatılmasından sonra Rus elçiliğinin baskısı ile bu gazete kapatıldı. Bahar dokuz parti arkadaşı ile birlikte Tahran'a sürüldü. Tahran'da birkaç kez Meclis-i şûrâ-yi millî'ye milletvekili olarak seçildi ve *Nevbahar* gazetesini Tahran'a nakletti. 1918 yılında Dânişkede adlı edebî topluluğu kurdu. Bu toplulukla birlikte aylık edebî *Dânişkede* dergisini çıkardı. Bu derginin amacı eski nesir ve nazım kalıpları içerisinde yeni kavramların açıklanması, edebî inkilâbın gerekliliği, Avrupa nesrinin güzel yönlerinin alınması eskilerin yazdıkları fasih eserlere hürmet etme gereğini dile getirmekti. İran edebiyatının gelişmesinde büyük katkıları olan bu dergide Abbas İkbâl-i Aştiyânî, Reşîd-i Yâsemî, Ali Asgar-i Hikmet gibi meşhur tarihçi ve edebiyatçılar bulunmaktaydı. Bahar bundan sonra siyasî faaliyetlerini azalttı ve Tahran Üniversitesi'ndeki öğretim üyeliğinin yanısıra kendini ilmî araştırmalara verdi ve 1951 yılında Tahran'da vefat etti.

Bahar'ın şiirlerinden oluşan Divan'ı 1956-1957'de Tahran'da iki cilt halinde basılmıştır. Bundan başka İran edebiyat tarihi sahasında yazılmış kaynaklarından en önemlilerinden biri olan *Sebkşinâsî yâ târîh-i tatavvur-i nesr-i fârsî* adlı kitabını kaleme almıştır. Bahar'ın ayrıca *Mucmelüt-tevârîh vel-kısas, Târîh-i Sîstan* gibi tenkidli basımları, *Ahvâl-i Muhammed b. Cerîr-i Taberî, Risâle der ahvâl-i Mani, Şerh-i ahvâl-i Firdevsî, Târîh-i muhtasar-ı ahzâb-i siyâsî gibi araştırmaları,* Baba Efzal'dan *Risâletün-nefs-i Aristo* gibi tercümeleri vardır.

Bahar bir bazgeşt-i edebî devri şairi olarak eski şairlerin üslubunu taklit etmiş ve onların dilini kullanmıştır. Bunun yamsıra günlük dil, ıstılah ve tabirlerden de yararlanmıştır. Şiirin eski ve sınırlı konuları içinde kalmamış, siyasî ve sosyal konuları da şiirine yansıtmıştır.

Bahar'ın şiiri iki devreye ayrılabilir. Gençlik yıllarında Horasan büyüklerini, dinadamlarını, Muzafferüddin Şah ve Muhammed Şah'ı medhetmiş, Ferruhî, Minûçihrî, Mu'izzî, Rûdekî ve Nâsır-ı Husrev gibi şairlerin üslubunu izlemiştir. Meşrutiyetten sonra özgürlükçülerin safına katılınca şiirlerinde özgürlük ve vatan konularını işlemiştir.

Bahar'ın müstezad kalıbında yazdığı ve çevirisi sunulan şu şiiri İran toplumunun sosyal durumunu göstermesi bakımından önemlidir:

"İran şahına özgürlükten söz etmek hatadır İran'ın işi Allah'a kalmış.
İran şehinşahının dini, dinlerden ayrıdır. İran'ın işi Allah'a kalmış.
Şah sarhoş, emir sarhoş, zabit sarhoş, şeyh sarhoş. Memleket elden gitmiş.
Her an sarhoşların yüzünden fitne ve kargaşa çıkmada. İran'ın işi Allah'a kalmış.
Her an istibdat denizinden can yakıcı dalgalar yükselmede.
Bu dalgalanmadan halkın gemisi bela girdabında. İran'ın işi Allah'a kalmış.
....Harap Horasan'dan başka tüm İran toprağı her şeyiyle medeniyetten nasibini aldı.
Ne varsa bizim gösterişsiz, yakışıksız boyumuzdandır. İran'ın işi Allah'a kalmış."[37]

Vatan kavramı Bahar'ın şiirlerinde önemli bir yer tutar. 1910 yılında şu tasnifinde vatan kavramını işlemiştir:

"Bilmiyorum neden harap oldun vatan? Yabancı askerin yeri oldun vatan.
Sen hepimizin mumuydun vatan can.

37 Muhammed Takî Bahâr, Divan, I/146-147.

Neden diğerlerinin mumuna pervane oldun vatan?
Sen benim azizimsin; sen gül bahçesinin gülüsün. Neden böyle düşkünce efsaneleştin vatan?
O ne güzel gündü! Sevinçliydin; gülüyordun vatan. Düşmanın pençesini, dişini kırdın vatan.
Başın yüceydi. Yazık, yazık vatan! Zavallıların haline düştün vatan!
Aman, aman, aman, zulüm, zulüm, zulüm! Düşmanın eziyetinden harap oldun vatan.
Vatan can! Ey vatan can! Ey vatan! Canım benim. Gönlümün şifası, yanan kalbimin devası.
Benim cefakar, inleyen ve perişan anam. Hemşirem, sallanan beşiğim.
Ana şefkatli, ruhun aşinası vatan. Neden çocuklarına yabancı kaldın vatan?
Rus ve İngilizden bize sitem gelir Her taraftan üzüntü ve dert hücum etmekte üstümüze.
Kinlerinden toprağımıza ayak bastılar. Kademsizler bize çok minnet koydular vatan.
Anlaşma yaparlarsa neden gizlerler bunu. Bu anlaşmadan zararlı çıktın vatan.
Harap oldun vatan! Harap oldun vatan!"

Bahar şiirde her türlü yeniliği kabul eder, ancak eski usül ve ölçülerin kalmasını şart koşar. Böylece eski ile yeniyi birbirine bağdaştırmaya çalışır. Eski şiirde kullamlan bütün kelime, deyim ve mazmunları yeni şiirlerinde de kullamr. Ama bunun yanında şiir sahasında meydana gelen yeniliklere de yabancı kalmaz.

m. Lâhûtî

Meşrutiyet devrinin önemli şairlerinden biri de Ebul-Kasım-ı Lâhûtî'dir. Lâhûtî 1887 yılında Kirmanşah'ta doğdu, tahsilini Tahran'da sürdürürken özgürlükçü fikirleri işlediği

şiirlerinin Kalküta'da çıkan *Hablülmetin* gazetesinde yaymlanması üzerine şöhrete kavuştu, ancak hükümete muhalif olduğu için tutuklanarak ölüme mahkum edildi ve İstanbul'a kaçarak Ali Nevruz (Hasan-i Mukaddem) ile birlikte Fransızca-Farsça *Pars* dergisini neşretti. İran'a döndükten sonra Azerbaycan jandarma teşkilatında görev aldı ve 1922 Şubatmdaki Tebriz ayaklanmasma katıldı. Hükümet kuvvetlerinin şehre girmesinden sonra hayatının yeni bir dönemini başlatmak üzere Rusya'ya kaçtı. Burada yazdığı şiirlerle Azerî edebiyatında çığır açan şairlerden biri oldu ve 16 Mart 1957 tarihinde vefat etti.

Lâhûtî şiire realizmi getiren şairlerden biridir. Bunda ünlü Kafkas şairi Sâbır (ölm. 1911) ve Türk şairlerinin büyük etkisi olmuştur. Şiirlerinde yüzyıllar boyunca ele alınmayan kadm hakları ve eşitliğinin sağlanamaması dolayısıyla gerikafalılık ve batıl inançlara karşı mücadele etmiştir. 1918 Ocak aymda İstanbul'da yazdığı bir şiirinde İran kızlarına şöyle seslenir:

"Halk deliliğime hükmederse etsin, bugünden itibaren güzelliğinle olan işimi bir yana bıraktım.

Ey Acem ülkesinin ay'ı ! Ey Doğu dünyasının putu! Aklını başına topla ve sözüme kulak ver.

...Sen perde arkasında iken dünya halkı hür olursa ayıp olur Sen uykuda ve bir dünya uyanık olursa, utanç olur

Senin gibi bir ay aydınlıktan mahrum kalırsa yazık olmaz mı? Senin gibi bir ağaç meyvasız olursa yazık olmaz mı?

Örtüyü bırak; okula git, ders dinle. Cahillik dalının talihsizlikten başka meyvası yoktur.

İlim öğren; dünyada olup bitenden haberdar ol ve şu siyah örtüyü kaldır kutlu yüzünden.

İlim olmasaydı insanoğlunun ne farkı kalırdı hayvandan? Koku olmayınca gece ile gündüz arasında ne fark kalır?

Aklını kullanmayı öğren ve ulusunun eğitiminde ol; çalış başkaları gibi annecesine.

Herkesin ağzına ilk harfi sen bırakırsın; herkes ilk defa seni dinler

O halde ilk olarak sen herkesin kulağına şunu söyle: Yılmasınlar çalışmaktan; kaçmasınlar işten.

Erkek ve kızçocuklarına çalışmanın şerefini öğret. Bilsinler parazitliğin zillet ve utanç olduğunu.

Bilimden, özgürlükten, zahmetten söz et. Yetişsin çocuğun bu sözlerle.

Emin ol, böyle güzel bir anne olursan, vatanın ikbal bakırı seninle som altın olacaktır."

Lâhûtî *Nikâb lâzım nîst* (Örtü gerekmez) adlı şiirinde kadının örtünmesi konusunu işlerken kadına eski şairlerin bakış açısıyla bakmaz. Ancak şiir, şekil bakımından klasik şiir kurallarına göre yazılmıştır:

"Ey ay yüzlü güzel! Yüzüne örtü gerekmez. Sen görünürsen, güneş de gerekmez.

Aşkın tesirine bak ki eski kafalı şeyh örtünmenin şer'en lazım olmadığını yeni yazmış.

Aşıkların gönül ülkesi senin himayen altında. Artık kendi ülkende inkılap gerekmez.

Benden canımı feda etmemi istiyor musun? Başüstüne; peki bundan böyle azarlamak gerekmez.

Gönül ülkeme istiklal verdiysen, ihtiyarıyla genciyle bunu konuşmak gerekmez.

Gözünle uğraşmaktan helak olmayacağım. Canım benim, beni öldürmek için acele gerekmez.

Aşıklar topluluğunun fetvasına göre şahsın sen. Artık

seçim hususunda münakaşa gerekmez.
Lâhûtî'nin dertli gönlünün kanını iç. Artık yüzünün ateşiyle kebap olmak gerekmez.

Mayıs 1918, Beyoğlu"[38]

n. Nizâm-i Vefâ

Bazgeşt devrinin son önemli şairlerinden olan Nizâm-i Vefâ 1888 yılında Kâşân'da doğdu. Küçük yaştan itibaren iyi bir öğrenim gördü ve 1906 yılında Isfahan'da kurulan gizli encümenlere katılarak meşrutiyet hareketlerine katıldı. Eşinin ve çocuğunun ölümünden sonra ömrünü politikayla uğraşarak, devlet hizmetinde çalışarak, lise ve fakültelerde öğretmenlik ve öğretim üyeliği yaparak geçirdi. Arap ülkelerine ve Avrupa'ya gezilere de çıkan Vefâ 1964 yılında vefat etti.

Onun eserlerinin çoğu basılmamıştır. Bunlar *Habîb u rebâb* adlı mesnevisi, *Sitâre vu furûğ* ile *Firûz u ferzâne* adlı piyesleri, *Guzeştehâ, Mi'râc-i dil, Âmâc-i dil,* manzum mensur bir eser olan *Peyvendhâ-yi dil,* 1937 yılında Avrupa'ya yaptığı seyahatin anılarını ihtiva eden *Yâdgâr-i Orupa*'dır. Vefâ'nin en önemli eserlerinden biri de manzum otobiyografisi *Hadîs-i dil* olup, bunda sıkıntılı günlerini anlatmıştır.

Vefâ bir gazel şairidir. Eski şairlerin kullandıkları müşterek mazmunlar onda daha canlı bir şekle bürünür. Klasik şiir kurallarına harfiyyen uyar. Şiir dili tamamen sade, güzel ve tekellüfsüzdür.

E. YENİ ŞİİRİN DOĞUŞU

Meşrutiyet hareketleri gelişirken edebiyatta da yenileşme cereyanları ortaya çıktı. Eski nazım kurallarıyla sıkı sıkıya çevrilmiş şiirde bazı atılımlar oldu. Siyasî tebliğler ve miza-

38 Lâhûtî, *Le'âlî-i Lâhûtî*, s.18.

hî yazılarla birlikte terane, tasnif, müstezad ve tercî-i bendlerden yararlanıldı. Bu biçimdeki şiirlerin bir kısmı halk tarafından beğeni ile karşılandı. Ancak bu yeni şiir şekilleri eski kalıplarla bağdaşamadığından yeni mazmunlara geçici olarak kapısını aralamak zorunda kaldı. Bu şiir türleri bugünkü İran şiiri için bir esas teşkil edemedi. Düşünce ve duyguların dile getirilmesi için yeni yeni yollar arandı. Tabiatıyla, eski edebiyatın kurallarını değiştirmek o kadar kolay bir iş değildi. Kuhengerân denilen Edîbül-memâlik-i Ferâhânî, Bedîüz-zamân-ı Furûzânfer, Vahîd-i Destgirdî gibi edebiyatçılar eski edebiyatın yetiştirdiği şairler oldukları için bu edebiyatın muhafızı durumundaydılar ve hiç kimseye bu kuralları zorlama şansı tanımıyorlardı. Bu edebiyatçılar her konunun eski edebiyat kuralları içinde açıklanabileceği inancındaydılar. Ancak vatanın kasidede memduh ve gazelde sevgili yerine getirilmesi de yeterli değildi.

Birinci Dünya Savaşından Pehlevî hanedanının kuruluşuna kadar geçen süre (1914-1925) şairler için bir arayış dönemi oldu. Eskileri taklit etmekten mümkün olduğu kadar kaçındılar. Bununla birlikte yeni mazmunları eski şiir kalıpları içinde ifade ettiler. Bahar, şiddetli bir eski edebiyat yanlısı olmasına rağmen bir ölçüde yenilikçilerle anlaşabildi. Işkî ve Lâhûtî şiirde kendilerine has bir üslup yakalamaya çalıştılar ve sadeliğe önem verdiler. İrec konuşma dilini şiire getirdi. Ama ne İrec ve ne de Işkî ve Lâhûtî kendilerini aruz vezninden kurtarabildiler. Bu arada temelde iki muhalif grup oluştu: Yenilikçiler ve eski edebiyat yanlıları.

Eski edebiyat yanlıları Fars şiirinin esas özelliklerinden biri olarak mısraların aynı uzunlukta olması inancındaydı. Aruz veznine dayanmasına rağmen mısraların uzunluğuna riayet edilmediği için yenilikçiler karşısında cephe aldılar.[39]

Eski şiirde, bir kelime belirli bir çerçeve içinde ifade ediliyordu. Başka bir deyişle, gece, zincir, perişanlık, kısa, gönül, mecnun, divane, aşık, esir vb. sözcükler şiirde mazmunlarını da birlikte getiriyordu. Eski edebiyat yanlıları buna tamamen riayet ettikleri için yenilikçilerle görüş ayrılığına düştüler. Birinci gruba mensup olanlar çok kelimeye vâkıf olmayı güçlü şair olmanın şartı olarak görmekteydiler.

Yenilikçi grup da kendi arasında birkaç gruba bölündü. Bir grup, aşağıda zikredilecek olan Nîmâ'nın safında yer aldı. Ancak bugünkü şiirle eski şiir arasındaki en belirgin farka yani mısraların uzunluğu ve kısalığına karşı gelerek ya müstezad ya da bahr-i tavîl denilen kalıplarda şiir söylemeyi tercih ettiler.

İran'daki edebiyat kargaşası içinde ortaya çıkıp sonra unutulan diğer bir grup, yalnız mısraların uzunluğu ve kısalığına bağlı kaldı.

Başta kendilerini Nîmâ'mn gerçek takipçisi olarak gösteren bir başka grup da sonraları bu çizgiden uzaklaştı. Bunların yazdıkları şiirlerin dış şekli çârpâre denilen mısraları eşit dörtlüklerdi. Örneğin;

der câme-i şatrancî-i zîbâş
mestâne horâmîd besûyem
nezdîkter âmed u beşkuft
an gonçe-i lebhande be rüyem

"Güzel kareli giysisi içinde
sarhoşça salındı, bana
daha da yaklaştı ve açtı
yüzüme gülümseyen o gonca"

Şekilsiz şiirler yazan ve yeni şiirin kurucusu olduklarını iddia eden bir grup daha ortaya çıktı. Bunlar ne eski şiir kurallarına, ne de Nîmâ şiirine bağlı kaldılar. Movc-i nov

(yeni akım) adıyla tamnan ve yukarıdaki gruba benzeyen bir grup ise daha da aşırılığa kaçtı. İfade ne kadar güçleşirse, çeşitli terkiplerle anlam ne kadar düğümlenir ve karmaşık bir hal alırsa, sözler ne kadar tuhaf bir biçime dönüşürse, şiirin de o kadar mükemmeleşeceğine inamyorlardı.[40]

Son grup, Nîmâ'yı izleyen şairler oldu ve Nîmâ şiirinin en güzel örneklerini verdiler. Aym zamanda kendi gayretleri ile daha da ileri giderek kendilerine özgü bir üsluba sahip oldular.

Sonuncu grup hariç diğer yenilikçiler yeni yazdıkları şiirleri gazete ve dergilerde yayınladılar. Şu kadar var ki kafiyeyi ileri geri kaydırmak, mısraları uzatmak ve kısaltmak şiirin yapısında köklü bir değişiklik yapamadı. Şiir hakkında yeterli bilgisi olmayan yenilikçiler şiirde yenilik arayışlarım sürdürdüler. Hatta o devirlerde Türk edebiyatının etkisi altında kalarak, tedavülden kalkmış Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmaktan çekinmediler. Fakat yeni İran şiiri bu devreleri geride bırakarak Nîmâ'nın temelli çalışmaları sayesinde bugünkü durumuna geldi.

1. Nîmâ Yûşic

Tam manasıyla modern şairlere gelince, başta, yenilik yanlılarının dağınık düşüncelerini bir araya getirip düzene sokan, karamsar şair Nîmâ Yûşic gelir. Asıl adı Ali İsfendiyârî olan Nîmâ 1897 yılında Mâzenderan'ın Yûş kasabasında doğdu. Çocukluk yıllarım göçebeler arasında, doğanın kucağında geçirdi. Okuma yazmayı köy hocasından öğrendikten sonra oniki yaşında Tahran'a geldi ve Fransızca öğrenmek için Saint Louis okuluna gitti. Okuldaki öğretmeni şair Nizâm-ı Vefâ'nın teşvikiyle şiire ilgi duydu. Başlangıçta Horasan üslubuyla şiir yazdı. Ancak Fransız dil ve edebiyatını

40 a.g.e., s.34.

tanıması onun şiir hakkmdaki düşüncelerinin değişmesine neden oldu. Şiir sahasındaki yoğun çalışmaları neticesinde yeni tezleriyle bugünkü İran şiirinin temellerini attı. Nîmâ geriye ölümsüz şiirlerini bırakarak 1959 yılmda vefat etti.

Yeni İran şiirinin kurucusu olarak Nimâ bir şairin bazı özelliklere sahip olması inancındadır. Nitekim Rıza Berâhinî bunu dört madde halinde şöyle ifade etmiştir:

1. Şair hangi tarihte yaşadığını ve içinde bulunduğu toplumun kendisinden neler istediğini bilmelidir. Buna şairin insan, halk ve milleti karşısındaki tarihi görevi denir. Bugüne kadar bu görevi idrak etmiş şair çok azdır.

2. Şair yaşadığı muhiti teşkil eden şeyleri bilmelidir. Buna şairin coğrafî görevi denir.

3. Şair ufku geniş ve özgür olmalı, hiçbir felsefî ekole bağlanmamalıdır. Buna şairin sosyal düşünce görevi denir.

4. Şair halkının hangi edebi evre içinde bulunduğunu bilmelidir. Hem şekil ve kalıpta, hem de içerik ve mazmunda gününün edebiyatının temsilcisi olmalıdır. Şiirde şekil bakımından gereken değişikliğe önayak olmalı, kendisi ve halkı için ihtiyaç duyulan mazmunları sözcüklere sığdırabilmelidir.[41]

Nîmâ'ya göre şair duygularım ve yaşadıklarım semboller, teşbihler ve istiareler arasında doğanın cilvelerine dayanarak dile getirmelidir.

Nîmâ konu, şekil, vezin ve kafiye hakkındaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

"Edebiyatımızın her yönüyle değişmesi gerek. Yeni konular de yeterli değildir. Bir mazmunu geliştirip yeni bir şekilde ifade etmek de yeterli değil. Kafiyeleri ileri geri kaydırmak, mısraları uzatıp kısaltmak da önemli değil. Önemli olan, çalışma yönteminin değişmesidir. İnsanların bilinç

41 *Telâ der mis*, s.211-213.

dünyasmdakileri şiire aktarmamız gerek...

Bir mısra veya beyit sözün doğal veznini çıkaramaz. Belirli bir ifadeye uyum getiren vezin sadece armoni vasıtasıyla elde edilir. O halde mısra ve beyitlerin bir arada vezni doğurması gerekiyor. Ben bu armoniyi gerçekleştiren kişiyim."[42]

Nîmâ'nm bu düşünce doğrultusunda 1920 yılmda yazdığı ilk şiir *Kıssa-i reng-i perîde* yaklaşık 500 beyitten oluşmaktadır. Hezec-i müseddes bahrinde (mefâîlun mefâîlun feûlun) bahrindeki bu manzumede şair, hayatmm acılı öyküsünü anlatırken toplumu suçlamıştır. *Çeşme-i kûçek*, La Fontaine'in *Karga ile Tilki* adlı şiirinin izleri görülen *Hurûs u rûbah, Boz-i Molla, Hasen-i Mes'elegû* adlı şiirleri şairin sosyal düşüncelerini yansıtmakla birlikte şekil, kalıp, ifade ve mazmun yönünden eski şairlerin eserlerinden pek farklı değildir. Bu dönem Nîmâ'nm ilk şairlik dönemidir. Nîmâ şiir hakkmda yukarıda temas edilen düşüncelere sahip olduktan sonra eski şairlerin yolunu izlemekle tatmin olamayacağmı hissetmiş, bunun üzerine sanat ve kişiliğini gösteren *ey şeb* ve *efsane* şiirlerini yazdı.

Efsane şiiri eski-yeni mücadelesinin sürdüğü bir devirde yazıldığı için beklenen ilgiyi görmedi. 1926 yılında birkaç kısa şiiri ile birlikte yaymladığı *Hânevâde-i serbaz* (Askerin ailesi) şiiri de zamanınm ilerisinde olduğu için şair edebiyat çevrelerinde umduğunu bulamadı.

Nîmâ muhafazakarlar tarafmdan sert tepkiyle karşılanmamak için önce şiirde küçük değişiklikler yaptı. İlk şiirlerini alışılagelmiş kalıplar içinde yazdı. Vezin ve kafiyeye dokunmadı. Yalnız, ardarda gelen kafiyelere bir mısra ara verdi.

Nîmâ'nm 1922'de yazdığı ve 1950'de Ahmed-i Şamlu'nun önsözüyle basılan uzun şiiri *Efsane* onun ifade tarzı ve sanat anlayışmdaki değişikliği gösterir. Bu şiirde Lamartine ve

---

42 a.g.e., s.223.

Alfred de Musset gibi romantik Fransız şairlerinin etkisi de görülür. Nîmâ bu şiirinde her şeyi efsaneye bürür. Kendisini dinler. Aşk hikâyesini, mutsuzluğunu, şaşkınlığını, sıkıntılarını, kahramanlıklarını dile getirir. Bu arada yaşadığı köyü bütün canlılığıyla tasvir ederek realist bir gözlem yapmaya çalışır. Bu şiirde aruz kurallarından vazgeçemez. Heyecanlarını ve duygularını ifade etmek için bir zamanlar kullanılan ve sonradan terkedilen kısa, kıvrak ve sade bir vezin seçer (Fâilatün feûlun feûlun).

Efsane şiirinde diyalog şekline dikkat edilmiş, hatta şiir temsil edilebilecek bir hale gelmiştir. İran edebiyatına tercümeler yoluyla giren bu şekil Işkî'nin *Kefen-i siyah* ve *Ideal* şiirlerinde gelişmiş ve *Efsane*'de mükemmel şeklini almıştır.

Nîmâ, *Hânevâde-i serbaz* (Askerin Ailesi) adlı şiirinde romantizmden realizme kayar. Karamsarlığı biraz daha hafifler. Şiir, konusunu Rus savaşına gönderilmiş ve ailesi başsız kalmış bir askerden alır. Bu şiirle yoksul ve talihsiz bir halkın durumunu dile getirmeye çalışır. *Efsane*'den sonra yazdığı *Mahbes* (Cezaevi) adlı üç bölümlük şiirinde, Kerem adlı genç bir çiftçinin ağaya başkaldırması ve ağanın emriyle hapse atılarak trajik bir sona itilmesini anlatırken Nîmâ İran köylüsünün içinde bulunduğu zor durumu dile getirir.

Şiirindeki bu yaratıcılık ve güce rağmen okuyucu Nîmâ'nın şiirini anlamakta güçlük çeker. Onun sözü fasih değil, dolambaçlıdır. Bu özellik Nîmâ'nın şiirindeki en zayıf taraftır. Bu kusuruna rağmen Nîmâ yeni İran şiirinin kurucusu olarak pek çok şairi etkilemiş ve yeni İran şiirinin oluşmasında başrolü oynamıştır.

2. Nimâ'dan Günümüze Modern İran Şiiri

Nîmâ'dan sonra yeni şiir arayışları devam etti. Şairane nesir, kesik nesir, yarı serbest şiir, serbest şiir, mısraın beytin

yerini aldığı ve kafiyesiz şiir demek olan beyaz şiir, dilbilgisi kurallarına uyulmayan ve halk diliyle söylenen halk şiiri bu arayışların durakları oldu.

Tam manasıyla modern İran şiiri 1940'lı yıllarda başladı. Ferîdûn-i Tevellelî (d.Şiraz, 1919/ ölm. 1985) önceleri klasik tarzda şiir söylerken Nîma ile tanıştıktan sonra onun çizgisinde gitti. Sonra bu çizgiden çıkarak kendi yolunu açtı. Aşk şiirleri söylemeye, yeni tasvirler ve terkipler yapmaya çaba gösterdi. Tevellelî'nin belli başlı eserleri: *et-Tefâsîl, Kârvân* (Kervan), *Şigirf* (Görkem), *Pûye* (Koşan), *Bâzgeşt* (Geri dönüş).

Muhammed Ali-yi İslâmî (d.Yezd/Nidûşen, 1925) daha çok birbirine bağlı dübeyitler kalıbında tegazzülî şiirler yazdı ve toplumsal konulara girmedi. *Serçeşme* (Pınarbaşı) adlı şiir mecmuası 1946'da, *Gonâh* (Günah) adlı şiir mecmuası da 1951'de basıldı. Şiirlerinin bir kısmı yeni tarzda, ama vezinli ve kafiyelidir. Diğer şiirleri tamamen serbest ölçüdedir. Eserlerinden belli başlıları: *Safîr-i sîmurg* (Sîmurgun Islığı), *Câm-i cihanbîn* (Dünyayı Gösteren Küre), *Şûr-i zindegî* (Yaşam Coşkusu).

Ferîdûn-i Muşîrî (d.Tahran, 1926) çocukluk yıllarından itibaren şiire başladı. Önceleri klasik tarzda şiir yazarken, daha sonra yeni şiir tarzını da benimsedi ve ikisinin ortasında bir yol izledi. Belli başlı eserleri: *Teşne-yi tûfân* (Fırtınaya Susamış), *Gonâh-i deryâ* (Denizin Günahı), *Nâyâfte* (Bulunmamış), *Ebr u kûçe* (Bulut ve Sokak), *Yeksân nigerîsten* (Biteviye Bakış), *Behâr râ bâver kon* (İnan Bahara), *Pervâz bâ horşîd* (Güneşle Uçuş).

Sâye mahlaslı Hûşeng-i İbtihâc (d.Reşt, 1927) öğrenimini burada tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte Tahran'a yerleşti. İlk şiir kitabı *Nohostîn nağmehâ* (İlk Nağmeler) 1946 yılında basıldı. Önceleri Şirazlı Hafız'ın etkisinde kalarak gazel söyledi. 1951'de basılan ikinci kitabı *Serâb* (Serap) ile

kendi kimliğini kabul ettirdi. Bunları *Siyâhmeşk* (Kara Meşk), *Şebgîr* (Gece Boyu) ve *Zemîn* (Yer) adlı şiir kitapları izledi.

1941-1951 yılları arasında hakim olan lirizmden sonra 1951-1961 arasında, aşkm yanısıra cinsel sorunlar da şiirde revaç buldu.

Nâdir-i Nâdirpûr (d. Tahran, 1929) yüksek öğrenimini Paris'te tamamladı. Fransız ve İtalyan şiirlerinden çeviriler yaparken kendi şiirleri de bir taraftan yayımlandı. İlk şiirlerinde tabiat, kadın ve aşk üzerinde durdu. Son dönemdeki şiirlerinde ise toplumsal sorunlara yöneldi. Bu arada şiire musikî ahengi vermeye çalıştı. Modern İran şiirinin gelişmesinde lokomotif görevini üstlenen şairlerden biri olan Nâdirpur, yeni neslin şiirden neler beklediğini farketti. Klasik kalıp ve ifade tarzları üzerinde kafa yormanın anlamsız olduğunu, şairin daha derin ve köklü sorunlar üzerine eğilmesi gerektiğini, ilhamın şiir kalıbını, vezni ve musikîyi kendiliğinden doğuracağını belirtti.

Ummîd mahlash Mehdî Ahavân-i Sâlis (d.Meşhed, 1928) Güzel Sanatlar'ı bitirdi. Bir süre musikîye ilgi duydu ve tar çaldı. 1944'de şiire yöneldi. Omîd mahlasıyla şiir yazmaya başladı. Aynı yıl Tahran'a gelerek öğretmen oldu. Bir ara hapis yatan şair 1951'de ilk şiir kitabı *Erganun*'u çıkardı. 1953'de katıldığı edebiyat yarışmasında ödül aldı. Radyoda bazı kültür programlarını üstlendi ve son zamanlarında kimi üniversitelerde ders verdi. 1990'da öldü.

Yetenekli bir şair olan Ehevân-i Sâlis hem eski hem yeni tarzda şiir söyledi. Horasan üslubunun özelliklerini Nîmâ'nın şiirlerindeki özelliklerle kaynaştırırken yeni şiirlerinde modern İran şiirinin kurucusu Nîmâ'nın etkisinde kaldı. Şiirlerinde zaman zaman anlaşılması güç ifadelere ve nadir kelimelere yer vermekten kaçınmadı.

Erganun dışında belli başlı eserleri: *Zemistan* (Kış, 1956),

Âhir-i Şâhnâme (Şahnâme'nin Sonu, 1959), *Ezin Avesta* (Bu Avesta'dan, 1965), *Manzûme-i Şikâr* (Av Manzumesi, 1966), *Pâyîz der zindan* (Hapishanedeki Sonbahar), *Bihterîn Omîd* (En İyi Umut), *Bergozîde ez şi'rhâ-yi Omîd* (Ümit'in Şiirlerinden Seçmeler), *Bid'athâ ve bedâyi'-i Nîmâ* (Yenilikler ve Nîmâ'mn Getirdikleri), *Edebu'r-reſî'* (Şiir ve aruz veznine ilişkin bir çeviri], *Manzûme-i sevâhilî* (Kıyılar Manzumesi), *Dûzeh emmâ serd* (Cehennem Ama Soğuk), *Torâ ey kohen bûm u ber dûst dârem* (Seviyorum Seni Ey Eski Toprak), *Înek behâr-i dîger* (Şimdi Başka Bahar).

Siyâveş-i Kisrâ'î (d.Isfahan, 1925) Hukuk Fakültesini bitirdi. 1946 yılından itibaren Kûlî takma adıyla şiirleri yayımlandı. Toplumsal düşünce çerçevesinde hem aşkî hem hamasî şiirler söyleyen Kisrâyî, sözü daha iyi ifade etmenin yollarım gösterdiği için yabancı şiir tekniğine, bize tabirlerdeki genişliği gösterdiği için klasik Fars şiirine ve halkın sevinç ve kederinden ibaret olan yaşantısına dikkat edilmesi gerektiğini savundu. Belli başlı eserleri: *Âvâ* (Ses), *Âriş-i Kemangîr* (Yay Çeken Âriş), *Bâ Demâvend-i hâmûş* (Suskun Demavend'le), *Hânegî* (Evcil), *Hûn-i Siyâveş* (Siyaveş'in Kam), *Seng u şebnem* (Taş ve Şebnem)

Furûğ-i Ferruhzâd (d.Tahran, 1935 ölm.1966) Güzel Sanatlar Okulunu bitirdi. İlk şiir mecmuası *Esîr* 1942'de basıldı. 23 yaşında iken ikinci şiir kitabı *Dîvâr* (Duvar) ve ardından üçüncü kitabı *Isyân* yayımlandı. Sinemaya da yöneldi ve birçok filmde rol aldı; zaman zaman dublaj yaptı. İngiltere, Almanya, İtalya ve Fransa'ya gitti. 1964'de dördüncü şiir kitabı *Tevelludî dîger*'i (Bir Başka Doğuş) yayımladı. Furûğ, dildeki ifade rahatlığı, geniş görüş yelpazesi, içtenliği, yaşamlan dünyayı ve insamn problemlerini şiire yansıtması dolayısıyla birçok Fars şairini etkiledi ve Fars şiirinde hemen hemen son kırk, elli yılın en büyük temsilcisi oldu. Furûğ-i Ferruhzâd toplumsal sorunlara şiir diliyle eğildi.

şiirlerinde ölüm ve yokluk ile aşk ve hayata ağırlık verdi. Kadın erkek eşitsizliği karşısında içindeki isyanı şiirlerine yansıttı.

Ahmed-i Şamlû'un (d.1925) yazıları 15 yaşındayken yayımlanmaya başladı. İlk şiir kitabı *Âhenghâ-yi ferâmûş şode* (Unutulmuş Âhenkler) 1947'de basıldı. Modern İran şiirinin kurucusu Nîma Yûşic'in izinden gitti ve Nîmâ'dan sonra şairane tefekkür üzerinde en çok duran şair oldu. Şamlû mesnevi ve dörtlük kalıplarının yanısıra serbest kalıpta ve vezinsiz tegazzülî ve hamasî şiirler söyledi. Şiirlerinde yaşadığı toplumun biyografisini vermeye özen gösterdi. Toplumsal duygu ve düşüncelerin ağır bastığı eserlerinden belli başlıları: *Bâğ-i âyîne* (Ayna Bahçesi), *Ayda der âyîne* (Aynadaki Ayda), *Kuknûs der bârân* (Yağmurdaki Kuknüs), *Medâyih-i bîsile* (Ödülsüz Övgüler), *Hevâ-yi tâze* (Taze Hava), *Ez hevâ vu âyinehâ* (Havadan ve Aynalardan), *Mersiyehâ-yi hâk* (Toprağın Mersiyeleri), *Şikoften der mih* (Siste Açış).

Modern Fars şiirinde metafiziksel şiirin temsilcisi olarak ortaya çıkan Sohrâb-i Sipihrî (d.Kâşân 1928) Güzel Sanatlar Fakültesi'nin resim bölümünü bitirdi. Şiir ve resme duyduğu ilgi atbaşı devam etti. Bir yandan Tahran'da şiirleri basılırken, bir yandan da resimleri sergilendi. Şair zaman zaman resim galerilerinde şiir geceleri düzenledi. Hindistan, Japonya, İtalya, Yunanistan, Fransa ve Mısır seyahatleri, Doğu felsefesi, Budizm ve dinler tarihine duyduğu ilgi şiir ve resmine geniş bir görüş açısı kazandırdı. İlk şiir kitabı *Merg-i reng* (Rengin Ölümü) 1951'de basıldı. *Zindegî-yi hâbhâ* (Rüyaların Yaşamı) 1953, *Âvâr-i Âftâb* (Güneşin Göçüğü), *Şark-ı enduh* (Keder Doğusu) 1961'de çıktı. Bu kitaplarında modern İran şiirinin kurucusu Nîma Yuşic'in etkisi açıkça görülür. 1967 yılında yayımlanan *Sedây-i pây-i âb* (Suyun Ayak Sesi), *Mosâfir* (Yolcu) ve *Hacm-i sebz* (Yeşil Hacim) adlı kitaplarında kendi kimliğini hissettirdi. Bu ye-

di kitabı *Mâ hîç, mâ nigâh* (Biz Hiç, Biz Bakış) adlı şiir kitabıyla birlikte *Heşt kitâb* (Sekiz Kitap) adı altında basıldı (1977). Özgürce düşünmek, biraz sürrealizm, eşya ile kavramlar arasındaki ilişkilere şairane ve hayal kurarak yaklaşmak Sipihrî'nin şiirlerinin anahatlarını oluşturur. Kimilerine göre bu özellik şairi Hint üslubunun büyük temsilcisi Bîdil'e yaklaştırır. Sohrâb'm şiirleri başlangıçta aşırı tenkide uğradı. Şair kötümser, sorumsuz, topluma sırtını çevirmiş biri olarak tanıtıldı. Bu tenkitlere aldırış etmeden yoluna devam eden Sohrâb'm şiirlerinin en önemli vasfı şiirsel zenginliktir. Serbest vezinli şiirlerindeki uyum seslerde, sözcüklerde ve şiirin musikîsinde aranmıştır. Nîma'ya bağlı şairlerden biri olarak Batı taklitçiliğinden uzak kalan Sohrâb 1980 yılmda kan kanserine yenik düştü.

Bundan başka İran şiirinde ses getiren şairlerin belli başlıları şunlardır:

Abbas Hekim: 1930'da Meşhed'de doğdu. Orta öğreniminden sonra Tahran'a geldi. Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Şiir dışmda resimle uğraşmakta, öyküler yazmaktadır.

Asgar Vâkidî: 1940 yılmda Kirmanşah'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini doğduğu şehirde tamamladı. Tahran Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Eğitim Bilimlerinde yüksek lisans yaptıktan sonra öğretmenliğe başladı. Halen İran dışmda yaşamaktadır. *Cirikka* (Kıvılcım) ve *Âvâz-i âşikân* (Aşıklarm Sesi) adlı şiir kitapları basılmıştır.

Âzermîdoht Hâcûy (Âzer): 1929 yılmda Tahran'da doğdu. Tahran, Isfahan ve Meşhed'de öğrenim gördü. Uzun süre öğretmenlik yaptı. Şimdi yurt dışmda yaşayan bu kadm şair önceleri gazel şairi olarak tanındı. Daha sonra yeni tarzda şiire de yöneldi.

Ebu'l-Kâsım Hâlet: 1914'de Tahran'da doğdu. Öğrenim yıllarmdan sonra bazı mizahi yaymlarda bulundu. Manzum

ve mensur mizahî eserleri yayınlandı. Arapça, Fransızca ve İngilizce yazılmış bazı eserleri Farsçaya çevirdi. Daha çok klasik tarzda şiir söyleyen Hâlet, 1992 yılında öldü. Belli başlı eserleri: *Fikâhiyât-i Hâlet* (Hâlet'in Mizahî Eserleri), *Dîvân-i eş'âr* (Şiir Divanı), *Pervâz-i şebnem* (Şebnem'in Uçuşu), *Dîvân-i Horûs-i Lârî*, *Dîvân-i Ebu'l-aynek*, *Dîvân-i Şûh*, *Makâlât-i tenzâmîz* (Mizahî Makaleler).

Ferhâd Âbidînî: 1942'de Kohcin'de doğdu. Tahran Harp Okulunu bitirdi ve tuğgeneralliğe kadar yükseldi. Klasik ve yeni tarzda şiirleri vardır. Şiirleri şimdiye kadar iki kitap halinde yayımlandı. *Kûçe-yi perendehâ* (Kuşların Göçü), *Âverdgâh* (Savaş Meydanı).

Golamhoseyn-i Sâlimî: 1944'de doğdu. Gençlik yıllarından itibaren şiire yöneldi. Bu arada tahsilini sürdürdü ve matematik bölümünden mezun oldu. İlk şiir kitabı *Merd-i hâdisehâ* (Olayların Adamı) 1971'de basıldı. Bunu *Bâ bâr-i ışk u âyine-yi nûr* (Aşk Yükü ve Nur Aynasıyla) ile *Der âstâne-yi şeb u diltengî* (Gecenin ve Yürek Sıkıntısının Eşiğinde) izledi. Eserlerini Sûrnâ Mihrdâd takma adıyla yayınladı. Batı dillerinden birçok çeviri yaptı.

Hasen Edibzâde-yi Işrâkî: 1936'da Tahran'da doğdu. Tahran Üniversitesi Felsefe ve Eğitim Bilimleri Bölümü'nü bitirdi. Sağlık Bilimleri ile İşletme mastırı yaptı. Öğretmenlik ve öğretim üyeliği görevlerinden sonra emekli oldu. Şair bir baba ve dededen gelen ve şiirlerinde Edîb mahlasını kullanan Edibzâde ilk şiirlerini *Rengin ve Nigâr* adıyla 1991'de bastırdı. Hem klasik, hem yeni tarzda şiirleri vardır.

İrec Bekâyî-yi Kirmânî: Şair ve mizah yazarı. 1937 yılında Refsencan'da doğdu. Öğreniminden sonra Çalışma Bakanlığı'na girdi ve bu kurumdan emekli oldu. İlk şiir kitabı *Şeb u dil* (Gece ve Gönül) 1974'de basıldı. Bunu *Selâm ber âftâb* (Güneşe Selam) izledi. 1976 yılında *Hodâvend-i hergûşhâ* (Tavşanlar Kralı) adlı hikâye kitabı çıktı. Şiirlerinde Vefa

mahlasını kullanan İrec Bekâyî birçok mizahî yazı, komedi ağırlıklı tiyatro eseri ve senaryo kaleme aldı.

İsmail-i Hôî: 1938 yılında doğdu. Şiirlerinde felsefî meseleler üzerinde dururken, toplumsal sorunlardan uzak kalmadı. Hamasî-felsefî bir dil kullandı. Şiirleri 1967 yılında *Ber hing-i râhvâr-i zemîn* (Yerin Rahvan Atında) adıyla basıldı.

İsmail-i Şâhrûdî (Âyende): 1925 yılında Damgan'da doğdu. Tahran Güzel Sanatlar Fakültesi'ni bitirdi. Lise öğretmenliği yaptı ve İran folkloru üzerine araştırmalarda bulundu. Ömrünün son zamanlarında ruhsal bunalım geçirdi ve 1981'de vefat etti. Belli başlı eserleri: *Âhirîn neberd* (Son Mücadele), *Âyende* (Gelecek), *Çend kilometr ve Nîmî ez vâki'iyyet* (Birkaç Kilometre ve Azbuçuk Gerçek).

İzzetullâh-i Zengene: 1937'de Kirmanşah'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. Tahran Üniversitesi Fars dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Öğretmenlik yaparken çocuk edebiyatına yöneldi ve bir yandan da şiir yazdı. 1979 yılında vefat eden Zengene'nin belli başlı eserleri: *Dilgîr* (Üzgün), *Tilâvet der âstâne-yi bârân* (Yağmurun Eşiğinde Tilavet), *Gulşen-i Yâdbûdhâ* (Amlar Bahçesi), *Âh ege behâr beyâd* (Ah Bahar Gelse), *Çîzhâ-yi zemistânî* (Kışlık Şeyler), *Poşt-i dervâzehâ-yi horşîd* (Güneş Kapılarımn Ardında). Masal ve hikâyeleri: *Pâbepâ-yi sukût* (Sessizlikle Adım Adım), *Mosâfir* (Yolcu), *Senfoni-yi merg* (Ölüm Senfonisi), *Gurûb der pâyiz* (Sonbaharda Gurub).

Mahmûd-i Keyânûş: 1934'de Meşhed'de doğdu. Tahran Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Manzum ve mensur birçok kitabı basıldı. Bu arada İngilizceden çeviriler yaptı. Şiir ve öykü kitaplarından bazıları: *Sade vu gamnâk* (Sade ve Gamlı), *Merd-i giriftâr* (Meşgul Adam), *Gosseî yu gısseî* (Bir Keder, Bir Öykü).

Mansûr-i Ovcî: 1937'de Şiraz'da doğdu. Orta öğrenimini Şiraz'da tamamladıktan sonra Tahran'a geldi. Felsefe ve Eği-

tim Bilimleri bölümünü bitirdi. Daha sonra Şiraz Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Tahran'da psikoloji mastırı yaptı. Şiraz Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Ovcî'nin belli başlı eserleri: *Hâlîst merâ* (Bir Haller Oluyor Bana), *Kûtâh misl-i âh* (Bir Ah Kadar Kısa), *Bâğ-i şeb* (Gece Bahçesi), *Şehr-i Haste* (Yorgun Şehir), *Hâb u direht* (Düş ve Ağaç), *Tenhâyî-yi zemîn* (Yerin Yalnızlığı), *Morg-i seher* (Seher Kuşu).

Menûçehr-i Âteşî: 1931'de Bûşehr'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bûşehr ve Şiraz'da tamamladı. 1960'da Tahran'da İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Öğretmenlik ve editörlük yaptı. Hem klasik tarzda, aruz vezniyle, hem Nîmâ tarzında serbest şiirleri vardır. Eserlerinden bazıları: *Âheng-i dîger* (Bir Başka Âhenk), *Âvâz-i hâk* (Toprağın Sesi), *Gendum u gîlâs* (Buğday ve Kiraz).

Menûçehr-i Neyistânî: 1936'da Kirman'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini aynı şehirde tamamladı. Daha sonra Tahran'a gelerek Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1978'de emekliye ayrıldı ve 1981 yılında öldü. Daha çok yeni tarzda şiirleri olan Neyistânî, şiirin zamanın dilini yansıtması gerektiğini savundu. *Cevâne* (Filiz), *Zemân, Hat, Fâsile* (Zaman, Çizgi ve Aralık), *Herâb* (Harap) adlı şiir kitaplarını çocuklar için kaleme aldığı *Gul ûmed behâr ûmed* (Çiçek Geldi, Bahar Geldi) adlı yapıtı izledi.

Muhammed Ali Sepanlu: 1940'da Tahran'da doğdu. Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Nâdir-i İbrahimî, Behrâm-i Beyzâ'î, Ahmed Rıza Ahmedî, Meryem Cezâyirî gibi şair ve yazarlarla "Gurûh-i torfe" adlı edebî topluluğu kurdu ve genç neslin kitaplarını yayımlamaya başladı. Sepanlu önceleri gazel tarzında şiir söyledi. Sonra Nîmâ tarzını seçti ve Tevellelî, Nâdirpur gibi şairlerle aynı yolu izledi. İlk şiir mecmuası *Âh Beyâbân* (Ah Çöl!) 1963'de basıldı. Bunu *Hâk* (Toprak), *Regbârhâ* (Sağanaklar), *Piyâderovhâ*

(Yayalar), *Sindbâd-i gâyib* (Kayıp Simbad) gibi kitapları izledi. Sepanlu bunun yanısıra çeviriler yaptı ve çocuk edebiyatına da yöneldi.

Novzer Pereng: 1938'de Tahran'da doğdu. Öğreniminden sonra Amerika'ya gitti. Ülkesine döndükten sonra ilk şiir kitabı *Forset-i dervîşân*'ı (Yoksulların Fırsatı) yayımladı. Halen inziva halinde yaşamaktadır.

Pervîz-i Hâifî: 1936'da Şiraz'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Şiraz'da tamamladıktan sonra aym kentteki üniversitenin Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Tahran'a gelerek sosyal bilimler alanında mastır yaptı. Eğitim hizmetlerinde bulundu. Klasik ve yeni tarzda şiirleri olan Hâifî'nin belli başlı eserleri: *Hisar, Bâz âsmân âbîst* (Yine Gök Mavi), *In hâk-i terebnâk* (Bu Neşeli Toprak), *Hâfiz der ovc* (Doruktaki Hafız).

Tahire Saffarzade: İranlı kadın şair. 1936'da Sircan'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini doğum yerinde tamamladı. İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. İngiltere ve Amerika'da öğrenimini sürdürdü. Önceleri klasik Fars şiirinin kurallarına bağlı kaldı. Bir geçiş döneminden sonra serbest şiire yöneldi. Eserlerinden belli başlıları: *Peyvendhâ-yi telh* (Acı Bağlar) [öykü ve şiir mecmuası], *Rehgozer-i mehtâb* (Mehtap Yolu), *Çetr-i sorh* (Kızıl Şemsiye), *Tanin der delta* (Deltada Yankı), *Sedd-i bâzuvân* (Kolların Seddi), *Hareket ve dîrûz* (Hareket ve Dün).

Timur Gorgin: İranlı şair, gazeteci ve araştırmacı. 1934'de Reşt'te doğdu. Orta öğreniminden sonra Tahran'a yerleşti. Değişik takma adlarla 15 yaşından itibaren şiir yazdı ve bunlar isim yapmış dergilerde yayımlandı. Belli başlı eserleri: *Tîrerûz* (Kara Gün) [Şiir ve öykü], *Sitârehâ-yi gûr* (Mezar Yıldızları), *Dohter-i Reştî* (Reştli Kız).

Yedullah-i Âtiſî (Âşofte): 1944'de Kirmanşah'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini doğduğu yerde tamamladı. Tahran'a ge-

lerek Ebû Reyhân Bîrûnî Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu ve öğretmenliğe başladı. Klasik ve yeni tarzda şiirleri vardır. Belli başlı eserleri: *Bâğ-i hezâr gul* (Bin Gül Bahçesi), *Gazel der galemrov-i şi'r-i muâsir* (Çağdaş Şiir Sahasında Gazel), *Bâğ-i ebrîşem* (İpek Bahçesi), *Bârân-i rahmet* (Rahmet Yağmuru).

Yeni İran şiirinde karamsarlık, kızgınlık, nefret, umutsuzluk kavramları çok işlendi ve günümüz dünyasında olup biten her şey çağdaş İran şiirine de yansıdı. Benzetmelerin yerini istiâre aldı. İstiâreler o kadar peşpeşe kullanılır oldu ki daha okuyucu birini anlamaya çalışırken diğer istiâre çıkıverir. Okuyucu yeni şiiri okuyunca müphem ve sonuçsuz bir düşünceyle karşı karşıya kalır.

Bugün İran'da hem klasik tarzda hem yeni tarzda şiirler söylenmekte, bir yandan da yenilik arayışları devam etmektedir.

Abbas İkbal Aştiyânî, *Mirzâ Takî Han Emîr-i Kebîr*, nşr. İrec Efşar,Tahran 1355 (1976).

Abbas İkbal Aştiyânî, *Târîh-i muʃassal-ı İran ez sadr-i islam tâ inkirâz-i Kâcâriye*, nşr. Dr.Muhammed Debîr-i Şiyâkî, Tahran 1346 (1967).

Abdu'l-alî, Destgayb, *Sâyerûşen-i şi'r-i nov-i Pârsî*, Tahran 1348/1969.

Abdu'l-Huseyn Zerrînkûb, *Şi'r-i bîdurûğ şi'r-i bînigâh*, çâp-i dovvom, Tahran 2536/1977.

Abdurrahîm Tâliboʃ, *Kitâb-i Ahmed* (Nuhbe-i sipihrî, Pendnâme-i Markus kayser-i Rûm, Kitab-i Fizik ya hikmet-i tabî'a ve Risâle-i hey'et-i cedîde adh eserleri ile birlikte), ikinci baskı, Tahran 2536 (1977).

Abdurrahîm Tâliboʃ, *Mesâlikul-muhsinîn*, (Bâkır-ı Mu'minî'nin önsözüyle), ikinci baskı, Tahran 2536 (1977).

Abdûlkerim Gûlşenî, *Ferheng-i İran der kalemrov-i Turkân*, Şiraz 1354 (1975).

Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı* (Ağaoğlu Külliyatı:3), Ankara 1941.

Ahmed Gulçîn-i Ma'ânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, 1-II,Tahran 1348-1350 (1969-1971)

Ahmed Gurcînejâd-i Tebrîzî, *Tezkire-i Ahter*, nşr. Dr. Hayyampur, I,Tebriz 1343 (1964).

Ahmed Hamdi Tanpmar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976.

Ahmed-i Kesrevî, *Târîh-i Meşrûta-i İran*, Tahran 1354 (1975).

Ahmed-i Munzevî, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-i Fârsî*, 1-VI, Tahran 1348-1353 (1969-1974).

Ahmed-i Rencber, *Guzîde-i eş'âr-i Edîbûl-memâlik-i Ferâhânî*, Tahran 1355 (1976).

Ali Ekber-i Bînâ, *Târîh-i siyâsî ve diplomasî-yi Iran*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehran, I, Tahran 1342 (1963).

Ali Ekber Muşîr-i Selîmî, *Külliyât-i musavver-i Mirzâde-i Işkî*, Tahran 1344 (1965).

Ali Ekber-i Dihhodâ, *Çerend u Perend*, Tahran, tarihsiz.

Ali Nazmî, *Divist suhanver*, Tebriz 2535 (1976).

Ali Nihad Tarlan, *Çağdaş Iran Şiiri*, Ankara 1938.

Ali Nihad Tarlan, *Iran Edebiyatı*, İstanbul 1944.

Azîz Dovletâbâdî, *Târîh-i tahavvul-i nesr-i fârsî-i muâsır*, Tebriz 1333 (1954).

Bâkır-ı Mu'minî, *Iran der âstâne-i inkilâb-i meşrûtiyet, edebiyât-i meşrûte*, Tahran 2537 (1978).

Bânû H., Bulûrî, *Mesâ'il-i edebiyât-i novîn-i Iran*, trc. Huseyn Muhammedzâde-i Sâdık, Tahran 1354/1975.

Bânû Nusret, Tecrubekâr, *Sebk-i şi'r der asr-i Kâcâriye*, Tahran 1350/1971; Türkçeye çeviren Mehmet Kanar, *Iran Edebiyatında Şiir Kaçarlar Dönemi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Behçet, Necatigil, *Türkçe'de Çağdaş Iran Edebiyatı Doğumunun 75. yılında Sadık Hidayet*, MilliyetSanat Dergisi, 283, 26 Haziran 1978'den naklen Kitap-hk, sayı 14, Mart-Nisan 1995, s.8-9.

Berresî-i edebiyât-i Imrûz bkz. Muhammed-i Isti'lâmî.

Berresîhâ-yi târihî, sâl-i heştum, sayı 6, Tahran Behmen-Isfend 1352 (1973).

Bîjen Sertîpzade-Kubrâ Hudâperest, *Fihrist-i rûznâmehâ-yi mevcud der Kitâbhâne-i millî Iran*, Tahran 2536 (1977).

Bozorg, Alavî, *Geschichte und Entwicklung der modernen Persischen Literatur* (Modern İran edebiyan tarihi ve gelişmesi), Akademie-Verlag, Berlin,1964.

Brockelmann, C., *GAL (Geschichte der arabischen Litteratur)*, I-III, Leiden 1943-1949; *GAL.Suppl.(Geschichte der arabischen Literatur, Supplementband*, I-III, Leiden,1937-1939.

Browne, Edward G., *A History of Persian literature in modern times (A.D.1500-1924)*, Cambridge,1924.

Browne, Edward G., *A Literary history of Persia*, 1-IV, 1951-1953.

Browne, Edward G., *Târîh-i edebiyât-ı Iran ez âgâz-i ahd-i Safeviye tâ zemân-i hâzır*; trc. Reşîd-i Yâsemî, Tahran 1316 (1937).

Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge 1910.

Browne, Edward G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914.

Bunyâd-i numâyiş der Iran, bkz. Dr.Cennetî-i Atâ'î.

Bursah Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III,İstanbul 1334-1343 (1915-1925).

Çemâlzâde ve eşhâr-i û bkz. Mihrdâd Mihrîn.

Cemşîd, Melikpûr, *Edebiyât-i numâyişî der Iran*, I-II,Tahran 1363/1984.

Cennetî-iAtâ'î, *Bunyâd-i numâyiş der Iran*, Tahran 1333 (1954).

Cennetî, Atâ'î, *Zindegî u Âsâr-i Nimâ*, Tahran 1346 /1967.

Cevad Şeyhûlislâmî, *Muzaffereddin Şah Kacar, Rahnemâ-yi kitâb*, Mordad-Mihr 1349 (1970),Tahran, sayı 5-7.

Dâstânhâ-yi nov, mukaddime-i Cemâl Mîr Sâdıkî, çâp-i dovvom, Tahran 1368/1989.

Edebiyât-i dâstânî der Irân ve memâlik-i İslâmî (İran ve İslam Ülkelerinde Hikâyc Edebiyatı), tercume ve tedvîn-i Dr. Ya'kûb-i Âjend, Tahran, 1373/1994, s.18-19.

Edîbûl-memâlik Ferâhânî-i Kâ'immakâmî, *Dîvân-i kâmil*, nşr. Vahîd-i Destgirdî, Tahran 2535 (1976).

Edward G. Browne bkz. Browne, Edward G.

Emînûddevle, *Sefernâme-i Emînûddevle*,(bâ mukaddime-i Dr.Ali Emînî), nşr. İslâm-i Kâzimiyc, Tahran 1354 (1975).

Ez Saba ta Nima bkz. Yahyâ Âriyenpur.

Ferheng-i suhanveran bkz. Dr. Hayyampur.

Feridun Âdemiyet, *Fikr-i demokrasî-i ictimâ'î der nehzat-i meşrûtiyet-i Iran*, Tahran 2535 (1976).

Feridun Âdemiyet, *Ideolojî-i nehzat-i meşrûtiyet-i Iran*, Tahran 2535 (1976).

Fihrist-i mecellehâ-yi Fârsî bkz. Murtazâ Sultânî.

Fihrist-i rûznâmehâ-yi Fârsî bkz. Murtaza Sultânî.

Geiger -Kuhn, *Grundriss der Iranischen Philologie*, 1-11, Leipzig 1896-1901.

Genc-i suhan bkz. Zebîhullah Safâ.

Gulzâr-i câvidân bkz. Mahmûd-i Hidâyet.

H.Mudîr-i Hallâc, *Târîh-i nehzat-i Iran*, Tahran 1312 (1933).

Habîbullah, Mulıtârî, *Târîh-i Bîdârî-i Iran*, Tahran 1362/1983.

Hac Zeynûlâbidîn-i Merâga'î, *Seyahatnâme-i İbrahim Beg* (Bâkır-ı Mu'minî'nin ônsôzüyle), 4.baskı, Talıran 2537 (1978).

Halil Edhcm, *Dûvel-i islâmiye*, İstanbul 1345 (1927).

Hamîd, Zerrînkûb, *Çeşmendâz-i şi'r-i nov-i Fârsî*, Tahran 13581979.

Hamîd-i Zerrînkûb, *Mecmûa-yi suhenrânîhâ-yi dovvomin kongre-i tahkîkât-ı Irânî*, I-III, Meşhed 1351 (1972).

Hânbâbâ Muşâr, *Filırist-i kitâbhâ-yi çâpî-i Fârsî*, I,Tahran 1337 (1958), II, Tahran 1342 (1963).

Hânbâbâ, Muşâr, *Mu'ellifîn-i kutub-i çâpî-yi Fârsî yu arabî ez âğâz-i çâp tâ kunûn* (İlk matbaadan günümüze Farsça ve Arapça matbu eser müellifleri), c.V, Tahran,1343 ş./1964.

Hasan Âbidînî, *Sad sâl-i dâstânnevîsî der Iran,(Iran'da Öykü Yazarlığının Yüz yılı)* I-II, Tahran 1369/1990.

Hasan-i Enverî- Ali Asgar Hobrezâde, *Suhen u endîşe*, İntişârât-i Tus, Meşhed 2535 (1976).

Hayyâmpûr, Dr.A., *Ferheng-i Suhanverân*, Tebriz 1340/1961.

Hermann Ethe, *Târîh-i edebiyât-i Fârsî*, trc. Dr. Rızâzâde-i Şafak, Tahran 1337 (1958).

Hilmi Yücebaş, *Filozof Rıza Tevfik,Hayatı, Hatıraları, Şiirleri*, İstanbul 1978.

Hilmi Yücebaş, *Şair Eşref, Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, 2.baskı, İstanbul 1978.

Husrev, Ferşidverd, *Derbâre-i edebiyât u nakd-i edebî*, I-II, Tahran 1363/1984.

Hûşeng-i İbrâmî, *Settar Han serdâr-ı millî*, Tahran 1352 (1973).

IA= İslam Ansiklopedisi, İslam alemi coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı, İstanbul 1940-1986.

İdeolojî-i nehzat-i inçsrütiyet-i İran bkz. Feridun Âdemiyet.

İkbal-i Yağmâ'î, *Kârnâme-i Rıza Şah-ı Kebîr*, Tahran 2535 (1976).

İranşehr,II,1962.

İrec Efşar, *Ccreyanhâ-yi edebî der mecellât-i Fârsî, Râhnemâ-yi kitâb*, Tahran 2535 (1976), sayı 5-7

İsmail, Hâkimî, *Edebiyât-i mu'âsır-ı İran*, Tahran 1373/1994.

İsmail Nûrî, Alâ, *Suver u esbâb der şi'r-i imrûz-i İran*, Tahran 1348/1969.

Jan Rypka, *İranische Literatur Geschichte*, Leipzig 1959.

Komissarov, D., *Mohammed Hedjazi i yevo Sirişk*, KC, XXVII, M.1956,76.

Kulliyât-i Işkî bkz. Ali Ekber Muşîr-i Selîmî.

Lâhûtî-i Kirmanşâhî, *Le'âlî-i Lâhûtî*, Matbaa-i Şems, tarihsiz.

Mahmûd Neflsî, *Rûznâmehâ-yi munteşir şode der hâric-i İran*, Suhan, yıl 2535, sayı 7-8.

Mahmûd, Keyânûş, *Berresî-i şi'r u nesr-i fârsî-i mu'âsır*, çâp-i çihârom, Tahran 2535/1976.

Mahmûd-i Hidâyet, *Gulzâr-i câvidân*, I-III,1353-1355 (1974-1976).

Masood, Shahpanah, *Yeni İran Şiirinin Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul 1980 (basılmamış doktora tezi).

Mehmet, Kanar, *Hidâyet ve "zinde be-gûr"*, aym eser, sayı 14, Mart-Nisan,1995, s.9.

Mehmet, Kanar, *İran (ve Afgan) Öykücülüğü Hakkında*, Kitap-hk, Yapı Kredi Yayınları, sayı 15, Mayıs-Haziran 1995,s.19.

Mehmet, Kanar, *İran Edebiyatında Hikaye ve Masal*, Yazko Çeviri, sayı 15, Kasım-Arahk 1983, Özel Bölüm, s.70-118.

Mehmet, Kanar, *Modern İran ve Afgan Öyküleri Antolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Meliha Anbarcıoğlu, *Çağdaş İran Nazmında Konu*, Doğu Dilleri, I/2, sayı 7-8, Ankara 1966.

Meliha Anbarcıoğlu,*Çağdaş Nazımda Sosyal ve Diğer Konular*, a.g.e., I/3, Ankara 1969.

Menûçehr, Şeybânî, *Râhiyân-i şi'r-i imrûz*, nşr. Dâryûş-i Şâhîn, çâp-i şeşum, Tahran 1358/1979.

Mihrdâd Mihrîn, *Cemâlzâde ve eſkâr-i û*, Tahran 1342 (1963).

Mirza Bozorg Kâimmekâm-i Ferâhânî, *Cihâdiye bâ mukaddime-i Cihangir Kâimmekâm*, Tebrîz 1334 (1955).

Muderris-i Çihardehî, *Seyyid Cemâleddîn-i Esedâbâdî*, Tahran 1343 (1964).

Muhammed Ali, Sapanlu, *Nevîsendegân-i pîşrov-i İran ez meşrûtiyet tâ 1350* [Târîhçe-yi roman-kıssa-yi kûtâh-nemâyişnâme ve nakd-i edebî der İrân-i mu'âsır] (Meşrutiyetten 1350/1971'e kadar öncü İran yazarları), Tahran, 1366/1987, s.146-148.

Muhammed Emîn Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Türkçeye çeviren : Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Muhammed Hukûkî, *Şi'r u şâirân*,Tahran 1368/1989.

Muhammed Hukûkî, *Şi'r-i nov der âğâz tâ imrûz 1301-1350*, Tahran 1353 (1974.)

Muhammed İsti'lâmî, *Berresî-yi edebiyât-i imrûz-i İrân*, Tahran, 2535/1976, s.126-127; Türkçeye çeviren: Mehmet Kanar, Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme, Kültür Bakanlığı Yaymları, Ankara,1981, s.120-121.

Muhammed, İsti'lâmî, *Berresî-i edebiyât-i imrûz-i İran*, Tahran 2535/1976; Türkçeye çeviren: Dr.Mehmet Kanar, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Muhammed, İsti'lâmî, *Edebiyât-i dovre-i bîdârî ve mu'âsir*, Tahran 2535/1976.

Muhammed, İsti'lâmî, *Şinâht-i edebiyât-i imrûz*, Tahran 1349/1970.

Muhammed-i İsti'lâmî, *Şinâht-i edebiyât-i imrûz*,Tahran 1349 (1970).

Muhammed İsti'lâmî, *Edebiyât-i dovre-yi bîdârî ve mu'âsir, numûnehâ ba tahlîl* (Uyanış Dönemi ve Çağdaş Dönem Edebiyatı, tahlilli örnekler), Tahran, 2535/1976, s.150.

Muhammed Mehdî-yi Horremî, *Kıssa vu kıssanevîs der tebʿîd* [Sürgünde öykü ve öykü yazarı], Meccl1e-yi İrânşinâsî, sâl-i pencom, şomâre-yi yek, Bethesta-Maryland-U.S.A., Behâr 1373, s.183-194.

Muhammed Rızâ Şcîʿî, Kedkenî, *Edvâr-i şi'r-i ſârsî ez meşrûtiyet tâ sukût-i saltanat*, Tahran 1359/1980.

Muhammed Takî Bahar Melikûşşûera, *Şebkşinâsî*, I-III, Tahran 1349 (1970).

Muhammed-i Mu'în, *Ferhcng-i Fârsî*, I-VI, Tahran 1345 (1966)

Munzevî bkz. Ahmed-i Munzevî.

Murtazâ Sultânî, *Fihrist-i mecellehâ-yi ſârsî ez ibtidâ tâ sâl-i 1320 şemsî*, Tahran 2536 (1977).

Murtazâ Sultânî, *Fihrist-i rûznâmehâ-yi ſârsî der mecmûa-yi kitâbhâne-i merkezî ve merkez-i esnâd-i Dânişgâh-i tehran merbut be sâlhâ-yi 1267 kamerî tâ 1320 şemsî*, Tahran 1354 (1975).

Murtazâ Tîmûrî, *Mecmû'a-yi makâlât-i pencumin kongre-i tahkîkât-i İrânî*, I,Isfahan

1354 (1975).

Murtazâ, Kâhî, *Rûşenter ez hâmûşî ber guzîde-i şi'r-i imrûz-i İran*, çâp-i dovvom, Tahran 13691991.

Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941.

Nâzımûl-islâm-i Kirmânî, *Târîh-i bîdârî-yi İrâniyân yâ târîh-i meşrûh ve hakîkî-yi meşrûtiyet-i İran bâ 42 gravur*, I-III, Tahran,1332 (1953).

Nihat Alptürk, *Çağdaş İran Nazmı*, Erzurum 1978 (basılmamış doçentlik tezi).

Nuhustîn kongre-i nuvîsendegân-i İran Tîrmâh 1325,Tahran 1366/1987.

Pervîn, Nasiruddîn-i Pervîn *Ahter-i İslambol* [İstanbul'daki Ahter], Mccelle-yi İranşinâsî, sâl-i heftom, şomâre-yi do, Tâbistan 1374/Summer 1995, s.323-346.

Raymond Furon, *Iran*, trc. Galip Kemali Söylemezoğlu, İstanbul 1943.

Rıza Berâhinî, *Telâ der Miss*, Tahran 1347 (1968).

Rızâkuli Han Hidayet, *Tezkire-i Riyâzûl-ârifin*, Tahran 1316 (1937).

Rızâzâde, Şafak, *Târîh-i edebiyât-i İran*, Şiraz 1352/1973.

Sa'îd-i Nefîsî, *Târîh-i nazm u nesr der İran ve der zebân-i Fârsî*, I-II, Tahran 1344 (1965).

Sadık Hidayet, *Diri Gömülen*, çeviren:,Dr.Mehmet Kanar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Şebk-i şi'r der asr-i Kâeârîye bkz. Bânû Nusret Tccrubekâr.

Seyyid Muhammed Ali Ccmalzâdc, *Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde be kalem-i hodeş, Râhnemâ-yi kitâb*, Tahran 2535 (1976), sayı 1-3.

Seyyid Muhammed Ali Ccmalzâde, *Yekî bûd yekî nebûd*, Tahran 1339 (1960).

Seyyid Muhammed Muhît-i Tabâtabâ'î, *Mirza Aka Han ve Şeyh Ahmed-i Rûhî*, *Râhnemâ-yi Kitab*, Tahran 1353 (1974), sayı 4-6.

Storey, C.A., *Persian Literature a bio-bibliographical survay*, Londra 1953.

Storey, C.A., *Persian Literature*, Rusça trc. Yu. E. Borchevsky, I-III, Moskova 1972.

Şi'r-i novbkz. Muhammed-i Hukûkî.

Şinâht-i edebiyât-i imrûz bkz. Muhammcd-i Isti'lânıî.

SM = Şarkiyat Meemuası, I, Ankara 1956, III, İstanbul 1959.

Tahavvul-i şi'r-i fârsî bkz. Zeynûlâbidin-i Mu'temen.

Târîh-i siyâsî ve diplomasî-yi İran bkz. Dr.Ali Ekbcr-i Bînâ.

Tezkire-i Ahter bkz. Ahmed Gurcînejâd-i Tebrîzî.

Visâl-i Şîrâzî, *Dîvan*, Süleymaniye Kütüphanesi, H.Hüsnü Paşa B 998.

Ya'kûb Âjend, (tercume vu tedvîn), *Edebiyât-i novîn-i İran ez inkilâb-i meşrûtiyet tâ inkilâb-i islâmî*,Tahran 1363/1984.

Yahya Âriyenpûr, *Ez Nîmâ tâ Rûzgâr-i Mâ (Târîh-i edeb-i fârsî-yi mu'âsir)* (Nîmâ'dan günümüze çağdaş fars edebiyatı tarihi), c.III, Tahran, 1374/1995, s.243-257 ve burada verilen bibliyografya.

Yahyâ Âriyenpur, *Ez Saba ta Nima (Saba'dan Nîmâ'ya)*, I-II, Tahran 1350 (1971).

Zebîhullah -i Safâ, *Muhtasarî der târîh-i tahavvul-i nazm u nesr-i Pârsî*, Tahran 1353 (1974).

Zebîhullah -i Safâ,*Genc-i suhan*, I-III, Tahran 2535 (1976).

Zeynulâbidin-i Mu'temen, *Tahavvul-i şi'r-i fârsî*, Tahran 1355 (1976).

DİĞER KISALTMALAR

a.g.c.	adı geçen eser
ayn.makl.	aynı makale
ayn.mlf.	aynı müellif
b.	bin
bkz.	bakınız
bibl.	bibliyografya
cül.	cülûsu
derl.	derleyen
doğ.	doğumu
krş.	karşılaştırınız
msl.	mesela
Muh.	Muhammed
nşr.	neşreden
ölm.	ölümü
	sayfa.
salt. sür.	saltanat süresi
ş.	şemsî
trc.	tercüme eden
vb.	ve bunun gibi, ve benzeri
vd.	ve devamı
vb.	ve benzeri.

A
A. Bolotnikov 148
A. Jaubert 14
Âb-ı zindegî 155, 163
Abbas Hâher-i Emir 192
Abbas Halilî bkz. Halilî
Abbas Hekim 250
Abbas İkbal-i Aştiyânî 234
Abbas Mirza (Nayibûssaltana) 15, 16, 19, 45, 47, 48, 51, 72, 202, 207
Abbas Zeryâb-i Hoyî 172
Abbasiler 165
Abbaskuli Han Şipihr 66
Abbas Yemînî-i Şerîf 164
Abbé Prévost 52
Abdul-Huseyn b. Mûeyyedûddevle-i Kaçar 182
Abdul-huseyn Şan'atîzade-i Kirmanî bkz. Şan'atîzade
Abdulhoseyn-i Nûşîn 170
Abdullah b. Fazlullah-i Vassaf 57
Abdurrahim-i Tâlibof bkz. Tâlibof
Abdülhamid Han bkz. Abdülhamit
Abdülhamid Han Metinûs-saltana 108
Abdülhamit 26, 31, 99
Abdülvâsi'-i Cebelî 205
Abdürrezak Beg 70
Abdürrezzak b. Necefkuli-i Dunbulî 67
Abdürrezzak Beg-i Dunbulî 59
Abiş Hatun 139
Absukûn 141
Acâibül-berr vel-bahr 53
Acâibül-bûldan 53
Adalet 113, 123
Adalethane (Adliye) 26
Adem (Peygamber) 215
Adil Şah 13
Afgan Devleti 11, 12, 15, 16, 38, 41, 43
Afganistan 65, 98, 99
Afganlılar 11, 13
Afşar kabilesi 11
Afşarlar 59, 65, 196
Âftâb 122
Aga Mûşe 164
Âh Beyâbân 253
Âh ege behâr beyâd 252
Âheng-i dîger 253
Âhenghâ-yi ferâmûş şode 249
Âhir-i Şâhnâme 248
Âhirin neberd 252
Âhirin rûz-i hekîm 89
Âhirin rûz-i Şâsâniyan 191
Âhirin Yâdgâr-i NadirŞah 191
Ahmed Ahter 70
Ahmed Ali Han Vezîrî 66
Ahmed Bey Akayef 129
Ahmed RızaAhmedî 253
Ahmed Şuheylî-i Hânsârî 217
Ahmed Şah (Kaçar) 35, 39 40, 197
Ahmed Vefik Paşa 53, 181
Ahmed-i Eflakî 57
Ahmed-i Mahmudî 183, 188
Ahmed-i Mirza 34, 37
Ahmed-i Şamlu 244, 249
Ahmedâ 211
Ahsenût-tevarih 65
Ahter (gazete) 50, 168, 181, 84, 93, 101, 105, 106, 107, 115, 167, 231
Ahter matbaası 87, 91, 92
Ahundzade 168, 184, 185, 186, 187
Ahvâl-i Muhammed b. Cerîr-i Taberî 234
Aka Mirza Mustafa Şeyhülislam Behbehânî 118
Aka Muhammed Han (Kaçar) 12, 45, 202
Aka Muhammed Şah Kaçar 71

Aka Muhammed Tahir-i Karacadagî 167
Aka Muhammed-i Hayyât 197
Aka Musa Bistâmî 210
Akide-i Jan Stuart Mill derbârc-i âzâdî 187
Alaeddin Atamelik b. Bahaeddin Muhammed Cûveynî 57, 64
Alâüddevle (Tahran hakimi) 25
Albay Liyakof 30, 32
Aleksandr I. 14
Aleviye Hanum 155, 170
Alexandre Dumas 51, 52, 79, 120, 137, 140, 144, 145, 182
Alfred de Musset 245
Ali (Hz.) 73, 177, 178, 203, 209
Ali Asgar Tefferuşî 206
Ali Asgar-i Hikmet 234
Ali Deştî 161
Ali Ekber 177
Ali Ekber Han-ı Dihhodâ bkz. Dihhodâ
Ali Ekber-i Selîmî 221
Ali Ekber-i Şîrâzî 70
Ali Han Nâzımûl-ulûm 136
Ali İbrahim Han 69
Ali Isfendiyârî 242
Ali Muhammed Han Uveysî 182
Ali Muhammed-i Efgânî 160
Ali Nakî Vezîrî 165, 191
Ali Nevruz 135, 168, 237
Ali Rıza b. Abdülkerim 66
Alikuli Han Muhbirüddevle 112
Alikuli Mirza l'tizâdüssaltana 111
Alikuli Sefero 123
Allah 31, 126, 82, 90, 235
Allahkuli Han-i İlhanî 216
Alliance Française 113
Alliance okulu 189, 190, 221
Almanya 36, 37, 172, 173, 248
Alyans Komitesi 113
Âmâc-i dil 239
Amerika 157, 158, 162, 170, 171, 172, 176, 254
Amrikazedehâ 171
Anadolu 55, 165
Antora okulu 147
Arabistan 82
Arî 129
Ârifî-i Kazvînî 167, 200, 224, 229, 230
Ârifînainc 224
Ârişi-i Kcmangîr 248
Ariyâremne 42
Ârizû 160
Armağan 130, 134, 232
Arûs-i ferengî 160
Arûs-i Sâsâniyan 191
Arûsî-i Â Huseyn Aga 190
Arûsî-i mecbûrî 52, 182
Arûsi-yi Cenab-i Mirza 182
Arûsi-yi hâlû 180
Asgar-ı Vâkıdî 250
Ash ve Kerem 192
Asmân u rîsman 153
Asr-ı cedîd 108, 122
Asurlular 41
Asya 17, 27, 223
Aşık-ı Isfahanî 197
Ateşgede 69
Attâr bkz. Feriduddin Attar
Âvâ 248
Âvâr-i Âfâtâb 249
Âvâz-ı âşikan 250
Âvâz-i hâk 253
Âverdgâh 251
Avesta 42, 43, 140, 248
Avîî 57
Avrupa 14, 19, 24, 29, 30, 33, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 60, 61, 62, 76, 80, 85, 86, 87, 97, 109, 113, 119, 120, 129, 131, 134, 137, 140, 141, 150, 156, 157, 163, 166, 172, 175, 180, 185, 224, 239
Ayda der âyine 249
Âyende 252
Âyîn-i İskenderî 102
Âyîne-i cihannüma 215
Âyine 159
Aynüddevle 26, 27
Âzâd 120
Azâdî ve haysiyet-i insanî 153
Âzâdistan 38, 133
Azerbaycan (gazete) 48, 123, 124
Azerbaycan 12, 15, 20, 28, 33, 38, 41, 58, 81, 86, 93, 109, 123, 125, 163, 183, 184, 185, 186, 194, 202, 205, 237
Azerbaycan Cumhuriyeti 133
Âzermâh u âhir-i pâyiz 163
Âzerînîdoht Hâcûy (Âzer) 250
Azim Azimzade 125
Azrâ-yi Kurcyş 139

B

B.N. Zakhoder 148
Bâ bâr-i ışk u âyine-i nûr 251
Bâ Demâvend-i hâmûş 248
Baba Efzal 234
Baba Han 202
Baba Mukaddem 163
Baba Sevdâ'î-yi Ebîverdî 178
Baba Tahir-i Heşnedânî 198
Bâbîler 16, 17, 105
Bâdkûbe 114, 220
Bâğ-i âyine 249
Bâğ-i ebrîşem 255
Bâğ-i hezâr gul 255
Bâğ-i llhânî 208
Bâğ-i şeb 253
Bağdat 56, 65, 141, 147, 187, 211
Bahaeddin Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar-ı Katib 63
Bahar (dergi) 131, 132
Bahr-i Hazer 141
Bahrûl-hakâik 73, 216
Bakkal Herzvil 172
Bakû 15, 25, 37, 38, 129, 233
Bâkyr Mirza bkz. Husrevî
Bank-i Millî-yi İran 154
Bank-i Şahinşâhî 18
Bârân-i rahmet 255
Barfuruş 72
Barış Cemiyeti 133
Baron Julius Reuter 26
Baron Louis de Norman 47, 111, 113
Basra 141
Basra Körfezi 13, 18, 29
Basrah Mehmed Tevfik Bey 129
Batum 95
Bâz âsmân âbîst 254
Bâzgeşt 246
Be sûy-i merdum 162
Beççe-i gedâ 221
Bedâyi'nigâr 60
Bedî' 138, 141, 142
Bedîüzzamân-i Furûzânfer 175, 240
Behâr ra bâver kon 246
Behmen-i Fursî 163
Behram Sâdıkî 163
Behramı-i Beyzâî 253
Behrengî bkz. Samed-i Behrengî 163
Bektaşnamc 73, 213
Bel'amî 54, 63
Belçika 81
Bele dig bele çoğonder 152, 169
Belediye (gazete) 144
Belûcistan 27, 44
Bende bkz. Mirza Razî
Bender Pehlevî (Enzeli) 36
Ber hing-i râhvâr-i zemin 252
Berâhînûl-acem fî kavânînil-acem 215
Berg-i bâd borde 222
Berg-i sebz 106
Bergozîde ez şi'rhâ-yi Omîd 248
Berk 121
Berlin 86, 109, 230, 231
Berlin Bilimler Akademisi 170
Bernardin de Saint Pierre 52, 104
Berucerd 17, 147, 216
Beşâret 125
Beyhak 63
Bezm-i Visâl 206
Bîdârî 119
Bîjen ve Memije 142
Bîsütun kayası 42
Bid'athâ ve bedâyi'-i Nîma 248
Bihterin Omîd 248
Bile dig bile çoğonder bkz. Bele dig bele çoğonder
Birinci Dünya Savaşı 35, 37, 39, 122, 139, 145, 147, 153, 167, 173, 183, 191, 200, 228, 229, 240
Birinci Meşrutiyet 166
Birinci Şeyhâpur 42
Birleşmiş Milletler 133, 147
Bohemya 52
Bombay 51, 67, 118, 129, 140, 141, 142, 211
Boz-i Molla 244
Bozorg-i Alevî 153, 155, 160, 161, 162, 170
Brownc, E. 173
Bûf-i kûr 156, 170
Buhara 43
Burhân-i Kâti' 176
Bursa 106
Bûsc-i Azra 52
Bûstan 159, 195
Bustanûs-seyâha 71
Bûşehr 35, 48
Bûşehr 253
Büyük Daryuş 42
Büyük Ekim İhtilali 37, 157

Büyük İskender 135
Büyük Rıza Şah 155, 156

C

Cady, 143
Caʃer Han ez Fireng Âmede 191
Câm-i cihanbîn 246
Cambridge 174
Câmî 9, 208, 225
Cami'ûl-esrâr 74
Camil Flammarion 92
Camiût-tevarih 57, 65
Candak 210
Cebbar Bagçeban 165
Celal Âl-i Ahmed 154, 160, 162
Celal Hâlikî Mutlak 172
Celâl-i Metînî 172
Celaleddin Ḥüseynî Müeyyidûl-islam 120
Celaleddin Menkûbertî 64
Cclaleddin-i Humâyî 212
Celâlûl-mülk İrec Mirza 224, 225, 226, 227
Celil Muhammed Kulizade 125
Cem'iyyet-i Ferheng 133
Cem'iyyet-i İraniyan 141
Cemal Mîr Sâdıkî 163
Cemaleddin 232
Ccmalzâde 137, 147, 148, 149, 153, 169
Cemşîd-i nâkâın 221
Ceng 160
Ccngel ayaklanması 37
Cengelliler 37
Cengiz (Han) 31, 56
Cevâhir-i mahzun 214
Cevahirûl-acaib 68
Ccvaıniûl-hikâyat 57
Cevâne 253
Cezmi 138
Charles Virdleaud 179
Chodzco 179
Christie 13
Cihad-ı Ekber 125
Cirikka 250
Civilisation et Synthèse 189
Comtesse de Scgurc 50
Consolations in Travel or the Last Days of a Philosopher 89
Corci Zeydan 139
Çöngût-tevârih 215
Culfa 46, 49
Cumhuriyet Marşı 230
Cûy u dîvan u teşne 163

Ç

Çâker 72
Çarlık Rusyası 35, 36, 37, 40
Çemedân 161
Çend kilometr ve nîmî ez vâki'iyyet 252
Çerend u Perend 121, 125, 130, 136, 137, 149
Çeşme-i kûçek 244
Çetr-i sorh 254
Çîzhâ-yi zemistânî 252
Çihar Makale 56, 68, 174
Çihar sanduk 180
Çin 41, 43
Çin Türkistanı 43

D

Dağıstan 12, 86, 168
Dakîkî 54
Damgan 252
Dâmgusteran ya İntikamhâhân-i Mezdek 142
Dâniş 112
Dânişkede 132, 234
Dânişnâme-i Alâ'î 55
Dânişserâ-yi âli 189
Dârâbnâme 135
Dâru'l-mecânîn 152, 169
Darûl-muallimin 189
Darülfünun (İstanbul) 49, 98, 221
Darülfünun 19, 48, 49, 60, 72, 76, 108, 112, 173, 175, 181, 188, 189
Darülfünun medresesi 154
Dâstân bkz. Mirzâ Habîb-i İsfahanî
Dastan-i Robinson Suvisî 79
Dâstan-i bâstan 142
Dâstan-i ışk-ı Şehrnaz 145
Dâstan-i kebâb-ı gâz 153
Dâstan-i Mani 142
Dâstân-i İskender 58
Dâstan-i hünîn ya Dâstân-ı Bermekiyan 191
Daş Meştî Paris 141
Debistan-ı Parsî 106
Dehov 128, 166

Demâvend dağı 89
Demâvendiye 201
Demokrat Parti 122
Der âstâne-yi seb u diltengî 251
Der-i Âzâdî 98
Derbend 15
Derd-i dil-i Molla Kurbanali 152
Derd-i vatan 200
Dereſş-i Kâviyan 231
Destûr-i suhan 106
Devletâbâdî 143, 145
Devletî 76, 111
Devletşah b. Alaüddevle-i Semerkandî 68
Devletşah tezkiresi 68
Dîbâ-yı Husrevî 139
Dîd u bâzdîd 162
Dîvan (Haſız) 173
Dîvan-i Horûs-i Lârî 251
Dîvân-i eş'âr 251
Dîvân-i Şeyh Attâr-i Nişâbûrî 175
Dîvân-i Şûh 251
Dîvâr 248
Dihhodâ 121, 125, 129, 130, 136, 137, 145, 149, 167, 176
Dijon Üniversitesi 147
Dilgîr 252
Diraht-i Âsûrî 43
Diraht-i Krismis 171
Diri Gömülen 154, 156, 169
Divan (Arif) 230
Divan (Bedî') 141
Divan (Edîb-i Nisâbûrî) 223
Divan (Edîb-i Pîşaverî) 228
Divan (Edibûl-memalik) 220
Divan (Furûgî) 210
Divan (Hakanî) 74
Divan (Iskî) 221
Divan (İrec) 224, 226
Divan (Kâ'ânî) 209
Divan (Mahmud Han) 216
Divan (Melikûs-sûera Bahar) 234
Divan (Micıner)205
Divan (Rızakuli Han Hidayet) 73
Divan (Safi Ali Şah) 217
Divan (Surûs) 212
Divan (Taki Danis) 233
Divan (Visal) 206
Divan-i Hâcûy-i Kirmanî 175
Divan-i Hakan 204
Divan-i Minûçihrî 75
Divan-i Mirza Takî Aliâbâdî 206
Doğu Berlin 170
Dohter-i Restî 254
Doj-u hûsrubâ 164
Doktur-i nîkûkâr 221
Don Carlos 153
Dr. Rızazade-i Şafak 134
Dr.Cafer Mahcub 153
Duhter-i raiyyet 163
Durc-i durer 214
Dusmen-i millet 153
Dûzeh emmâ serd 248
Dürerût-tîcân fî ahvâl-i Benî Eskân 78
Dürre-i Nâdire 60, 65

E

Ebr u küçc 246
Ebu Abdullah Cafer b. Muhammed Rûdekî-i Semerkandî 193
Ebu Mansur b. Nuh 53
Ebu Mansur el-Muammerî 54
Ebu Mansur Muhammed b. Abdürrezzak 54, 62
Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed-i Dakikî 194
Ebu Müslim-i Horasanî (piyes) 191
Ebu Nasr Muhammed-i Utbî 64
Ebu Ömer Osman Minhâcüddin b. Muhammed Sıraceddin-i Cuzcânî 64
Ebu Reyhan Bîrûnî Üniversitesi 255
Ebu Saîd Abdülhay b. Zehhâk b. Mahmud-i Gerdîzî 63
Ebu Said 65
Ebu Salih Mansur b. Nuh Samanî 62
Ebu Şekûr-i Belhî 193
Ebû İshak Hallac-ı Şîrâzî 107
Ebû Müslimnâme 136
Ebu'l-Kasım Hâlet 250, 251
Ebu'l-Kasım Kâimmakam 19
Ebubekr Muhammed el-Râvendî 63
Ebul-Hasan Ali b. Zeyd-i Beyhakî 63
Ebul-Hasan b. Muhammed Emin-i Gülistane 66
Ebul-Hasan Han Unsurî bkz. Unsurî
Ebul-Hasan Hüsameddin Ali 67
Ebul-Hasan-ı Furugî 182, 183, 189
Ebu'l-Kâsım Cennetî-i Atâ'i 164
Ebul-Kasım Surûs 52
Ebul-Kasım-ı Lâhûtî 236

Ebul-Kasım Kaimmakam 136
Ebul-Ma'ālī Nasrullah b. Muhammed Abdülhamid-i Gaznevī 56
Ebul-Mueyyed-i Belhī 53, 54, 193
Ebul-Şeref Nâsih-ı Gulpâyegânī 64
Ebûzer 177
Ebûl-Fazl-ı Beyhakī 55, 63
Echo de Perse 113
Edeb 114, 130, 133, 220
Edebu'r-refī' 248
Edhibûl-memalik-i Ferâhânī 240
Edîb-i Nişâbûrī 201, 223, 233
Edîb-i Pîşaverī 173, 228, 229
Edîbûl-memalik 134, 219, 220
Edîbûl-memalik-i Ferâhânī 119, 200
Edib Şihabeddin Abdullah-ı Şirazī 65
Efrasyab Han Azad 182
Efsane 244, 245
Efsâne-i Âferîniş 191
Efsâne-i Işk 192
Efsaneha 164
Efsânehâ-yi Âferîniş 154
Efsânehâ-yi kohen 164
Efsuncu Baba 144
Ehl-i beyt 195
Ehlî-i Şîrâzî 227
Ekbatan 141
Ekim İnkılabı 20
el-Bîrunî 55
el-Cezire 177
el-Hadîd 113
el-Me'asir vel-asar 78
el-Mu'cem 57
el-Mu'cem fî me'âyîr-i eş'âri'l-acem 173
el-Red aled-dehriyyîn 100
el-Tefhîm 55
el-Teveddud 118
Elfi Leyle ve leyle 213
Emîn-i Fakīrī 163
Eminüddevle 71, 80, 82, 136
Emîr-i Kebir bkz. Mirza Taki Han
Emîrî 200
Emile 87
Emile Zola 159
Emin Ahmed-i Râzî 68
Emin Ali Paşa 98
Eminüssultan (sadrazam) 23, 29, 97
Emir Muizzî 194
Emir Nizam 220
Emir Nizam-i Gerrûsî 219
Emû Huseynali ya helî kıssa 153
Encumen 123
Encümen (gazete) 93
Encümen-i Hakan 59
Encümen-i mahfî 84
Encümen-i vilayet-i Kirmanşahan 139
Endîşe 159
Enîsül-ehibba 69
Enterî ki lûtiyeş morde bûd 162
Envarûl-vilaye 73
Enverî 103, 194, 197, 203, 205
Erak 219
Erdebil 93
Erganun 247
Erjengî 164
Esedabad 98
Esîr 248
Esrar-ı şeb 144, 145
Esrarnâme 194
Esrârûl-envar 215
Eşkânîler 78
Eşref 30, 33
et-Tefasîl 246
Eugene Sue 137
Ey Şeb 244
Eyfel kulesi 225
Eyrevan 15
Ez hevâ vu âyinehâ 249
Ez Pervîz tâ Çengiz 174
Ez rencî ki mîberîm 162
Ezelîler 105
Ezin Avesta 248

F

Fahreddin-i Gurgânî 135
Fahri b. Emîrî 68
Fars (gazete) 114
Fars 26, 71, 72, 194, 202
Farsça Divan (Selimî) 58
Farsî şeker est 148, 169
Fasîhûl-mûlk Şûrîde-i Şîrâzî bkz. Şûrîde
Fatıma (Hz.) 177
Fazıl Han-ı Gerrûsî 60
Fazlullah Subhî-i Muhtedî 164
Fazlullah-i Münşî 67
Felekûl-meşhûn 220
Fénelon, A. 105
Fénelon, François 136, 153
Ferâhan 219

Ferâmuşhane 97, 116
Ferengis 162
Ferhad Mirza Mu'temedûd-devle 205, 207
Ferhad u Şirin (Visal) 207
Ferhâd Âbidînî 251
Ferheng (topluluk) 183
Ferheng 114, 130, 133
Ferheng-i Encümen-ârâ-yi Nâsırî 75
Ferheng-i Fârsî 176
Ferheng-i ferense be fârsî 175
Ferheng-i lugât-i âmiyane 153
Ferhengistan-i İran 157
Ferîdan 217
Feriduddin-i Âttar 175, 194, 217
Feridun Mirza 72
Feridun-i Fersâyî 171
Feridun-i Hoveyda 171
Feridun-i Isfendiyarî 171
Feridun-i Tevellelî 246
Feridûn-i Muşîrî 246
Feridûn-i Tunkâbunî 163
Ferruhî 103
Ferruhî-i Sîstanî 103, 194, 197, 198, 203, 209, 212, 213, 214, 216, 228, 235
Feryad (gazete) 231
Feryad-ı vatan 117
Feth u Zafer 214
Fethali Âhundzade 103
Fethali Han Sabâ 216
Fethali Han Sabâ bkz. Sabâ
Fethali Han-i Şeybânî 214
Fethali Şah (Hakan) 13, 14, 15, 16, 45, 47, 59, 60, 67, 70, 71, 72
Fethali Şah 138, 196, 197, 198, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 224
Fevakihus-sihr 214
Fevayid-i âmme 119
Fevâyid-i giyahhârî 154
Fırat nehri 41
Fîrûz u Ferzhane 239
Fihrisût-tevarih 74
Fikâhiyât-ı Hâlet 251
Filkenstein 13, 14
Firdevsî 9, 54, 62, 135, 136, 194, 197, 202, 207, 232
Firuzkuh 72
Fizza 177
Forset-i dervîşân 254
François Coppée 157
Fransa 13, 14, 29, 45, 46, 60, 96, 113, 154, 155, 172, 174, 248, 249
Fransız İhtilali/Devrimi 25, 45
Frengistan 134, 143
Freud, S. 160
Fuad Paşa 98
Furûgî 201
Furûgî-i Bistâmî 198, 210
Furûg-i Ferruhzâd 248
Furûg-i terbiyet 189
Furûşan 219
Furûzânfer bkz. Bedîuzzamân-i Furûzânfer
Futûhât-ı Kuruş-i Kebir 140
Fuzuli 178

G

Gâhşomârî der İran-i gadîm 174
Ganîzade 231
Garâib u avâid-i milel 51
Gayr ez Hoda hiçkes nebud 153
Gazel der galemrov-i şi'r-i muâsir 255
Gazel-i Cumhûrî 200
Gazneli Mahmud 64
Gazneli Sultan Mahmud bkz. Gazneli Mahmud
Gazneliler 44, 55, 63, 64, 103
Gazzâlî 47
Gazzâlî 163
Gedâ vu varaka-yi hoviyyet 171
Genc-i Guher 214
Genc-i Şâyegân 70, 153
Gence 15, 184
Gencîne-i Fünun 114, 129, 131, 132
Gencîne-i Neşât 204
Gendum u gilâs 253
General Gardanne 14
General Romieu 14
George Reynold 52
Geschichte und Entwicklung der Modernen Persischen Literatur 170
Gevher Murad 191
Gıyaseddin Hândmîr 66
Gil Blas 52, 79, 107
Gilan 34
Gilan kıyımı 234
Goethe 162
Gogol 183

Golam Hoseyn-i Sâ'idî (Govher Murad) 163
Golamhoseyn-i Sâlimî (Sürnâ Mihrdâd) 251
Gonâh 246
Gonâh-i deryâ 246
Gorhulu Tahran 144
Gosseî yu gısseî 252
Gozâriş-i gomanşikcn 155
Grand Hotel 191
Grebaidoſſ 184
Guceste ez bâliş 155
Gul ümed behâr ümed 253
Gul-i zerd 132, 133
Gulamhuseyn Mirza 224
Gulhâ-yi rengâreng 221
Gulistan bkz. Gülistan
Gulistan-i İrem 213
Gulşen-i Sabâ 203
Gulyabani 143
Güriye 67
Gurûb der pâyiz 252
Gurûh-i mahkûmin 155
Gurûh-i torſc 253
Gustave Le Bon 132
Guştasb 193
Guzeştehâ 239
Gulistan 57, 59, 60, 104, 159, 195, 205, 207, 209
Gulistan antlaşması 15
Gülistan-ı İrem 73
Gürcistan 12, 13, 14, 15
Gulşen-i yâdbûdhâ 252

H

Hâb u direht 253
Habîb u Rebâb 239
Habîbus-siycr 65
Habîrül-mülk-i Kirınanî 100
Hablu'l-metin bkz. Hablülmctin
Hablûl-metin 92, 93, 117, 118, 120, 141, 168, 237
Hâbnâme 78
Hac Kumar Han 190
Hac Mirza Aka Billurî 124
Hac Mirza Cabbar 110
Hac Mirza Habib-i Horasanî 217, 218
Hac Mirza Hasan 219
Hac Mirza Muhammed Kazım 233
Hac Mirza Muhammed-i Sînekî 60
Hac Mirza Yahya Devletâbâdî 129
Hac Şeyh Hasan-ı Tebrizî 128
Hac Zeynülâbidîn-i Merâga'î 20
Hac Zeynülâbidîn-i Şirvanî 71
Hace Nizamülmülk 55
Hâce Abdullah-i Ensârî 56
Hâce Nasîr-i Tûsî 163
Hacı Aga 156, 159, 170
Hacı Ali Hasan 76
Hacı Baba-yı Islahanî 106
Hacı İbrahimkuli Candakî 210
Hacı Mehmed Zihni 78
Hacı Mirza Abdurrahim Tâliboſ bkz. Tâliboſ
Hacı Mirza Akasi 16, 17, 206, 211, 216
Hacı Mirza Han Habîrül-mülk 102
Hacı Mirza Hasan 101, 216
Hacı Mirza Hüseyn-i Tahranî 25
Hacı Mirza Yahya Devletâbâdî bkz. Devletâbâdî
Hacı Molla Zulſali 164
Hacı Muhammed Kerim Han 104
Hacı Muhammed Tahir-i Mirza 183
Hacı Muhammed Takî Han Şûrîde 227
Hacı Riyâ'î Han ya Tartuſ-i şarkî 182, 189
Hacı Şeyh Hâdi 128
Hacı Şeyh Zeynülâbidin-i Mâzenderanî 25
Hacı Zeynülâbidîn-i Merâga'î 86, 93, 94, 137, 145, 149
Haci-yi moteceddid 160
Hacım-i sebz 249
Hadîkatul-hakîka 73, 194
Hadîs-i dil 239
Hadikatüs-süedâ 178
Haſız 9, 85, 160, 198, 204, 206, 208, 210, 212, 213, 233, 246
Hâſiz der ovc 254
Hahamenişî hanedanı 140
Hahamcnişîler 42
Hâk 253
Hâk u adem 153
Hakanî 74, 194, 197, 203, 205, 213, 232
Halilî 143, 144
Hâlist merâ 253
Hamdullah Müstevſî-i Kazvinî 57
Hâmid-i Sâni 31
Hâmine 184

Hamse (Nizamî) 135, 140
Hândmir 65
Hânegî 248
Hânevâde-i serbâz 244, 245
Harans Varak 46
Hareket ve dîrûz 254
Hâris b. Ka'b 73
Hârizm 43
Hârizmşahlar 44, 63
Hasan (Hz.) 177
Hasan Ali Mirza 205, 206, 207, 209, 210
Hasan vahîd-i Destgirdî 231
Hasan-ı Fasîhî 228
Hasan-i Mukaddem (Ali Nevruz) 167, 191, 237
Hasen Edibzâde-şi Işrâkî (Edîb) 251
Hasen-i Gorbe 179
Hasen-i Kâimiyan 155
Hasen-i Mes'elegû 244
Hasis 153
Haşarâtûl-arz 124
Haşmetûs-sultan 182
Hatâ'î bkz. Şah İsmail-i Safevî
Hâtıf-ı Isfahanî 197
Hâtırat-ı Siyasî-i Emînûddevle 82
Hatt u Hattatîn 107
Hatt-i fasîh-i zebân-i fârsî 174
Havarannâme 178
Hayat suyu 155
Hayatü'l-kulûb 47
Hayber 209, 210, 211
Haydarabad 128
Hayrât Hisân 78
Hayyam 155, 198
Hazar Denizi 15, 18
Hazine-i Genc 69
Heft Hisar 56
Heft İklîm 68
Heftad u du millet 104
Hekîm-i Sûrî 233
Helvâûl-fukara 221
Hemedan 36, , 41, 42, 123, 140, 141
Herâb 253
Herat kuşatması 16
Herat seferi 72
Herodot Tarihi 140, 142
Heşt Behişt 104, 105
Heşt Kitâb 250
Hevâ-yi tâze 249
Hey'et-i cedîde 92
Heymeşebbâzî 162
Hezar bîşe 153
Hîve 72, 74
Hicabnâme 201, 225
Hicaz 216
Hicazî bkz. Muhammed-i Hicazî
Hidayet bkz. Sadık Hidayet
Hidayetnâme 74
Hikayet-i hers-i kuldurbasan 185, 186
Hikayet-i Kerbelâ reften-i Şahkuli Mirza ve serguzeşt-i an eyyam... 187
Hikayet-i Molla İbrahim-i Kimyâger 184, 186
Hikayet-i Môsyô Jordan hekîm-i nebatat ve Derviş Mestali Şah câdûger-i maruf 185
Hikayet-i vukela-yi mûrâfa'a der şehr-i Tebriz 186
Hikmet 115, 117
Hikmet-i Nazarî 104
Hilafet (gazete) 128
Himâriye 50
Hind-i Cigerhâr 33
Hindistan 12, 13, 14, 1520, 29, 36, 41, 44, 47, 55, 69, 86, 93, 98, 99, 126, 155, 157, 165, 169, 177, 196, 216, 228, 249
Hisar 254
Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand 51
Histoire de Charles XII 51
Hitab-i ferruh 214
Hizb-i demokrat-ı İran 233
Hodâvend-i hergûşhâ 251
Homâ 157, 158
Horasan (gazete) 233
Horasan 17, 39, 54, 55, 57, 175, 208, 217, 218, 224, 229, 235
Horrembehişt 73
Hoy 123
Hudâvednâme 203
Hukuk (gazete) 119
Hulâsatûl-ahkâm 203
Hulâse-yi Târih-i İran tâ İnkirâz-i Kâcâriyc 160
Humboldt Üniversitesi 170
Hûn-i siyâveş 248
Huneristan-i hunerpîşegî 190
Hurûs u rûbah 244

Huseyn b. Ali 215
Huscyn-i Dûdî 180
Huseyn-i Kazımzade 134
Huseynkuli Mirza İmadûssaltana 53
Husrev (İrec Mirza'nın oğlu) 224
Husrcv u Şîrîn (Vahşî) 206
Husrcv u Şirin (Visal) 206
Husrcvî 138, 140
Husrevî-i Kirmanşahî bkz. Husrcvî
Hûşcng-i Gulşîrî 163
Hûşcng-i İbtihâc (Sâye) 246
Hûzistaıı 40
Hükkâm-i kadim ve hükkaın-i cedîd 182, 188
Hûkûınct-i Cumhûri-yi İnkilâbî 39
Hûlagu 65
Hülâsa-i Râhncma-yı Fârsî 106
Hûlâsatûl-havadis 113
Hûlâsatûl-iftizah 211
Hürrcındinlcr 165
Hüscyin (Hz.) 177, 212
Hüseyin Rahmi 143, 146
Hüscyin Şükrü 52
Hüscynali Mirza 71

I

İbsen 153
Imperial oteli 96
Irak 41, 85, 115, 194
İrak-ı acem 210
İrâk-ı Acem (gazete) 220
İsfahan 14, 18, 27, 46, 47, 49, 96, 98, 105, 114, 123, 145, 197, 203, 205, 216, 217, 219, 232, 239, 250
İslah 129
Işk u saltanat 140, 141, 142
Işk-ı pîrî 188
Işkî 168, 200, 202, 221, 222, 223, 240, 245

İ

İ'izâdûs-saltana 213
İ'lâınnâmc 109
İbn Ebi'l-Hadîd 48
İbn-i Hûsam-i Kuhistanî 178
İbni Funduk 63
İbni Sina 55
İbrahim Emin Tûınân 182
İbrahim Hâce Nuri 191
İbrahim Vekâyi'nigâr 59
İbrahim-i Gulistan 162
İbret li'n-nâzirin ve ibret li'l-hâzirin 60
İbretnâme 203
İdâre-i Komisyon-i Matbû'ât 157
İdeal 245
İdeal ya sc tablo-yi Merycm 222
İhsân-i Yârşâtir 172
İhtiyac 113, 123, 222
İkbal (gazete) 123
İkdam (Farsça gazete) 144
İkinci Dûnya Savaşı 173
İkinci Wilhelm 229
İlahiname 194
İlhanlılar 44, 165
İlın u huner 153
İlmî 76, 111
İlmiye medresesi 190
İmam Caſer-i Sadık 217
İmam Rıza türbesi 94
İn hâk-i terebnâk 254
İnek behâr-i dîgcr 248
İngilterc 13, 14, 15, 16, 17, 26, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 46, 60, 67, 81, 99, 122, 147, 162, 176, 200, 229, 231, 248, 254
İnkılab-ısorh-i İran39
İnsan u heyvan 154
İnşaallah Maşaallah 104
İntikam 144, 145
İran (gazete) 220
İran 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 55, 57, 60, 61, 62, 63, 67, 71, 78, 81, 83, 84, 86, 87, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 154, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 199, 200, 213, 214, 222, 223, 226, 231, 235, 241, 250, 255
İran İslam Devrimi 165
İran İstikraz Bankası 37

İran Millet Meclisi 119
İran Selçukluları 63
İran-ı cevan 143
İran-ı nov 122
İran-i cevan 191
İrân-i imruz 157
İranşehr 130, 134, 143
İranveç 42
İrec 201
İrec Bekâyî-yi Kirmânî (Vefa) 251, 252
İrec Mirza 165, 198, 201, 216, 224, 240
İrfan-ı Hak 217
İrşad 114, 122, 182, 188, 220
İsfehan nisf-i cihan 154
İskender-i Münşî 65
İskendernâme 135
İslam Fedaileri 174
İsmail b. Muhammed Hayret 51
İsmail-i Bezzaz 180
İsmail-i Ho'î 252
İsmail-i Şâhrûdî (Âyende) 252
İsmail-i Tahranî 211
İsmet İnönü 100
İstanbul 20, 47, 50, 84, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 106, 109, 110, 115, 128, 129, 134, 145, 166, 167, 168, 180, 182, 187, 191, 221, 222, 231, 233, 237
İsviçre 97
İsviçre 121, 125, 147, 148, 166, 169, 191
İştibâh-i Lupî 190
İtalya 248, 249
İtimâdüs-saltana 50, 52, 71, 75, 78, 79, 112
İttifak-ı kârgeran 120
İttihad 119, 125
İttihad ve Terakki Partisi 121
İttilâ 76, 112
İyd-i gorban 171
İzahat derbâre-yi âzâdi 92, 168
İzzetullah-i Zengene 252

J

Japonya 249
Jean-Jacques Rousseau 87, 116, 132
Jules Verne 51, 79, 132

K

Kâ'ânî 60, 196, 198, 208, 209, 209, 210, 212, 213, 232
Kâ'ânî-i Şîrâzî bkz. Kâ'ânî
Kabil 100, 129
Kabusnâme 75, 175
Kaçar aşireti 12
Kaçar hanedanı 27, 35, 40108, 138, 142, 205, 215
Kaçarlar 59, 65, 66, 70, 75
Kaçarlar 77, 165, 197, 198, 212
Kadisiye savaşı 142
Kafkasya 12, 20, 21, 41, 43, 82, 96, 115, 121, 168, 188
Kâğız-ı ahbârî 109
Kâh-i Gülistan 28
Kahani (dergi) 153
Kahire 47, 109, 115, 117, 167
Kahvehâne-i Sûret 104
Kaimmekam-ı Ferâhânî-i Senâ'î 205, 206
Kalkûta 47, 51, 106, 109, 115, 117, 167, 237
Kamerüddin 69
Kâmrâniye 214
Kanberali-yi Isfahanî 211
Kanun (gazete) 20, 97, 100, 101, 116
Kanun 167
Kanun-i esasî 26, 29
Kanuni Sultan Süleyman 58
Kaptan Hatras'm Seyahati 51
Karabag 15
Karadeniz 15
Karga ile Tilki 244
Karn-i bîstum 221
Kârnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekan 155
Kârnâme-yi Erdeşîr-i Pâpekân 43
Kârvân 246
Kasım (Hz. Hasan'm oglu) 177
Kasım-ı Ganî 174
Kassâbiye 211
Kâşân 123, 163, 202, 211, 212, 214, 215, 239
Kaşgar 43
Katerina II 12
Kâve 130, 134, 148, 174
Kâve 231
Kazanova (sihirbaz) 85
Kâzımeyn 141
Kazımî bkz. Muşfik-i Kazımî
Kazi Ahmed Gaffârî-i Kazvinî 65
Kazvin 34, 35, 98, 123, 208, 229
Kefen-i siyah 201, 222, 245

Kel Inayet 179
Kelîm-i Hemedânî 196
Kelile ve Dimne 56
Kemâl (Isfahanî) 232
Kemâl-i Hocendî 103
Kemâlu'l-mulk 160
Kemalü-vüzera Mahmudî 183
Kemerbend-i sihrâmîz 192
Kenzüssâlikîn 56
Kerbela 24, 176, 195, 208, 211
Kerbela olayları 74
Kerbela vakası 203
Kerîm-i Şîre'î 180
Kerim Han Zend 12, 45,.197
Kesrevî bkz. Seyyid Ahmed-i Kesrevî
Keşfü'l-mevad 228
Keşkûl-i cemâlî 153
Kevkeb-i İran 108, 118
Kısasü'l-ulema 70
Kıssa-i Çihar Dervîş 58
Kıssa-i Erşed u Raşid 58
Kıssa-i Eşref u Firuz-i Vezirzade 58
Kıssa-i Hezar Gîsû 58
Kıssa-i reng-i perîde 244
Kıssa-i Talib-i Padişahzâde ve Matlub 58
Kızıl Sultan 31
Kızılordu 38
Kirman 17, 26, 27, 100, 101, 104, 105, 123, 145, 216, 219, 253
Kirmanşah 36, 42, 123, 138, 139, 236, 252, 254
Kirmanşahan 17, 36
Kitab Hiccetüs-sa'âde fî haccetiş-şehâde 78
Kitab-ı Ahmed 87, 91, 136, 163, 168
Kitab-ı Fizik ya hikmet-i tabî'iyye 92
Kitabçe-i beneşş 84
Kitabut-tedvin fî ahval-i Cebel Şervin 79
Kohcin 251
Kohne vu nov 153, 169
Kolonel Muhammed Taki Han 224, 229
Komedi-i İran 190
Komite-i İttihad-i islam 37
Kont de Monte Christo 79, 137
Kör Baykuş 155, 156, 169
Kraliçe Margo 52
Kûçe-yi perendehâ 251
Kûhî-yi Kirmanî 164
Kuknüs der bârân 249
Kulbe-i Hindî 52
Kulteşen-i dîvân 152
Kulüp Müzikal 183
Kum 27, 202, 212
Kumar 142
Kur'ân 76, 55, 178, 206
Kurretü'l-ayn 17, 208
Kurşunluzade Raşid 185
Kurus-i Kebîr (piyes) 191
Kuruş bkz. Kuruş-i Kebir
Kuruş-i Kebir 140, 141, 142
Kûtâh misl-i âh 253
Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivac 143
Küçük Asya 165
Külliyat (Naîm)219
Külliyat (Şeybânî) 214
Külliyat (Yağma) 211
Külliyat-i Divan 230
Kürdistan 17, 41

L

La Chaumière Indienne 52
La Dame aux Camelya 144
La Fontaine 244
La Reine Margot 52, 79
Lahor 186
Lâhûtî 134, 135, 168, 191, 201, 236, 237, 238, 239, 240
Lâhûtî-yi Kirmanşâhî bkz. Lâhûtî
Lamartine 151
Le Mariage Forcé 53, 182
Le Medecin malgré lui 182
Le Misanthrope 50
Le Sage 52, 79, 107
Le'âli-yi meknun 214
Lengeran Vezirî 185
Lenkeran 96
Les Mystères de Parîs 137
Letâ'ifü'l-maârif 74
Lisanü'l-acem (Ferheng-i Şu'ûrî) 47
Lokmaniye medresesi 220
Londra 20, 67, 84, 97, 99, 101, 115, 116, 128, 166, 173, 174, 186
Lord Hobb 79
Loristan 216
Lozan 97
Lubâbu'l-elbâb 173
Lubb-i tevarih 65
Lugatname 176

Lui-yi Çihardehum 137
Lui-yi Çihardehum ve asreş 79
Lui-yi Çihardehum ve panzdehum 52
Lutfali Beg Âzer 69
Lutfali Beg Âzerbegdilî 197
Lutfali Han 202
Lûbabûl-elbab 68
Lûbb-i Lûbab 69
Lûbeck 172
Lûbnan 147
Lûtfullah-i Nişâbûrî 178

M

Ma'sûme-i Şîrâzî 153
Maarif Encümeni 106
Maçka 100
Mader 200, 226
Mağribî 103
Mahbes 245
Mahmud Aga râ vekîl konîd 159
Mahmud Han Melikûş-şûera 178, 198, 215, 216
Mahmud Mirza Kaçar 67
Mahmud-i Dovletâbâdî 163
Mahmud-i Ganîzade 134
Mahmud-i l'timadzade 163
Mahmud-i Keyânûş 163, 252
Majör Talbout 26
Makâlât-ı Ebu Nasr-ı Şeybânî 214
Makâlât-i tenzâmîz 251
Makâmât-ı Emîrî 220
Malazgirt savaşı 165
Mâmran Mirza Nâyibûs-saltana 214
Mani 104
Mani 142, 165
Manon Lescaut 52
Manon Lesko 52
Mansûr-i Ovcî 252, 253
Mantıkut-tayr 194
Mantıkûl-vahş 50, 79
Manzûme-i sevâhilî 248
Manzûme-i Şikâr 248
Marcus Aurelius 91
Margarit 182
Mari u Venîsî 139
Marş-ı Cumhûrî 230
Matlaüş-şems 77
Maupassant 141
Maveraünnehir 175, 44, 54, 55
Mazenderan 79, 85, 210, 242
Mâzyâr 155
Me'âsirûs-sultaniye 67
Mebde-i terakki 97
Mecalisün-nefais 68
Mecdiye 60
Mecdûl-islâm-ı Kirmanî 109
Mecdûl-mûlk 60
Meclis (gazete) 119
Meclis 220
Meclis-i Maarif-i Umumî 98
Meclis-i Sûrâ-yi Millî 28, 234
Mecma'ûl-fuseha 75
Mecma'ûn-nevadir 68
Mecmua-i Mâh-i Nahşeb 68
Medâricûl-belaga 74
Medâyih-i bîsile 249
Medâyih-i Mu'temedûddevle 70
Medayin 222, 223
Medayin savaşı 142
Medler 41
Medrese-i âlî 19
Medrese-i Fâzıl Han 223
Medrese-i Hayret Han 223
Medrese-i Nuvvâb 223
Mehdî Ehevân-i Sâlis (Omîd) 247
Mehdi (Onikinci imam) 16
Mehmed Çelebi 182
Mehşîd-i Emirşâhî 163
Mehzanûl-esrâr 73
Melike Margo 52
Melikûş-şûera Bahar 132, 200, 201, 216, 233, 234, 236, 240
Melkum Han bkz. Mirza Melkum Han
Menakibûl-arifîn 57
Menhecûl-hidaye 74
Menîje-i Ketîrâyî 171
Menûçehr-i Neyistânî 253
Menûçehr-i Âteşî 253
Merâga 93
Merd-i giriftâr 252
Merd-i hâdisehâ 251
Merdom 162
Merdumguriz 50, 181
Merg-i reng 249
Merih 112
Mersiyehâ-yi hâk 249
Meryem cezâyirî 253
Merzbânnâme 174
Mes'ûd-i Sa'd-i Selman 213, 215, 233
Mes'ûd-i Ferzad 155, 165

Mes'ûd-i Ferzan 171
Mes'ûdname 214
Mesâilûl-hayat 91
Mesalikûl-muhsinin 88, 91, 137
Mesh 155
Mesnevî 74, 195, 217
Meşâhîrûl-cnvar 74
Meşhed 34, 47, 48, 95, 98, 123, 217, 223, 233, 250, 252
Meşhed Camii Kûtûphancsi 77
Meşhed-i Mukaddes bkz. Meşhed
Meşrutiyet Fcrınanı 27, 48, 91
Meşrutiyet İnkılabı 20, 21, 23, 25
Mevlana bkz. Mevlana Celaleddin 195
Mevlana Celaleddin 74, 163, 175, 195, 198, 206, 208, 217, 232, 233
Mevlana Celaleddin-i Rumî bkz. Mevlana Celalcddin
Mezdek 104, 148, 165
Mısır 20, 79, 86, 94, 96, 99, 117, 188, 249
Mıstaba-ı Harab 70
Mîhcn-i mâ 160
Mîr Scyyid Ali Mûştak 197
Mi'râc-i dil 239
Micmer 198, 204, 205
Midhat Paşa 29
Miftahûl-kûnûz 74
Mihr 130
Mihrdad 141
Milletî 76, 111
Milletler Cemiyeti 133, 189
Millî Meclis 27
Minûçihrî-i Damgânî 194, 197, 203, 207, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 235
Mir Alişîr Nevâ'î 68
Mir İmadûddin Mahmud-i Hcmcdanî 69
Mir'âtûl-âlem 69
Mir'âtûl-bûldan-ı Nâsırî 77
Mirza Abbas 210
Mirza Abdurrahim 100
Mirza Abdûlbaki 204
Mirza Abdûllatif 213
Mirza Abdûlvchhab Neşat 203
Mirza Aka Han-ı Kirmanî 20, 50, 62, 86, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 115, 136, 145, 167, 168
Mirza Aka Tebrizî 183, 187
Mirza Ali Asgar Emînûs-sultan 233
Mirza Ali Asgar Han Atabck-i Azam 92, 101, 114, 123
Mirza Ali Han Emînûddevle 50
Mirza Ali Han Emînûddcvle bkz. Emînûddevle
Mirza Ali Han Nâzimûl-ulûm 50
Mirza Ali Muhammed Ali Han-ı Kâşânî 115, 118
Mirza Alikuli Saferof 113
Mirza berguzîde-i Mahrûmûl-vekâlc 189
Mirza Cafer Karacadağî 186
Mirza Cihangir Han-ı Şirazî 108, 120
Mirza Ebu'l-Hasen Yagma 210
Mirza Ebu'l-Kasım Kâimmakam 16, 46
Mirza Ebul-Hasan Han Sanîûl-mûlk 110
Mirza Ebul-Kasım Kaimmakam-i Ferâhânî 59
Mirza Ebul-Kasım Muhakkık-ı Kummî 203
Mirza Ebul-Kâsım Arif 229
Mirza Fethali Ahundzade bkz. Ahundzade
Mirza Fcthali Âhundzadé 20
Mirza Habîb-i Isfahanî 50, 51, 86, 105, 106, 107, 167, 181
Mirza Habib bkz. Mirza Habib-i Isfahanî
Mirza Habibullah 208
Mirza Hasan Han Bedî' bkz. Bedî'
Mirza Hasan Han Habîrûl-mûlk 105
Mirza Hasan Han Rûşdiyc 81
Mirza Hasan Han Sanîûddevlc 112
Mirza Hasan Safi Ali Şah 216
Mirza Huscyn Han Sabâ 109
Mirza Huscyn Han Sipehsâlâr 111, 112
Mirza İsa Kaimmakâm-i Ferâhânî 47
Mirza İsmail Hayret 67
Mirza Kasım Han Tebrizî 120
Mirza Kûçek Han 37, 38, 39
Mirza Mahmud-i Ganizade 167, 231
Mirza Mehdi Han Ahter 101, 115, 167
Mirza Mehdi Han b. Muhammed Nâsır-ı Esterâbâdî 65
Mirza Mehdi Han Esterâbâdî 60
Mirza Mehdi Han Şihnc 72
Mirza Mehdi Han-ı Tebrizî 115, 117
Mirza Melkum Han 20, 25, 62, 80, 86, 96, 97, 101, 102, 116, 117, 136, 167
Mirza Melkum Han Nâznnuddovle bkz. Mirza Melkum Han

Mirza Muhammed 66
Mirza Muhammed Ali (Surûş) 211
Mirza Muhammed Ali 208
Mirza Muhammed Bâkır b. Hacı Mir Zeynelabidin el-Mûsevî el-Hansârî 70
Mirza Muhammed Han Mecdûl-mülk Sînekî-i Levâsânî 80
Mirza Muhammed Han-ı Kazvinî 134
Mirza Muhammed Huseyn Han-ı Furîgî (Zukâûl-mûlk) 112
Mirza Muhammed Huscyn Zükâülmülk 52
Mirza Muhammed Nevvâb-i Tahranî 60
Mirza Muhammed Sadık Han Edibûl-Memalik-i Ferâhânî 114
Mirza Muhammed Takî Bahar 233
Mirza Muhammed Taki Sipihr 215
Mirza Muhammed-i Hicazî Mu'tî'u'd-dovle bkz. Muhammed-i Hicazî
Mirza Muhammed-i Isfahanî 197
Mirza Na'îm-i Sede'î 219
Mirza Necefali Han-ı Tebrizî 167
Mirza Razî 59
Mirza Rıza-yı Kirmanî 19, 102
Mirza Safî Visâl-i Şîrâzî 206
Mirza Salih Şîrazî 110, 129
Mirza Seyyid Hasan-ı Kâşânî 120
Mirza Seyyid Huseyn Han 113
Mirza Taki 66
Mirza Taki Han (Emir-i Kebir, Emir-i Nizam) 17, 19, 46, 48, 49, 110
Mirza Taki Han Atabek 210
Mirza Yahya Nuri (Subh-i Ezel) 105
Mirza Yakub Han 97
Mirza Yusuf Han Mustevfil-memalik 214
Mirza Yusuf Han Mûsteşarûddevle-i Tebrizî bkz. Müstcşarüddevle
Mirza-yı Senglah 71
Mirzâde-i Işkî bkz. Işkî
Misanthrope 107, 181
Mişâhîrünnisâ 78
Mitradat 141
Mîzanûl-ma'rife 217
Mogollar 64, 165, 195, 196
Mohanla'l Enis 69
Mohre-i mâr 163
Molière 50, 52, 53, 62, 79, 107, 153, 181, 182, 183, 184.189
Molla Hâdî vekîl-i Kazvinî 229
Molla Hâdî-i Sebzvârî 228
Molla Huseyn Han Andelib 215
Molla Huseyn Vaiz-i Kâşifî 178
Molla Kazım-ı Horasanî 25
Molla Muhammed Salih-i Kazvinî 208
Molla Nasreddin (gazete) 21
Molla Nasreddin 121, 123, 124, 125
Molla-yi Rumî ve Mesnevî-yi û 187
Monte Cristo 51, 144
Montesqieu 116
Morel (Dr.) 113
Morg-i seher 253
Mosâfir 249, 252
Moskova 99, 144
Mu'cemül-büldân 77
Mu'temedülmülk 85
Mu'temenûs-saltana 217
Mucteba Minovî 155
Mudîr-i medrese 162
Mufettiş-i Iran 231
Muhabbet Tılsımı 144
Muhammed A'zam 98
Muhammed Abduh 99
Muhammed Ali Cemalzâde bkz. Cemalzâde
Muhammed Ali Mirza 25, 28, 30, 34, 48, 102, 105, 120
Muhammed Ali Sepanlu 253, 254
Muhammed Ali Şah 29, 30, 147, 166, 188, 197, 200, 233
Muhammed Ali Terbiyet 131
Muhammed Ali-yi İslâmî 246
Muhammed Avfî 68
Muhammed b. Cerîr-i Taberî 54
Muhammed b. Sadık b. Mehdi 70
Muhammed b. Süleyman 70
Muhammed Baha 69
Muhammed Bâkır Mirza Husrevî bkz. Husrevî
Muhammed Bâkır-ı Huşyâr (Dr.) 163
Muhammed Bâkır-ı Meclisî 47
Muhammed Cafer Mahcub 172, 209, 212, 224
Muhammed Han Kirmanşâhânî-i Tahranî 52
Muhammed Hasan Han Itimadüssaltana 182
Muhammed Hasan Han Sanî'üd-devle 66, 75, 76, 111

Muhammed Huseyn-i Melikûş-şûera-yı Andelib 203
Muhammed Kasım Han Furûg 216
Muhammed Kuli Han İlhânî-yi Kaşkâyî 206
Muhammed Mirza 205
Muhammed Muhsin b. Abdülkerim 65
Muhammed Muin 176
Muhammed Rıza Bûşehrî 129
Muhammed Rıza Şah (Pehlevi) 155
Muhammed Sadık Han 219
Muhammed Sadık-ı Hemedanî 69
Muhammed Sadık-ı Hûma 69
Muhammed Şah 16, 17, 60, 72, 75, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 235
Muhammed Tahir-i Mirza 52, 71, 79, 101, 137, 182
Muhammed Tahir-i Tebrizî 115
Muhammed Taki Bahar 165, 233
Muhammed Tebrizî 167
Muhammed-i Hicazî 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 191
Muhammed-i Kazvinî 131, 173
Muhammed-i Mirza 76
Muhammed-i Şu'le 197
Muhibbî bkz. Kanuni Sultan Suleyman
Muhtar-ı Sakafî 74
Muhteşem-i Kâşânî 178, 195, 196, 216
Muizzî 198, 205, 209, 212, 213, 214, 233, 235
Mukan 15
Muntehab-ı Ubeyd-i Zâkânî 107
Murebbî 221
Murtaza Müşfik-i Kazımî bkz. Muşfik-i Kazımî 143
Murtazakuli Fikrî 182, 183, 188
Musâvat 119, 120
Musavvirül-mülk 112
Muşfik-i Kazımî 143
Muşîriye 76
Muvmelut-tevarih vel-kısas 234
Muzaffereddin Mirza 91
Muzaffereddin Şah 18, 19, 23, 26, 27, 28, 81, 114, 189, 220, 227, 233, 235
Mücmelût-tevarih 66
Mücmelüttevarih vel-kısas 63
Münâcatnâme 56
Müsteşarüddevle 71, 84
Müstevfi'l-memâlik 35

N

Na'îm 219
Nadir Şah 11, 12, 65, 104
Nadir Şah-i Efşâr (piyes) 191
Nâdir-i İbrahimî 163, 253
Nâdir-i Nâdirpur 247
Nâdirpur 253
Nahcevan 15
Nakl-i Mecalis 70
Nakş-i perend 163
Nakş-i Rostem 42
Nâme-i Azerbaycan 182
Nâme-i bâstan 102
Nâme-i Dânişveran 71
Nâme-i rûşendilân 228
Nâme-i suhan 104
Nâme-i vatan 128
Nâmehâ ve dâstânhâ-yi dîger 161
Namık Kemal 138
Napoléon Bonaparte 14, 29, 182
Nâsıhût-tevarih 66, 215
Nâsır-ı Husrev 56, 209, 212, 213, 235
Nâsır-ı Takvâyî 163
Nâsırüddin Şah 17, 18, 19, 23, 47, 60, 61, 66, 71, 72, 76, 77, 78, 80, 84, 97, 99, 101, 102, 105, 110, 111, 114, 117, 136, 168, 173, 181, 183, 197, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 227, 233
Nasrullah Han Müşîrüddevle 27
Nâyâfte 246
Necat 119
Necef (gazete) 129
Necef 24, 129
Nefhatül-masdûr 75
Nemse (vapur) 95
Nesâyih-i manzûme 214
Nesîm 160
Nesîm-i Hâksâr 172
Nesim-i şimâl 125, 200
Neşât 198, 203, 204, 205
Neşât-i İsfahanî 203, 204
Netâyic-i bîilmî-i nisvân 190
Netice-i te'dâd-i zevcât 190
Nevbahar 125, 234
Nevrûzîname 221, 222
Nevruzşiken ya Kahraman Mirza Dilsûz 189
Neyyir 219
Nîmâ Yûşic 10, 241, 242, 243, 244,

245, 246, 247, 249, 250, 253
Nîmâ Yûşic bkz. Nîmâ
Nîmerâh-i behişt 162
Nîrengistan 155
Nida-yı Hak 125
Nida-yı İslam 125
Nida-yı Vatan 109
Nigaristan 65, 205
Nigaristan-ı Dârâ 70
Nihal-i edeb 145
Nihavend savaşı 142
Nijadnâme-i padşâhân-i İranînijâd 74
Nikolay II 33
Nişabur 223
Nîmâ Yûşic 165
Nişantaşı 99
Nizâm-ı Vefâ 239, 242
Nizamî 73, 135, 140, 194, 225, 228, 232
Nizamî-i Aruzî 56, 67, 173
Noha 184
Nohostînnagmehâ 246
Nouse 189
Novzer Pereng 254
Nuhbe-i Şipihrî 92
Nuhmanzar 135
Nun ve'l-kalem 162, 233
Nureddin el-Mar'aşî el-Şuşterî 68
Nusret medresesi 140
Nûşaferinnâme 58
Nûcumûs-sema 70

O

Oniki İmam 215
Opera-yi restâhîz-i şehriyârân-i İran 221
Operet-i arûsî-i Şâsâniyan y a Husrev u Şirin 192
Ordîbehiştnâme 212
Ordibehişt 145
Ordubad 15
Orfî-i Şîrâzî 196
Orta Asya 41, 43
Orta Asya Devlet Üniversitesi 155
Ortadogu 98
Osmanh Devleti 94, 95, 99, 100, 101, 102, 115, 166
Osmanh Ülkesi bkz. Osmanh Devleti
Osmanh-İran savaşları 138
Osmanhlar 165
Ovzâ-i iktisadî-i İran 153

Ö

Özbekistan 155, 169

P

Pâbepâ-yi sûkût 252
Pakistan 41, 43
Pamir 44
Paris 76, 84, 99, 116, 118, 134, 135, 147, 155, 156, 157, 167, 169, 170, 171, 173, 247
Pars 168, 237
Pâsuh be feylesûf-i yevm 187
Pâyîz der zindân 248
Pâykûlî 42
Pehlevî hanedanı 9, 40, 240
Pehleviler 165
Pehlivan-ı keçel 180
Pencâh u se nefer 161, 170
Pendnâme 217
Pendnâme-i Markus Kayser-i Rûm 91
Perîçehr 158, 161
Perişan 60, 209
Pervâne 159, 231
Pervâz bâ horşîd 246
Pervâz-i şebnem 251
Perveriş 115, 118
Pervin Duhter-i Şâsân 154, 170, 191
Pervin-i l'tisâmî 131, 165
Perviz Natil Hanleri 172, 175
Perviz-i Hâilî 254
Petersburg 84, 99
Peyâm 160
Peygamber (Hz. Muhammed) 179, 195, 203
Peyvendhâ-yi dil 239
Peyvendhâ-yi telh 254
Pîşaver 228
Piyâderovhâ 253
Polis-i İran 122, 188
Polonya 13
Post u telgraf u telefon 157
Posta ve Telgraf Bakanhgı 156
Poşt-i dervâzehâ-yi horşîd 252
Pottinger 13
Pour la Couronne 158
Prens Abbas (vapur) 95
Prens Mirza Melkum Han Nâzımüddevlc bkz. Mirza Melkum Han
Pûye 246

R

Ra'd 121, 122, 144
Racine 120
Râh-ı Necat 125
Râh-i âbnâme 153
Rahatûs-sûdûr ve âyetûs-sürûr 63
Ramayan ve Mahâbaharat 58
Ravzatûl-cennât fi ahvâlil-ulemâ vessâdât 70
Ravzatûl-esrar 212
Ravzatûs-safâ 66, 74
Ravzatûs-safâ-yi Nâsirî 74
Ravzatûş-şühedâ 178
Recul-i siyasî 152, 169
Refik u vezir 98
Refsencan 251
Regbârhâ 253
Rehber-i Fârsî 106
Rehgozer-i mehthab 254
Rengin ve Nigâr 251
Resimli Kitap Dergisi 132
Restâhîz 222
Restâhîz-i selâtîn-i İran 200
Restâhîz-i Şehriyarân-i İran 222
Resul-i Pervîzî 163
Resulullah 31
Resulzade 122
Reşehâtûl-aklam 220
Reşîd 103
Reşîd-i Yâsemî 134, 216, 234
Reşidüddin Fazlullah 57, 64
Reşt 34, 39, 48, 123, 133, 176, 254
Revanşinâsî yâ cebr ya ihtiyar 160
Rey 41
Reyhan 104.
Rezmnâme 58
Rıza Berâhinî 171
Rıza Berâhinî 243
Rıza Han 39, 40, 155, 230
Rıza Kemal Şehrzad 191
Rıza Kemal Şehrzad bkz. Şehrzad
Rıza Şah 156, 200
Rıza Tevfik (filozof) 134, 135
Rızaiye 123, 231
Rızakuli Han Hidayet 66, 71, 72, 74, 75, 136, 213
Rızazade Şafak 231
Rızvan 104
Rifâ'a Beg-i Mısrî 51
Risale der ahvâl-i Mani, 234
Risale der ikd-i enâmil 220
Risale der redd-i mezheb-i dehriyyin 99
Risâle der tahkik-i chvâl u zindegâni-yi Mevlana Celaleddin Muhammed meşhûr be Movlevî 175
Risale-i İrad 187
Risale-i Mecdiye 80
Risale-i Niçrîye-i tabi'iyye 99
Risâle-i Cihâdiye 47
Risâletün-nefs-i Aristo 234
Riyâzül-ârifin 75
Roma 97
Romanoflar hanedanı 37
Rûdekî 103, 235
Ruhûl-kuds 108
Ruknülislam-ıHalhâlî 109
Rusya 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 25, 26, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 46, 48, 81, 95, 99, 122, 147, 17, 170, 200, 231, 237
Ruşd-i Şahsiyyet 160
Rûzgâr-i siyah 144
Rûznâme (Nâsırüddin Şah) 85
Rûznâme-i devlet-i aliyye-i İran 110
Rûznâme-i devlet-i İran 111, 112
Rûznâme-i Dovletî 76
Rûznâme-i İlmî 112
Rûznâme-i ilmiye-i devlet-i aliyye-i İran 111, 113
Rûznâme-i İran 76
Rûznâme-i millet-i seniyye-i İran 111
Rûznâme-i nizâmî-i ilmiye ve edebiye-i İran 112
Rûznâme-i sefer e z Tehran ilâ Kerbela 85
Rûznâme-i sefer-i Firengistan 85
Rûznâme-i sefer-i humâyûnî be Mâzenderan 85
Rûznâme-i sefer-i sevvom-i Firengistan 85
Rûstem (Şahnâme kahramanı) 136
Rûstem Paşa 99
Rûşdiye okulu 81

S

Sa'deddîn-i Verâvinî 174
Sa'dî 57, 59, 60, 85, 103, 104, 140, 159, 163, 195, 197, 198, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 228, 232233

Sa'dî bkz. Sa'dî-i Şirazî
Sâ'ib-i Tebrîzî 196
Saadet Encümeni 233
Sabâ 196, 202, 203, 209
Sabâhî 196
Sabâhî-i Kâşânî 202
Sâbır 125, 237
Sabûr-i Kâşânî 198
Sad Enderz 232
Sad Hitâbe 103
Sade vu gamnâk 252
Sadık Çûbek 154, 160, 162, 164, 165
Sadık Hidayet 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 164, 191
Saſâ 217
Saſevî hanedanı 11, 12
Saſeviler 58, 65, 165, 195, 196, 230
Saſſarîler 53
Saſîr-i sîmurg 246
Sâgar 159
Sagmos (Zebur) 46
Sahhaſbaşı Muhacir-i Tahranî 128
Sahrâ-yi mahşer 152, 169
Saîd-i Neſîsî 162, 175, 191
Saîd-i Sircânî 172
Said-i Neſîsî 80
Saint Louis 242
Saint Louis lisesi 192
Salgurlu atabekleri 139
Sâlnâme 76
Sam Mirza 68
Samanîler 53, 62, 103
Samed-i Behrengî 164
Samerra 101
San'atîzade 138, 142, 143, 146
Sâsânîler 43, 142, 165
Sâyc-yi Mogul 154
Sâycrûşen 155
Saykalûl-mid'ât 220
Sâzmân-i pcrveriş-i eſkâr 157, 190
Schiller 153
Sciencc, Philosophie des sciences 189
Se katre hûn 154, 170
Se Mektûb 104
Se mektub-i Şahzade-i Hindî Kemalûd-devle be Şahzade-i İranî Celalûd-devle ve cevab-i in be an 186
Se Tuſengdar 51, 79, 137
Sebkşinâsî yâ târih-i tatavvur-i nesr-i ſârshi 234
Sebzvâr 228
Sedâ-yi pây-i âb 249
Sedd-i bâzuvân 254
Sede 219
Seſârctnâme-i Hârizm 74
Seſer-i Irak 85
Seſernâme (Eminûddevle) 82
Seſernâmè (Nâsırûddin Şah) 85
Seſernâme 56
Seſînc-i gavvâse 132
Seſîne-i Tâlibî 87, 137
Seſinetûl-Mahmud 70
Seg-i Vilgerd 155
Sehend 231
Selam ber âſtâb 251
Sclâmet-i ruh 160
Selçuklular 44, 55, 63, 64, 102, 165
Selimî bkz. Yavuz Sultan Selim
Selman-ı Fârisî 177
Sehnas 231
Semâ'id-dunya 220
Semek-i ayyar 135
Semerkant 43
Sen Lui lisesi 154
Senâ'î-yi Gaznevî 73, 194, 213, 215, 232, 233
Senſoni-yi merg 252
Seng u şebnem 248
Seng-i sabûr 162
Ser u teh-i yek kirbas 153
Serâb 246
Serbâzi-yi vatan iſtihar est 182
Serçeşme 246
Serdariye 211
Serguzeşt-i beşer 153
Serguzeşt-i Erdeşîr 232
Serguzeşt-i Eşreſ Han 187
Serguzeşt-i Hacı Baba-yı Isſahani 51
Serguzeşt-i Hanum-i İngilisî 79
Serguzeşt-i kendûhâ 162
Serguzeşt-i Kuruş 142
Serguzcşt-i merd-i hasis ya Hacı Kara 186
Serguzeşt-i vezir-i Han-ı Lenkeran 185, 186
Serguzet-i yek rûznâmenigâr 188
Sergûzeşt-i Seſer-i Mekke 82
Sernuvişt-i Perviz 182
Setar 162
Sevadkuh 79

Seyahatname-i İbrahim Beyg bkz. Seyahatname-i İbrahim Beg
Seyahatname-i Kapitan Atras 79
Seyahatnâme-i Captain Hatteras be kutb-i Şimâlî 51
Seyahatnâme-i Hârizm 72
Seyahatnâme-i İbrahim Beg ya belâ-yi taassub-i û 94, 137, 145, 149, 168
Seyru'l-ibâd 175
Seyyid Ahmed Edîb-i Razavî 228
Seyyid Ahmed-i Kesrevî 174
Seyyid Ali Muhammed Bâb 16
Seyyid Ali Nasr 183, 190
Seyyid Celaleddin-i Kâşânî Mueyyidül-islam 117
Seyyid Cemaleddin Vaiz-i Isfahanî 147
Seyyid Cemaleddin-i Afganî 19, 20, 36, 80, 86, 97, 167
Seyyid Ebul-Kasım-ı Kurdistanî 221
Seyyid Eşrefeddin-i Gîlânî 200
Seyyid Hâdî-i Hâirî 230
Seyyid Hasan-ı Takizâde 25, 131, 134, 147, 148, 167, 174, 231
Seyyid Huseyn-i Tabâtabâ'î 204
Seyyid Huseyn-i Tebrizî 123
Seyyid Hüseyin Han-ı Şirazî 52
Seyyid Mehmed Tevfik 129
Seyyid Muhammed Ali Cemalzâde bkz. Cemalzâde
Seyyid Muhammed Rıza Mirzâde-i Işkî 221
Seyyid Muhammed Sadık-ı Tabâtabâ'î 119
Seyyid Muhammed-i Tabâtabâî 80
Seyyid Nasrullah Mutî'u'd-dovle
Seyyid Ziyaeddin 39, 221
Seyyid Ziyaüddin Tabâtabâ'î 121
Shakespeare, William 226, 184
Shuster olayı 234
Sırâcül-ahbar-ı afganiye 129
Sîrct-i Celaleddin 64
Sîrûs-i kebîr 188
Sîrûs-iRizvânî 171
Simnan 211
Sina 219
Sindbâd-i gâyib 254
Sipehsâlâr Muhammed Han 105
Sipihr66
Sipihr-i Kâşânî 215
Sir Edward Grey 200
Sir Gore Ouseley 13, 15
Sir Harford John Brydges 13
Sir Humphry Davy 89
Sir John Malcolm 13, 51, 67
Sir Lewis Pelly 179
Sir Robert Morier 51
Sir Robert Morier 106
Sircan 254
Sirişk 158, 162
Sistan 55, 57
Sitâre vu Furûg 239
Sitare-i İran 109, 143
Sitâregân-i sirîbhorde ya hikayet-i Yusuf Şah-i Serrac 186
Sitâregân-i siyâh 162
Sitârehâ-yi gûr 254
Sitte-i zarûriye 73, 74
Siyâmeşk 247
Siyaset-i Tâlibî 92
Siyasetnâme 55
Siyâveş-i Kisrâ'î (Kûlî) 248
Sohrâb-i Sipihrî 249, 250
Sosyalist Parti 221
Sovyetler Birliği 155, 176
Stuart Mill 98
Subh-i sâdık 188
Subh-i Visâl 207
Sûfîgerî 175
Suhan 130
Suhan u Suhanveran 175
Suhuf-i İbrahim 70
Suleyman Sabâhî 197
Sultan Abdülhamid bkz. Abdülhamit
Sultanül-ülemâ-i Horasanî 108
Sûr-i İsrafil 108, 120, 121, 125, 126, 130, 167
Suriye 173
Surûş (gazete) 145
Surûş 129, 197, 213
Surûş-i Isfahanî 196, 211
Sûzenî-i Semerkandî 194
Sükûkûd-delil 211
Süleymaniye Kütüphanesi 206
Süreyya 115, 118

Ş

Şâdkâmî 160
Şafak 125, 231
Şafak-ı surh 192
Şah Abbas I 65, 186

Şah Abbas-ı Kebir (piyes) 191
Şah Abdülazim 17, 18, 25, 220
Şah İsmail bkz. Şah İsmail-i Safevî
Şah İsmail-i Safevî 11, 57, 68
Şah Necef 101
Şah Sultan Huseyn-i Safevî 104
Şah Tahmasb I 65, 77, 195
Şahinşahnâme 202, 203
Şahnâme 62, 135, 136, 142, 179, 190, 194, 197, 202, 229
Şahnâme-i Ebu Mansurî 54, 193
Şahnâme-i Ebû Belhî 54
Şahpur 231
Şair Evlenmesi 181
Şam 188
Şark (gazete) 121
Şark-i enduh 249
Şeb u dil 251
Şeb-i hezâr u yekum-i elfe leyl 192
Şebgîr 247
Şeecer-i Vakvak 32
Şehîd-i Belhî 193
Şehnâme 102
Şehr-i haste 253
Şehr-i Hodâ 163
Şehrbânû 177
Şehriver Olayları 157, 159
Şehriyârân-ı gomnâm 175
Şehrzad 192
Şehzade Alikuli Mirza 71
Şehzade Huseynkuli Kaçar 182
Şehzade Muhammed Tahir-i Mirza 51
Şemiran 216
Şems (gazete) 93
Şems 128
Şems u Tugra 139
Şems-i Kays-i Razî 57
Şemseddin 141
Şengûl u Mengul 164
Şerafet 112
Şeref 112
Şereful-mulk 214
Şerh-i Ahval-i Kristof Kolomb 79
Şerh-i ahvâl-i Firdevsî 234
Şerh-i ehvâl u nakd u tahlîl-i âsâr-i Feriduddin-i Attar-i Nişâbûrî 175
Şerh-i Hatırat-ı Matmazel de Mont Pansiye 79
Şerh-i Nehcü'l-belâga 48
Şerifcân 170
Şervan 15
Şevket-i Buhârî 196
Şeyh Abdül-Cevad Edîb 223
Şeyh Ahmed-i Ruhî 62, 86, 100, 101, 102, 105, 106, 115, 136, 145, 167, 168
Şeyh Ebû Nezzâre 118
Şeyh Galib 196
Şeyh Hâdî-i Necmâbâdî 80.
Şeyh Irakî 103
Şeyh Kernâ 179
Şeyh Mahmud-i Şebisterî 217
Şeyh Muhammed-i Hiyâbânî 38
Şeyh Musa 138, 140, 142
Şeyh Şîpûr 180
Şeyh Şihabeddin-i Sühreverdî 228
Şeyh u vezîr 97
Şeyhiraz 17, 27, 47, 71, 72
Şeyhiye 105
Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi 99
Şîdûş u Nahid ya Işk u merdânegî 182, 190
Şigirf 246
Şihâb-i Turşizî 198
Şihabeddin Muhammed el-Nesevî 64
Şiîler 12
Şikâr-i sâye 163
Şikoften der mih 249
Şinasi 181
Şiraz 114, 123, 206, 208, 209, 216, 228, 252, 253
Şiraz Üniversitesi 253
Şirinnâme 58
Şirket-i Neft-i İranu İngiliz 26
Şirvan 12
Şûr-i zindegî 246
Şûrîde 134, 135, 227, 228

T

Tâ incûrîm hemînîm 190
Tabakât-ı Şahcihânî 69
Tabib-i İcbârî 52, 79, 182
Tâbiş-i mihr 220
Tacikistan 41
Tahire Salfarzade 254
Tahirîler 53
Tahkîk-i intikâdî der arûz u kâfiye ve çigûnegi-yi tahavvul-iovzân-i gazel 175
Tahkik der hakikat-i teceddud u

milliyet .. 190
Tahran 13, 17, 18, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 48, 49, 51, 52, 60, 71, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 84, 92, 97, 102, 105, 106, 109, 110, 113, 116, 119, 123, 132, 133, 139, 142, 143, 145, 147, 154, 155, 156, 157, 172, 173, 175, 181, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 203, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 220, 221, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 236, 242, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 254
Tahran Güzel Sanatlar Fakültesi 252
Tahran Harp Okulu 251
Tahran Üniversitesi 175, 233, 234, 251, 252, 253
Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 175, 176, 232
Tahran Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi 155
Tahran Yüksek Öğretmen Okulu 250
Tahran-ı Mahûl 143
Takî Dânişˆ Ziyâûl-mûlk 232, 233
Takî-i Muderrisî 163, 170
Takizade bkz. Seyyid Hasan-ı Takîzade
Tâlib-i Âmulî 196
Tâliboˆ 20, 25, 62, 80, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 136, 137, 163, 169
Tanin der delta 254
Tanrı bkz. Allah
Tanzimat devri 181
Tarîka-i hükûmet-i Zaman Han-i Berûcerdî ve serguzeşt-i an eyyam 187
Tarîh-i Âlemârâ-yi Abbasî 65
Tarih-i arabistan u govm-i arab der evân-i zuhûr-i islam u gabl cz ân 174
Tarih-i Beyhak 63
Tarih-i Beyhakî 55
Tarih-i Cihangûşâ-yı Nâdirî 60, 65
Tarih-i Cihangûşây 57, 64
Tarih-i Gîtîgûşâ 66
Tarih-i Güzide 57
Tarîh-i hicdeh sâle-yi Azerbaycan 175
Tarih-i İran (History oˆ Persia) 51
Tarih-i Kirınan 66
Tarih-i Meşrûte-yi İran 175
Tarih-i muhtasar-i ahzâb-i siyasî 234
Tarîh-i Muntazam-i Nâsırî 67, 77
Tarih-i Nâdirî 65
Tarih-i nazm u nesr der İran u der zebân-i ˆârsî 175
Tarih-i Petr-i Kebir
Tarih-i Sahibkırânî 67
Tarih-i Sîstan 234
Tarih-i Taberî 54
Tarih-i Taberî tercûmesi 63
Tarih-i Taberistan 64
Tarih-i Vassaˆ 57, 60, 65
Tarih-i Yemînî 64
Tarih-i Zendiye 66
Tarih-i Zülkarneyn 67
Tasvîr-i Efkâr 50
Teatr-ı millî 183, 190
Tebriz (gazete) 93
Tebriz 17, 18, 25, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 39, 47, 48, 51, 52, 77, 79, 84, 86, 113, 114, 123, 124, 129, 131, 133, 163, 167, 173, 174, 212, 219, 220, 224, 231
Tebriz ayaklanması 237
Tebriz kıyım 234
Tecziyetûl-emsar ve tecziyetûl-a'sâr 65
Teˆsîr-i Kur'ân-i Mecîd 217
Teˆsir-i Muhammed b. Cerîr ber Kur'ân 54
Télémaque 50, 105, 136
Telh u şirin 153
Temeddünat-ı kadîme 132
Teng şeker 214
Tengsır 162
Tenhâyî-yi zemîn 253
Teodor Kasap 51
Terânehâ-yi Heyyâm 155
Terbiyet 112, 130
Teşne-yi tûˆan 246
Teşrîhül-ilel 139
Tevellelî 253
Tevelludî dîger 248
Tevˆik Fikret 168, 222
Tevhîd (Visâl'in oglu) 135
Teyatr 120
Tezkire-i Ahter 70
Tezkire-i Dilgûşa 70
Tezkire-i Encûmen-i Hakan 70
Tezkire-i Encûmen-i Nâsırî 70
Tezkire-i Gülşen-i Mahmud 70
Tezkire-i Kudsiyye 70

Tezkire-i Mecdiyyc 70
Tezkire-i Muhammed Şahî 70
Tezkiretûl-hattâtin 71
Tczkiretûn-nisâ 68
Tezkiretûs-selâtin 70
Tezkiretûş-şûera 68
The Diving Ship 132
Thc New Astronomy 92
The Virgins kiss 52
Thérèse Raquin 159
Tîmaristan 153
Tîrerûz 254
Tîtîş Mamanî ya ſikr-i umumî 189
Tiflis 12, 84, 86, 91, 93, 96, 125, 167, 168, 184
Tilâvet der âstâne-yi bârân 252
Tilsit 14
Tilsit antlaşması 14
Timur 56, 57
Timur Gorgin 254
Timurlular 58, 64, 69, 196
Torâ ey kohen bûn u ber dûst dârem 248
Trabzon 101
Trabzon hapishanesi 103
Tufengdârân-i cenûb-i Iran37
Tugrul u Humây 139
Tuhfe-i Sami 68
Tuhfetü'l-Irâkeyn 203, 205
Tuhfetûl-vâli 220
Turfan 43
Tütîname 58
Tuzuk-i Timûrî 75
Türkçc Divan (Şah Ysmail) 58
Türkiye 9, 32, 82, 86, 100, 110, 144, 156, 173, 175, 181, 188, 222
Türkiyc Cumhuriyeti 40
Türkmcnçay antlaşması 15, 30

U

Ubcyd-i Zâkânî 104, 195
Ulfet okulu 221
Uluslararası Barış Ödülü 161
Unsurî 103, 194, 209, 215
Urmiye 47
Urvetûl-vûska 99, 100
Ustad Nevruz-i Pîncdûz 183, 189
Usûl-i talim 189

Ü

Üç Damla Kan 169
Üçüncü Murad 138
Üçüncü Yezdigerd 142
Ümmü Gülsüm 177

V

Vag Vag Sâhâb 155
Vahdettin 222
Vahîd-i Destgirdî 133, 200, 201, 206, 231, 240
Vahşî 207
Vahşî-i Bâfıkî 206
Vang Ermcni kilisesi 46
Varakpârehâ-yi zindan 161
Vassaf 59, 204
Vatan 111
Vefa 192
Vejetarycnliğin Yararları 154
Vekâyi'nigâr 69
Vekâyi-i Ittifakiye 110
Veliahd Nâsırûddin Mirza bkz. Nâsirûddin Şah
Velingârî 155
Venus and Adonis 226
Vezn-i şi'r-i farsî 175
Vîs u Râmîn 135
Victor Hugo 132, 133, 151
Visâl-i Şîrazî 135, 178, 196, 206
Voltaire 51, 116, 120, 184
Volter bkz. Voltaire 185
Vusûkûddevle 38

W

WM. Shuster 34
Werther 162
Wilhelm Litten 179
Wilhelm Tell 153
Wiliam Knut Darci 26

Y

Yaddâşthâ-yi intikâdî 187
Yâdigar-ı inkılab 120
Yagmâ-yı Candakî 130, 210, 211, 198
Yagnub 44
Yahya b. Abdûllatif-i Kazvinî 65
Yâkutûl-Hamavî 77
Yalta 93
Yavuz Sultan Selim 58
Yedullah-i Ârifî 254

Yek kelime 84
Yek vekil-i hain 182
Yekelyâ ve tenhâyî-yi ü 170
Yekî bûd u Yekî nebûd 137, 148, 153, 154, 169
Yekî bûd yekî nebûd bkz. Yekî bûd u Yekî nebûd
Yeksân nigerîsten 246
Yezd 17, 123
Yezdigerd III 177
Yezid 32
Yunanistan 249
Yusuf l'tisâmülmülk 131, 132, 182
Yusuf Şah-ı Şerrac 186
Yûsufiye 214
Yuş 242
Yverdon 121, 125, 166

Z

Zâdül-maâd 47
Zahhak 182
Zahîr-i Faryâbî 103
Zand u Hûmen Yeşn 155
Zâyenderûd 231
Zebân-i âzad 120
Zebân-i muhâceretî 171
Zebân-i pâk 175
Zebîhullah-i Bihrûz 191
Zebîhullah-i Şafâ 172
Zemân, Hat, Fâsile 253
Zemin 247
Zemin u erbab u dihkan 153
Zemistan 247
Zen-i bâvefa 190
Zen-i ziyâdî 162
Zend kabilesi 12
Zendler 59, 65, 66, 196, 202
Zerdûşt 42, 43, 100, 165, 193, 223
Zerdûşt Gataları 42
Zereşşan ırmağı 44
Zerrintac Kurretül-ayn 208
Zerrintac Kurretül-ayn bkz. Kurretül-ayn
Zevâre 205
Zeyneb 177
Zeynü'l-ahbâr 63
Zeynülabidin-i Merâga'î 168
Zeynu'l-âbidîn-i Şehsuvârî 164
Zîbâ 158, 162
Zînetül-medâyih 69
Zinde begûr 154, 156, 170
Zindegî-yi hâbhâ 249
Ziyâü'l-hâfikîn 99, 100
Zoraki Evlilik 182
Zubdetul-âsâr 214
Zubdetül-esrar 217
Zuhre ve Minûçihr 224, 226
Zübdetüt-tevarîh 66
Zülfekar Han 211

İran'da şiir ve edebiyat geleneğinin İ.Ö. VI.-V. yüzyıllara kadar uzandığını günümüze ulaşan belgeler kanıtlar. Hatta bu gelenek daha da eski tarihlere taşınarak, Zerdüşt dininin kutsal kitabı olan *Avesta*'nın İran edebiyatının en eski örneklerinden biri olduğu ileri sürülür. Böylesine köklü bir edebiyatın dili olan Farsça da, XII. yüzyıldan başlayarak Anadolu'dan Hindistan'a kadar birçok halkın ortak kültür dili olmuştur. İran edebiyatının Firdevsî'si, Ömer Hayyam'ı, Sadî'si, Hafız'ı yabancısı olmadığımız adlardır. Türkçe'den Farsça'ya, Farsça'dan Türkçe'ye giren yüzlerce sözcük her iki kültürün arasındaki yakınlığın en önemli kanıtlarını oluşturur. İran'a Batı'dan daha çok yakın olan ve hem İran, hem de Batı ile yakın ilişkiler kuran Türkiye, birçok açıdan olduğu gibi, edebiyat alanında da İran'ı etkilemiş ve bu ülke için bir kapı ve köprü konumunu üstlenmiştir. Bu çalışmada İran'daki toplumsal ve kültürel alanlardaki yenileşme hareketlerine koşut bir biçimde filizlenen modern İran edebiyatı ele alınmış ve bu dönemin en özgün adları (Sadık Hidayet, Fürûğ-i Ferruhzâd, Sâdık Çûbek, Bozorg Alevî, Mehdî Ehevân-i Sâlis, Celâl Âl-i Ahmed, Samet Behrengi, Sahrab vb.) ve yapıtları tanıtılmıştır.

İLETİŞİM 517
BAŞVURU DİZİSİ 4
ISBN 975-470-726-X